

ՊԱՀՏՕՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԲՈՌՈՅ
Ա. Է. ԶԱՐԻԱՆՈՒ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
1. Բերկրայից օրեր	4
2. Զ. ԹԱԹՈՒԼՅԱՆ.— Ինչ որ երազած էի	8
3. Հ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ.— Հայրենադարձի օրագրից	10
4. ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.— Էջմիածնի և Կիլիկիո աթոռները	12
5. Մայր Արոռ	14
6. Կարողիկոսական Աթոռը Սսից էջմիածին փոխադրելու 500-ամյակի առթիվ	16
7. Օտար եկեղեցի	18
8. ՀԵՄԱՐԱՆՅԻ.— Պողոս առաքյալի կյանքն ու գործունեությունը	19
9. Ս. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ.— Հայերեն և արաբերեն Ազարանգեղոսները	24
10. Պրոֆ. Ա. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ.— Դավիթ Բաղիշեցու տարեգրությունը և նրա արժեքը հայ մատենագրության համար	35
11. Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ.— Կարապետ Եզյան, Մկրտիչ Սաենսարյան, Լևոն Տիգրանյան	43
12. Ն.— Մանուկ Աբեղյան	54
13. «Հայ տպագիր գրքի ցուցահանդեսը» Երևանի Պետական հանրային գրադարանում	58
14. Վ. ԲԳՈՅԱՆ.— Ստ. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարան»-ը	64
15. Օտարները հայերի և Հայաստանի մազին	68
16. Սովետական Հայաստանում	73
17. Գաղութահայ կյանք	81
18. «ԷՋՄԻԱՍԻՆ» ամսագրում 1946 թվի ընթացքում տպված նյութերի ցանկ	90
19. Նամակ խմբագրության	95

ԽՍԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ Է ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ ԹԵ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՎ ԹԵ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՆԵՐ

ԽՍԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏՈՑՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍՈՒ

ԷՋՄԻԱՍԻՆ, «ԷՋՄԻԱՍԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՍՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала „Эчмиадзин“

Redaction of the magasin „Echmiadzin“, Armenia, USSR

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. Գ Է Ո Ր Գ Ա Յ Զ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Թե՛ն հազար կյաննով հազար երգ կերտեմք,
էլի՛, փշ է ֆեզ, իմ ազի՛զ Երկիր,
Թե՛ն հազար-կարկաշ աղբյուր էլ հոսի

Պանդուխտ սրտեից,
էլի՛, քիչ է նա,
Քու անմար կյանքի գովքը հրաւերու:
Մ. ՕՇԱՅԱՆ (Հայկոյ)

ԲԵՐԿՐԱԼԻՑ ՕՐԵՐ

եր սրտերի համար չկան ավելի չքնաղ, ավելի բերկրալից, բովանդակալից և նշանակալից օրեր, քան նոյեմբերյան ու դեկտեմբերյան օրերը:

Քսան իննը տարի առաջ, նոյեմբերյան և նրան նախորդող օրերին, ռուսական լայնածավալ օվկիանոսը մեծ երկունքով էր բռնված՝ հղի գալիքի լուսաշող հեռանկարներով: արեկոծվում, փոթորկվում էր նա մարդկության պատմության մեջ նախընթացը չունեցող մեծ բախումներից:

Ահեղ ու դաժան գոտեմարտեր էին տեղի ունենում հին ու նոր աշխարհի միջև:

Նվ այդ գոտեմարտերի թեժ բուրբերի միջից, նոյեմբերյան օրերին էր, որ ծնվեց առնական նոր աշխարհը:

Տեղի ունեցավ Հոկտեմբերյան Մեծ ռևոլյուցիան:

Ռուսական անծայրածիր երկրի վրա հրապարտորեն ծածանվել սկսեց ազատության ալ կարմիր դրոշմը:

Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան վեր պարզեց հանուր մարդկության նոր կյանքի ուղին լուսավորող մշտավառ ջահը:

Մարդկության պատմության մեջ Նոյեմբերը սկիզբ հանդիսացավ մի նոր, աննախընթաց դարաշրջանի. նորագույն պատմության ոսկեհատու էջերը սկսվեցին Նոյեմբերով:

Նորտակվեց Նվրոպայի ժամդարձը՝ ցարական կառավարությունը:

Հիմնահատակ ոչնչացվեցին ցարական-բռնատիրական և կեղեքման ու շահագործման անարդ կարգերը:

Ընդմիջող կործանվեց ժողովուրդների բանտ ցարական Ռուսաստանը և նրա փրատակների վրա հաղթականորեն վեր խոյացավ Հոկտեմբերի ծնունդ՝ աշխարհի ամենադեմոկրատական սովետական պետությունը, որը կոսից ժողովուրդների մղբայրության,

համերաշխ գործակցության անխախտ ու անսասան դաշինքը:

Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան ազատություն ու երջանկություն բերեց Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների համար:

Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի կենսաշող ճառագայթները հեռավոր հյուսիսից տարածվելով հասան մինչև Նոյան տապանի հանգրվան քիբրիական Արարատը ու ցրեցին նրա շուրջն իշխող մղձավանջային խավարը: Այդ կենսաբեր ճառագայթների տակ հայ բազմաշարժար ժողովուրդը, որ մահվան անդրնդի եզրին էր կանգնեցվել, հնարավորություն ստացավ փր խորը վերքերը բուժելու, իր երջանիկ ու նոր կյանքը կռելու:

Հայ ժողովուրդի նորագույն պատմության էջերը փառավորվեցին դարձյալ նոյեմբերյան անզուգական օրերով. Նոյեմբերը սկիզբ հանդիսացավ նաև հայ ժողովուրդի վերածնման. նոյեմբերյան օրերին էր, որ սկիզբ դրվեց հայ ժողովուրդի նոր պետականությանը, որը նա կորցրել էր վեց դար առաջ, այսպիսով Նոյեմբերը հայ ժողովուրդի համար կրկնակի թանգ է:

26 տարի առաջ, Նոյեմբերին, ռուս մեծ ժողովուրդի եղբայրական օգնությամբ, հայ ժողովուրդը փշրեց նախճիրների, արցունքի հովիտների տխրահույս «հերոսներ» դաշնակ-մատուցիստների զաղրելի, անարդ լուծը. դաշնականների, որոնք հայ ժողովուրդին մահվան դուռն էին հասցրել:

Բերկրալից օրեր ապրեց այս տարի Նոյեմբերին հայ ժողովուրդը. նա մեծ տղևորությանը նշեց այդ երկու պատմական խոշոր տարեթվերը — Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի 29-րդ և Հայաստանում սովետական կարգի հաստատվելու 26-րդ տարեդարձները:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո երկրորդ անգամն է, որ սովետական ժողո-

վուրդը նշում է այդ փառապանծ տարեդարձները խաղաղության պայմաններում, խաղաղություն, որի հաստատմանը իր բաժինը բերեց նաև հայ ազատասեր ու մարտունակ ժողովուրդը: Եվ այսօր հայ ժողովուրդը վայելում է այդ խաղաղության պտուղները:

Մեծ Միության եղբայրական բոլոր ժողովուրդների հետ միասին նա ձեռք է զարկել ստեղծագործ ու շինարար աշխատանքի:

Շնորհիվ Հոկտեմբերյան մեծ ուժեղացիայի Հայաստանը ցարական գաղութից դարձել է սովետական եղբայրական ժողովուրդների մեծ ընտանիքի հավասարազոր անդամը:

26 տարվա ընթացքում, վաշիեղով եղբայրական ժողովուրդների աջակցությամբ, նա աճել, զարգացել, հասակ է բաշել, դառնալով գերհզոր Սովետական Միության առաջավոր ռեսպուբլիկաներից մեկը: Ժաղկել ու բարգավաճել են նրա արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, գիտությունը, մշակույթը, գրականությունն ու արվեստը:

Անցյալ 26 տարվա ընթացքում վառուցվել են հարյուրավոր խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, հիմք են դրվել արդյունաբերական նոր ճյուղերի: Զքնաղ Սևանի հիդրոէներգիայի օգտագործմամբ Հայաստանը վերածվել է էլեկտրիֆիկացված երկրի: Զանգիի հիդրոէլեկտրակայանները, Հայաստանի ժողովրդատնտեսության այդ բաբախուն սրտերը, օրեօր նոր թափ են հաղորդում մեր երկրի տնտեսության զարգացմանն ու ծավալմանը: Անձառաշխիտներն փոխվել է գյուղատնտեսության դեմքը: Հայաստանը ծածկվել է ջրանցքների խիտ ցանցով, բազմապատկվել են ցանքատարածությունները, արմատապես վերափոխվել է հողի մշակման տեխնիկան՝ մեծ չափերով բարձրացնելով նրա բերքատվությունը, ընդարձակվել է տեխնիկական կուլտուրաների մշակությունը, զարգացման նոր ու բարձր աստիճանի վրա է դրվել խաղողագործությունը, բարեկարգ ու վաշխել տեք են ընդունել էլեկտրալույսերով ողողված քաղաքներն ու գյուղերը: 26 տարում ռեսպուբլիկան վերածվել է համատարած գրագիտության երկրի, ծածկվել տարրական, միջնակարգ ու բարձրագույն դպրոցների խիտ ցանցով: Հիմնվել է Գիտությունների Ակադեմիան՝ իր պիտահետազոտական բազմաթիվ ինստիտուտներով հանդերձ: Իրենց նոր ու լուսաշող Ոսկեդարն են ապրում հայ արվեստը, հայ գրականությունը:

Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական բուռն վերելքը և աննախընթաց աճը,

26 փառապանծ տարիներում, նախադրյալներ ստեղծեցին նրա համար իր դռները լայն բաց անելու աստանդական հայ ժողովրդի առաջ: Ուղիղ մի տարի առաջ, դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվեց Սովետական կառավարության, հայ ժողովրդի համար պատմական մեծ նշանակություն ունեցող, որոշումը՝ արտասահմանյան հայերի հայրենադարձության մասին: Եվ եթե Նոյեմբերը հանդիսանում է հայ ժողովրդի ազդային վերածնման, նրա դարավոր երազների ու իղձերի իրականացման ամիսը, ապա դեկտեմբերը հանդիսանում է հայ ժողովրդի ազգահամալքման, հայրենի օջախի շուրջը համախմբվելու կոչի ամիսը: 1945 թվի դեկտեմբերով հայ ժողովրդի պատմության մեջ մի նոր ու փառավոր էջ բացվեց: Սփյուռքի ողջ հայրենաբաղձ հայությունը աննկարագրելի խանդավառությամբ ու ցնծությամբ ընդունեց հայրենիք վերադառնալու հրավերը:

Դեռ մի տարի չանցած, արդեն կենսագործված ենք տեսնում պատմական այդ որոշումը: արդեն հայրենիքի հարազատ գիրկն են դարձել մի քանի տասնյակ հազար պանդուխտ ու վտարանդի հայեր: Բայց դրանք դեռ առաջին ծիծեռնակներն են: դրանց պիտի հետևեն մի քանի հարյուր հազար հայրենադարձ հայեր, որոնք այսօր հայրենիքի կարտուր սրտներում ակնդետ սպասում են նվիրական հայրենի օջախի շուրջը բոլորվելու իրենց հերթին, որպեսզի հարազատ հողի վրա իրենց երջանիկ կյանքը ու վառվռուն ապագան կերտեն:

Հոկտեմբերյան Մեծ ուժեղացիայի 29-րդ և Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու 26-րդ տարեդարձները նշանավորվեցին նաև նրանով, որ առաջին անգամ հայրենի հողի վրա այդ տոներին մասնակցեց արտասահմանից հայրենի հարկի տակ վերադարձած 51 հազար հայությունը: Օտար հորիզոնների տակ երկար տարիներ դեգերած հայ ժողովրդի կենսունակ զավակները մեծ ոգևորությամբ ու ցնծությամբ մասնակցեցին այդ տոներին: Համաժողովրդական ցնծության այդ օրերին հուզիչ պահեր ապրեցին նրանցից շատերը: Հոկտեմբերյան ուժեղացիայի 29-րդ տարեդարձի օրը մայրաքաղաքի հարյուր հազարավոր աշխատավորների հետ միասին կենի հրապարակով՝ վառավարական արիքունայի առջևից խումբ-խումբ անցան արտասահմանից Սովետական Հայաստան ներգաղթած բազմահազար հայրենադարձներ, ար-

ժանանալով հանդիսատեսների բուն ծափահարություններին: Նրանք, սովետական այդ նոր քաղաքացիները, ամենուրեք շին մոռանում երախտագիտության ջերմ խոսքեր ուղղել նրան, որին երախտազարտ են տարագրությունից ազատագրվելու համար. կառավարական տրիբունայի առջևից անցնելուց, երջանկության ժպիտը հրճվալից դեմքերին, նրանք բացականչում էին.

— Կեցցե՛ մեր ազատարար հայր Ստալինը: Փառք հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ ու մեր ազատարար Մեծ Ստալինին:

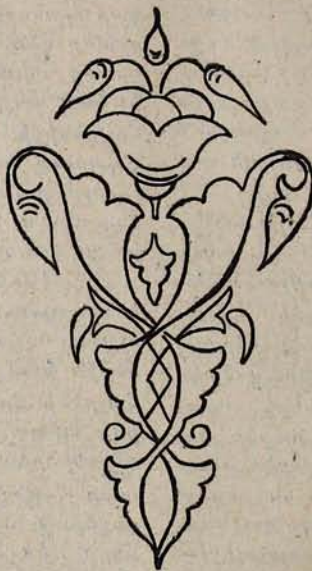
Իրականացել են նրանց հրկար տարիների երազներն ու իղձերը. այժմ նրանք իրենց հայրենիքումն են, շրջապատված հոգատար հարազատներով:

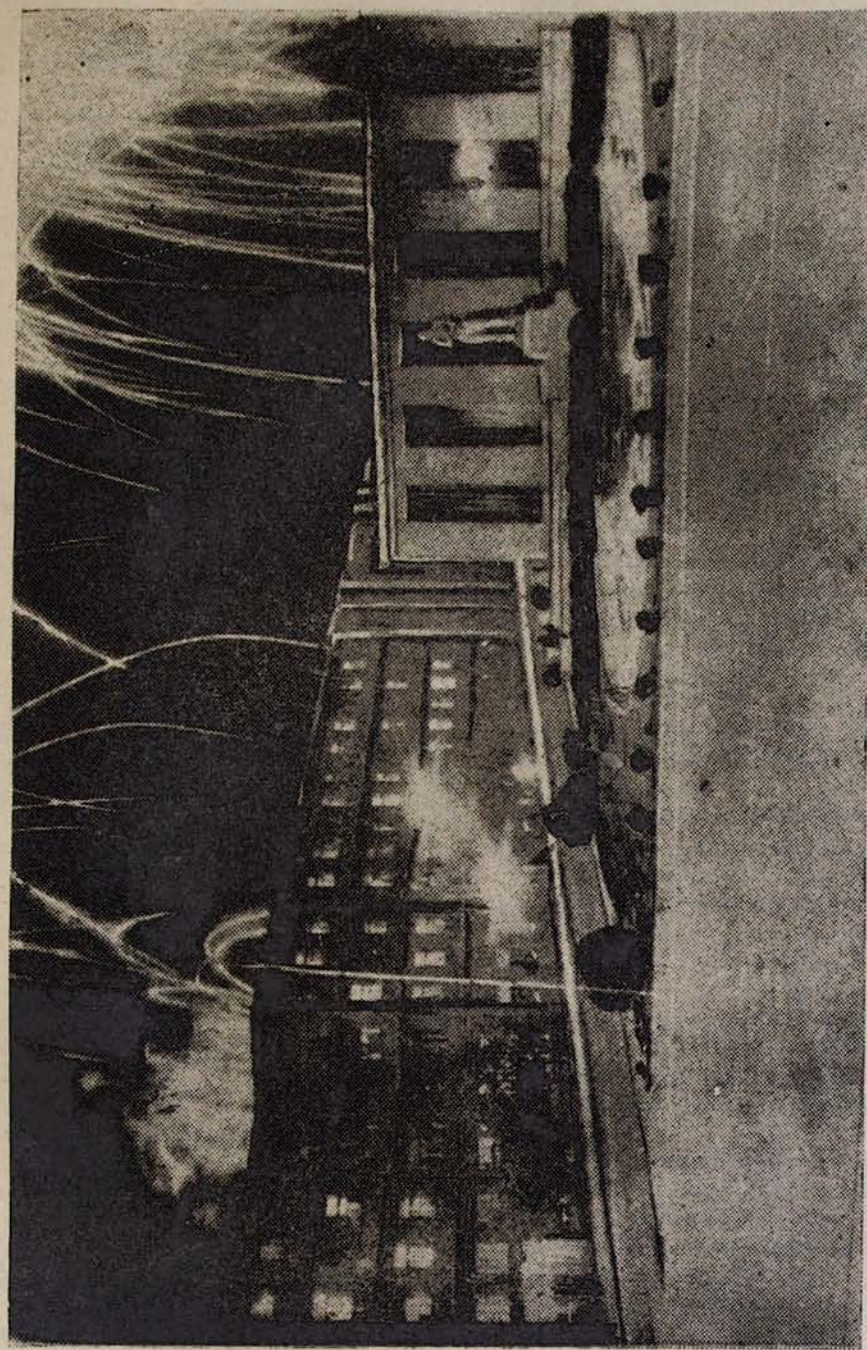
Դամասկոսից եկած մի ծերունի իր կնոջ ու աղջկա հետ կանգնած էր կառավարական

տրիբունայի ձախ թևում ու դիտում էր հրապարակով հորդող մարդկային հեղեղը. ծերունու դեմքը ցողված էր ուրախության անզուսպ արցունքներով. նա դառնալով իրեն շրջապատողներին՝ հուզված ասում էր.

— Անհո՛ւն է իմ երջանկությունը, դուք չեք կրնար տակավին հասկնալ իմ ապրումները. ես շատ երկրներ թափառած եմ ու շատ ալ շքերթներ տեսած, բայց ասիկա ուրիշ է, ասիկա մե՛րն է, մե՛րը, ու հարազատ...

Հայ ժողովրդի աստանդական ու տարագիր հատվածի հայրենադարձության սկիզբը դրված է արդեն: Մեր ժողովրդի նորագույն պատմության տարեգրության այս նշանակալից ու երջանիկ օրերին հայ ժողովուրդը ցնծությամբ ու բերկրանքով է ոտք դնում նոր տարվա շեմքին:

Երևան, հրապարակային Շահումյան հրապարակում:

ԻՆՉ ՈՐ ԵՐԱԶԱԾ ԷԻ...

նհավատալի կթվի ինձի այս բոլորը...

Կապրեինք օտար երկրներու մեջ, օտար ափերու վրա, հեռու քաղցր հայրենիքեն, ուրկե, ավա՛ղ, բռնի վտարված էին մեր պապերն ու մեր հայրերը:

Կապրեինք հայրենազուրկ, բայց հայրենիքի վարտուր մեր մատաղ սրտերու խորունկ ծալքերուն մեջ պարուրած...

Ու նստել կվերհիշեմ անցյալը մոտիկ... հոն, անհարազատ հորիզոններու տակ...

Ու կդիտեմ շուրջս, կտեսնեմ խոտոտմանայից ներկան, զոր ահա փոքր ժամանակի ի վեր կապրեմ պաշտելի հայրենիքիս մեջ:

Հոն էինք մենք, հոն ծնած ու սնած... թեև չէինք ճանաչած կակիծ ու ցավ, քանի տակավին պատանիներ էինք անհոգ...

Բայց մենք՝ պանդուխտ հայորդիներս կանուխ... շատ կանուխ զգացինք ու ըմբռնեցինք, որ մեզի կպակսեր մարդու համար ամենաթանկագինը՝ հայրենիքը, զոր կախինք կաթոգին:

Կժպտեինք, թե՛ կլայինք, միշտ կխորհեինք, թե ունինք հայրենիք մը՝ Սովետական Հայաստանը, ուր ապրիլ կփափաքեինք մեր հարազատ եղբայրներու ու քույրերու հետ ըով ըովի:

Կհիշեմ... թե ինչպես ծառերու տակ, կանաչներու վրա ընկերներով նստել ու կխոսեինք Հայաստանի պատանիներու ապրած կյանքի մասին, թե ինչպես անոնք բախտավոր են ու երանելի... քանի որ հոն են, իրենց հայրենիքին մեջ կապրին...

Մեզի մեր մեծեր պատմած էին հայրենիքի մասին... ու մենք ալ քիչ չէինք կարդացած անոր մասին գրված գրքեր... Կհիշեմ թե ինչպիսի հափշտակութամբ կդիտեինք թերթերուն ու գրքերուն մեջ տպված նկարները՝ Հայաստանյան ու ինչպիսի ախ ու հառաչով զանոնք կհամբուրեինք կարտասպին...

Կհիշեմ... թե ինչպես ամեն անգամ անձկությամբ կդիտեինք Սովետ Հայաստանն ստացված կինոֆիլմերը: Կսքանչանայինք դիտելով Մայր Հայաստանի գեղատեսիլ բնության տեսարանները, լեռները երկնամերձ, քաղաքներն աննման, պողոտաները ծառազարդ և փողոցները եզերող բարձր ու հոյակապ շենքերը...

Կհիշեմ... թե ինչպես ընկերներով հանդիսատես եղանք Մոսկվայի Կարմիր հրապարակին վրա կատարված ֆիզկուլտուրնիկներու մարզահանդեսը պատկերող ֆիլմին ցուցադրմանը. անկարող եմ նկարագրել այն, զոր զգացինք այդ պահուն, երբ Սովետ հզոր ընտանիքին և մեր անուշիկ Հայաստանին մարզիկները կսողանցեին համաշափ քայլվածքով, կըմբերին առաջ նետած ու հպարտ...

Հուզված էր ողջ հասարակությունը. նույնիսկ մեր արաբ բարեկամները չհանդեպան իրենց բերնեն թոցնելու սքանչական բաղկանությունները: Ընկերներուս ու ինձի վրա թողած տպավորությունը մեծ էր. երկար տոնն մենք մեզի կհամեմատեինք մեր մեծ հայրենիքի կարտառ ու կենսախիղճ մարդիկներու հետ և կխորհեինք թե ճերջանկութունը պիտի ունենա՞նք արդյոք մի օր մենք ալ նրանց հետ հարազատ հայրենիքում տողանցելու հպարտ ու վեա... սա խոսքերը կպոռթկային մեր, հայրենիքի կարտեսն խանձված, մատաղ սրտերեն...

Երա՛զ թե իրականություն... կրնա՞յի արդյոք հավատալ աչքերուս...

Նա ահա արդեն Սովետական Հայաստանի, երբեմնի բազմաշարժար հայրենիքիս հողին վրա կապրեմ աշխատ... ոչ մի բառով չեմ կարող արտահայտել այն, զոր կփոթորկի, կալեկոծի իմ սիրտը... այդ հասկնալ, ըմբռնել ու զգալ կարող են միայն ինձի նման հազարավոր հայրենադարձ պապանիներ...

Հայաստանի հայրենակիցներու հարց կուտայի հաճախ, թե ե՞րբ է գալու օրը, որ իմ սովնետական եղբայրներու ու քույրերու հետ խիտ շարքերով տողանցենք հպարտորեն... ո՞հ ինչպիսի անձկությամբ կսպասեի այդ օրվան... կուզեի տեփական աչքերով տեսնել այն, զոր դիտած էի միայն էկրաններու կտավին վրա... կուզեի հոն, հեռավոր երկրներու մեջ սնուցած երազներես մեկուն իրականանալը զգալ...

Հայրենակիցներես իմացած էի, որ Հոկտեմբերյան պանծալի հեղափոխության 29-րդ տարեդարձի օրը Լենինի սքանչելի հրապարակին վրա շքերթ տեղի պիտի ունենար:

Անհամբեր էի, կուզեի, որ շուտ, շատ շուտ գար նոյեմբերի 7-ը, սակայն ան կդանդաղեր...

Կըզձայի ինքս ալ մասնակից ըլլալ շքերթին... ու անշափ եղավ իմ ուրախությունը, երբ Պետական համալսարանում զիս հայտնեցին, որ ես ալ տասանողության հետ պիտի մասնակցիմ շքերթին:

Սպասված օրը եկավ վերջապես...

Առավոտուն կանուխ արթնցա, հազա մաքուր շորերս ու դուրս թուա...

Քաղաքն արդեն ոտքի վրա էր:

Արևն իր ոսկի ճառագայթները սփռել էր բարձր, դրոշազարդ շենքերի վրա... Ամենուրեք դրված էին մեր մեծ ու հոգատար հայր Ստալինի մեծադիր նկարները: Արագ կթալի ու ամեն անգամ նորա նկարին հանդիպելուց ինքզինքս կկրկնեի. «Փառք ու երկար կյանք Ձեզի, սիրելի հայր Ստալին, Ձեր շնորհիվ մենք հայրենիք ունեցանք...»

Շտապում էի համալսարան... վախենում էի ուշանալ ու զրկվիլ...

Խիտ շարքեր իզգամած փողոց ելանք... բարձրախոսներու նվաղեն կթնդար քաղաքը... Ես կվախենայի, անկարող ըլլամ համընթաց քայլելու ընկերներու հետ...

Շարքերը շարժվիլ սկսան... ու հորդ գետու մը նման ողողեցին փողոցներն ու հրապարակները. հազարավոր դրոշներ շարքերու վրայեն կծածանեին մեղմ ղեփուտեն. փողային նվաղախմբերը կթնդացներին օդը: Հազարավոր հայրենակիցներ խոնված մայրերու, պատշգամբներու ու տանիքներու

վրա ուրախ ու զվարթ կդիտեին շքերթը: Նրանց մեջ էին նաև հայրենադարձ հայորդիները. անոնք ալ կդիտեին... բայց արցունքն աչքերին... այդ երջանկության անգույն արցունքներ էին, զոր կակոսեին նրանց այտերը...

Կքաղեմ հպարտ ու մտահոգ կնալիմ քովի ընկերներու... քայլերս չշփոթելու համար: Հատանք Լենինի հրապարակը... կանցնեինք թրիբունին առջև... հոս առաջին անգամ ես տեսա ընկեր Հայրենությանին ու Սովետ Հայաստանի կառավարության անդամները, որոնց նկարները միայն տեսած էի: Թրիբունին առջևն պետք էր ավելի կանոնավոր քայլել, ուսկայն պահ մը զիս կորուցի ուրախությունն ու քայլերս դարձյալ շփոթեցի...

Թրիբունի առջևն անցանք խրոխտ ու հպարտ քայլերով... ու ես սրտիս ողջ թափով ուռա՝ գոչեցի անոնց, որոնք մեզի այս օրը բերեցին:

Կուզեի նորեն ու նորեն դառնալ ու կրկին անցնիլ թրիբունին առջև... բայց ավա՞ղ վերջացած էր շքերթը:

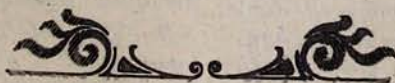
Հրապարակին անցնելուց կինո-օպերատորները փնկարահանեին մեզի: Այդ պահուն ես հիշեցի հեռավոր ընկերներու, որոնք մի օր դիտելով այդ նկարը պիտի նշմարեն ինձի... նախանձին... երանի տան... ու ես ալ մտովի երանի կուտայի ինձի...

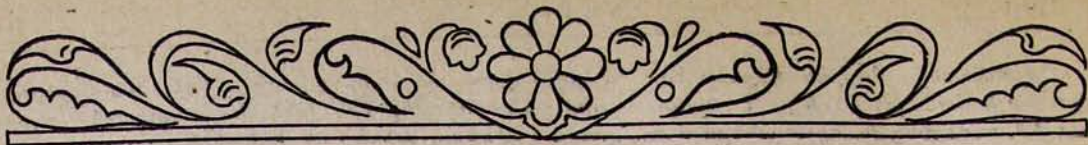
Ակամա խմբես բաժնավելեն ետքը երբ տուն դարձա, երջանկությունն զինովցած էի կարծես... չէի հավատար տակավին, որ վաղեմի երազս երջանիկ իրականության մը փոխված էր...

Նստած տանը կխորհեի... ու հիմա ես տեսած, զգացած էի ամենը, ինչ որ հո՞ն, հայրենի երկրեն հեռո՞ւ կրնար երազ մնալ ընդմիշտ...

Երջանիկ... անսահման երջանիկ ու հրապարտ կզգայի զինքս... քանի ունեի այն, ինչ թանկ է ամեն մարդու համար... հայրենիք ունեի լուսաշող, որու գիրկը դառնալու բախտն ունեցա...

Ու երբե՞ք, երբե՞ք չեմ մոռնա այն մեծ մարդուն՝ հանճարեղ Ստալինին, որուն հավետ երախտապարտ եմ իմ ծաղկող հայրենիքում զտնվելուս համար... իմ երջանիկ ապագայի հեռանկարներուն համար:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁԻ ՕՐԱԳՐԻԾ

ույանքի մեջ շողում է Սպենդիարտի անվան Լենինի շքանշանակիր օպերայի և բալետի Պետական Թատրոնի հայկապ ջենքը: Բաց շականակագույն պարկետը, կաթնագույն սյուներն ու նրանց վրա նստած հայկական ոճի դեղաքանդակ խոյակներն ու գեղահյուս տրամայերիցները ողողված են ծիրանավառ ռակեփոջու մուժով: Շենքը բաբարտում է մի հսկայական սրտի պես:

Տեղի պիտի ունենա աշխատավորների դեպուտատների Երևանի Քաղաքային Սովետի հանդիսավոր նիստը, պարտիական-հասարակական կազմակերպությունների ու Սովետական Բանակի զորամասերի ներկայացուցիչների հետ համատեղ, նվիրված Սովետական Հայաստանի 26-րդ տարեդարձին:

Սովետական Հայաստան: Անուն՝ որ հպարտ պիտի հնչե իր 26-ամյա պանծալի, տքնաջան ուղիով ու հաղթանակներով:

Ահա՛ և նրանք, ոյունք կերտել, տեղծել են մեր օրեօր հզորացող հայրենիքը, մեր սրբազան հողի միշտ լավատես, աննկուն, զոհաբերող զավակները՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների, արանսպորտի, ողջ ժողովրդական տնտեսության դեկավադները, բրոնզադեմ տառիանովականները և գիտության, արվեստի ու գրականության աշխատողները:

Ահա և նրանց էություն, ձուլված այս հազարհանգես տոնական ամբողջությանը, ներգաղթած հայերի ներկայացուցիչները, պանծալի հայրենիքի 26-րդ տարեդարձի տոնակատարությունը առաջին անգամ մասնակցելու սրբազան դոդով:

Բարձր է հնչում լեզուն հայոց, Հանդիսավոր նիստը որոտընդոտ ծափերի տակ բաց է անում աշխատավորների դեպուտատների Երևանի Քաղաքային գործկոմի նախագահ Լ. Հովսեփյանը:

Այժմ ամբողջ դահլիճն իր հայացքը հանել է կարմրավառ, ռակեգիր լողունգներով զարդարուն բեմում, Առաջնորդի լուսաշող արձանի ֆոնի վրա երևացող նախագահության պատկառելի սեղանին:

Այնտեղ են ընկ. ընկ. Գրիգոր Հարությունյանը, Ա. Սարգսյանը, Ս. Միքայելյանը, Ա. Քոչինյանը, Զ. Գրիգորյանը, Շ. Առուշանյանը, Բ. Աստվածատրյանը և հայոց քնարի մեծ վարպետ Ավետիք Իսահակյանը:

Դահլիճում տիրող բերկրանքն ու ոգևորությունը հասնում են իրենց գագաթնակետին, երբ հիշատակվում է ժողովուրդների Առաջնորդ Մեծ Ստալինի անունը: Հուրանակյա, բուռն ծափահարություններով դղրդացնում են հայ ճարտարապետության այս շքեղ ձեռակերտը, երբ լսվում է հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ և փրկիչ, Սովետական Միության Գեներալիսսիմոս Իսսիֆ Վիսսարիոնովիչ Ստալինի հարազատ, ոգեշնչող անունը:

Չլռող ծափերի տարափի տակ պատվավոր նախագահության կազմում ընտրվում է Համկ(բ)Պ Կենտկոմի Քաղբյուրոն Մեծ Ստալինի գլխավորությամբ:

Դահլիճը մի մարդու պես լսում է Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու 26-րդ տարեդարձի մասին Հայաստանի Կ(բ)Պ Կենտկոմի պրոպագան-

դալի և ադիտացիայի բաժնի վարիչի տեղակալ Ա. Հարությունյանի ղեկավարումը:

Ձեկուցողը մանրամասն նկարագրում է Լենինի-Ստալինի հերոսական պայքարի ղեկավարությամբ հայ ժողովրդի անցած 26-ամյա փառապանծ տառի:

Դժվարություններով լի է եղել այդ ուղին, բայց միշտ պսակված մեր հերոսական ժողովրդի պատմական աննկուն կամքի դափնեպսակներով: Հպարտանում եմ, որ ծնվել եմ հայ և որ քո կյանքը զուգարհիսել է այս անմահ դարասկզբին:

Միահամուռ կիրպով ընդունվում է ողջունի նամակի տեքստին՝ ուղղված հանճարեղ Առաջնորդին: Նորից ու նորից ծովացող ծափահարություններ: Բոլորը ոտքի վրա են, դահլիճը բուռն օվացիա է սարքում Կատիվ սրբելի ուսուցիչ Մեծ Ստալինի: Նվագախումբը կատարում է Հայկական ՍՍՌ Պետական հիմնը՝ խրոխտ ու ողեշնչող:

Էլեկտրականացած դահլիճը, ինչպես մի հակայական սիրտ հևում է տենդորեն:

«Ա՛հ, մի՞թե բառ կամ խոսք ունի,

Արշալույսը, որ կրունկի,

Ձի անհո՛ւն է...»

Թվում է թե այդ եմ մրմնջում ներգաղթած հայերի շրթերն այդ բոպին...

Անհո՛ւն եմ, Սովետական Արշալույս, սովետական ազա՛տ աշխարհ...»

Մայրաքաղաքի լավագույն արտիստական ուժերը: Հաղարահանդես երեկոն այժմ նկատվել է հայոց քնարի և սրտի հմայիչ, հոգե-

կան ժառանգության բյուրեղային աշխարհը:

Համե՛րդ: Այս ամբողջ Սովետական Հալատանն է երգում, այս ամբողջ հայ ժողովրդն է, որ ծովացել է մի սրտի մեջ:

Իսկ այդ սիրտը նո՛ր է, վերածնված, չկա՛նք մեջ անցյալի մոմառն ու ցավը: Փյունիկի պես մոխիրներից ծնված սովետական հզորացող նոր հայ ժողովուրդը արևն ի վեր թռչացնում է իր երջանիկ կյանքի արտացոլումը, նոր երջանիկ երգը, որ ելնում է ոսկեծփուն դաշտերի, գործարանային շշակների, դաղձաշների և գիտության լուսեղեն հալատատությունների սրտից...

«Ռուսի ձեռքից բռնել ամուր և անբաժանել հավատալ նրա եղբայրության—

Այդ մեր նախնիքը մեզ կտակեցին,

Հայրենակեզ մարգարենները մեր,

Անհայտ կորած և հավիտյան ներկա այն վեհ Քանաքեռցին

Որ բարձրացավ ազատ Մասիսն Կիլիկի...»

Հայ ժողովրդի նամակը... կատարումը

խորն է ու հուզիչ...

Դա հայ սրտի խոսքն է բոլոր աշխարհների, բոլոր տառապած ժողովուրդներին և հայրենիքի զարնանաշունչ սեմը երազող բոլոր հայրենաբաղձ հայերի:

«Եղբայրներս տուն պիտ գան...»

Լենինյան-Ստալինյան պանծալի պարտիայի և Մեծն Ստալինի հայրական խնամքով փրկված, այլևս աղատագրված հայ ժողովուրդը, մեր սրբազան հոգն ու կուլտուրան այդ եմ պահանջում:

26-ամյա Սովետական բարգավաճ հայրենիքս պանդուխտի երգ չպիտի ունենա այլևս:

ԳԱՐԵԳՐԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԷԶՄԻԱՆՆԻ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻՈ ԱԹՈՌՆԵՐԸ

Ա

«ՀԱՍԿ»-ի նախընթաց համարի մեջ տպվեցավ Ն. Սրբություն Տ. Տ. Գևորգ Ամենայն Հայոց Շնորհազարդ Կաթողիկոսի անդրանիկ կոնդակը՝ Վեհապետների դահակալական ճառերը, առաջին հրովարտականները, կոնդակներն ու գրությունները սովորաբար հանրային բնույթ են կրում, մի տեսակ հարտարարներ իրենց լավագույն իդեերի և ծրագիրների, բնորոշող նրանց ուղղության, գործելակերպի։ Մի ամբողջ տարի անցավ Ն. Սրբության ընտրության և օծման օրերից, մինչև անդրանիկ կոնդակի ստացումը, այդ հապաղումը, որքան ստիպելիական պատճառներ ունեցած լինի, կամենում ենք և մի բնորոշող գիծ համարել Ն. Սրբության գործելակերպի։ Մի քիչ ուշ, բայց մտածված, հիմնափոր, ոչ արագ, բայց կատարյալ։ Ուշացավ Ազգային-եկեղեցական ժողովի գումարումը, բայց նախապատրաստվեցավ և կատարվեցավ ավելի լավ, քան մեր ակնկալություններն էին։

Այդպես էլ ուշացավ Կոնդակը, բայց եկավ մեզ դեղարվեստական հանդերձանքով, և հմտաբար, բազմաբովանդակ ձևակերպությամբ. ճակատը զարդարված հայ մանրանկարչական արվեստի ոճով, խորանով և լուսանցքի զարդերով, ինչպես մեր նախկին Հայրապետների սովորությունն էր. տպագրությունն էլ կապույտ, երկնագույն մեկանով, մաքուր և ճաշակով, իսկ բովանդակությունը չափազանց և ձևազարդ, գիտակցական և կարգավորյալ ծրագրով։

Բ

Մեզ անհուն ուրախություն է պատճառում Կոնդակի ընդհանուր մտայնությունը, որ սիրով և միություն գաղափարն է, և որ արտափայլում է ամեն պարբերության մեջ,

բայց հատկապես, սրտագին հարաբերությունը թուր աթոռների հետ և ջանք այդ հարաբերությունը դարձնել ավելի սերտ, իրար լրացնող և դեպի նույն նպատակն ուղղված, որ Հայաստանյայց եկեղեցու միասնականությունն է, համերաշխությունը և բարեբար ազդեցությունը հոտի ամբողջության վերա։

Ս. Հայրապետը անցած ժողովը համարում է իրավամբ բացառիկ երևույթ մեր պատմության մեջ, յուր լրիվ կազմով և ներկայացուցչությամբ բոլոր Աթոռների և եպիսկոպոսությունների, հոգևոր և աշխարհիկ պատգամավորներով, շնչալիով, մանավանդ, մեծ Աթոռների գահակալների անձամբ մասնակցությունը։

Յայտնեմք զուրախութիւն Մեր և զգոհունակութիւն հոգևոր եղբոր Մերում Տ. ԳԱՐԵԳՐԻՆ Շնորհազարդ Կաթողիկոսի ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, որ ընդ եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորք իւրովը նրապատուր եղև յույժ միասնականութեան ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ և բարձր տրամադրութեան ժողովականաց և առ հասարակ յաջող վերջաւորութեան ժողովոյս ըստ ամենայն մասանց։ Զնոյն յալտնեմք և Ամենապատիւ Պատրիարքին ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ Տ. ԿԻԻՐՂԻ և Տեղապահի Պատրիարքութեան Կ. ՊՈԼՍՈՅ Տ. ԳԵՈՐԳԱՅ Արքեպիսկոպոսի Արսւանեանք։

Այս խոսքերը ընդունելով որպես առհավատչյա նղբայրական սրտագին հարաբերության, պատասխանում ենք, թե պարտականություն ենք համարում Մեր բոլոր ուժերը, գրիչը, խոսքը, փորձառությունն ու պաշտոնի հեղինակությունը ի սպաս դնել բոլորանվեր, ընդհանուր Հայաստանյայց եկեղեցու փառքի, պայծառության, և բարոյական ազդեցության զորացման համար։

Ընդունելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գերազանց դիրքը, կկամենայինք, որ ըստ ամենայնի պահպանվեր նրանց պատշաճ

հարաբերություններ ըստ պաշտոնի . և կոչման, ինչպես այդ գծվեցավ Սահմանադրության մեջ: Միասնականություն չպետք է շփոթել միապետության հետ և ոչ ընդհակառակը: Միասնականությունը կամենում ենք իրականացած տեսնել գիտակցական փոխադարձ հասկացողությամբ և հարգանքով կատարված պարտքերի, նպատակների և ձգտումների միության մեջ, իրար դորավիդ և նեցուկ լինելու և Աթոռների սերտ գործակցության մեջ, յուրաքանչյուրը յուր պարտքի և իրավունքի շրջանում: Մենք իբրև Կիլիկիոյ Հայրապետական Աթոռի գահակալ պատրաստ ենք Մեր կարելին բերել, հավերժացնելու ավելի սերտ, ավելի գիտակցական և միևնույն ժամանակ ավելի շրջահայաց հարաբերություն Մ. Աթոռի հետ, առաջնորդվելով միշտ առաքյալի խոսքով, թե «գիրն սպանանէ, այլ հոգին կեցուցանէ»: Կյանք բերող հոգին է եկեղեցու համար ամենից կարևորը, որ պիտի զորացնենք և հավերժացնենք փոխադարձ համերաշխությամբ և գործակցությամբ:

Երուսաղեմի Պատրիարքությունը ժողովրդական բազմության տեսակետով համեմատաբար սահմանափակ էր մինչև նախընթաց պատերազմ, մինչև մեր գլխին եկած մեծ աղետը, բայց իբրև հինավուրց և պատմական Աթոռ Ս. Երկրի մեջ, ներկայացնում է նա Հայաստանյայց եկեղեցին միջազգային տարողությամբ: Պատրիարքությունը իբրև միաբանությամբ ոչ միայն մեր սեփականությունների և իրավունքների պաշտպանն է եղել, այլ և յուր բաժինն է բերել և պիտի բերե մեր հայադատական և եկեղեցական գրականության մեջ: Մեր երկու աթոռների մերձավորությունը տարածությամբ, հնարավորություն է տալիս, նաև բարոյական մերձավորության ի շահ և ի բարգավաճումն Հայաստանյայց ընդհանուր եկեղեցվո և Մայր Աթոռի հեղինակության: Պետք է ի նկատի ունենալ, թե ձեռքերը որքան էլ երկար լինին, ամեն տեղ հասնել չեն կարող:

Չմոռանաք սրտի ճմլումով հիշել և Կ. Պոլսի Պատրիարքությունը՝ յուր հոտի և գործունեության սեղմված վիճակով:

9

Վերջին տասնյակ տարիներում աթոռների ավելի սերտ և համերաշխ գործակցության գաղափարը էջմիածնում զբաղեցրել է մտքերը, և Կիլիկիոյ Աթոռի վոյվոյց առանց պատասխանի չի մնացել: Դորա հետևանքն

էր, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության կանոնադրության մեջ մտավ և Կիլիկիոյ Կաթողիկոսության մասնակցությունը: Ուրախ ենք, որ այդ մեծ բախտը Մեզ վիճակեցավ իրագործված տեսնել, անձամբ մասնակցելով և նախագահելով ընտրական ժողովին:

Միասնականության և միության այդպիսի հասկացողությամբ էր, որ առաջարկեցինք Հայաստանյայց բոլոր եկեղեցիներում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անվան հետ հիշել և մյուս աթոռակալների անունները, որ ժողովի վոյվոյց միաձայնությամբ ընդունվեցավ: Սպասում ենք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պաշտոնական հայտարարության, շփոթությունների և քաղաքականության այս երևույթի մեջտեղից փերացնելու:

Այս մտքով էր, որ Աթոռի Ստեյ էջմիածին փոխադրելու հինգ հարյուրամյակը տոնախմբելու առաջարկին ընդառաջ գնացինք, ավելացնելով որ շեշտով նաև Կիլիկիոյ և մյուս Աթոռների կատարած դերը ազգապահպանության մեջ, որպեսզի այդ տոնախմբությունը, որպես հակադրություն չհասկացվի:

Այս մտքով էր, որ Մեր աղքատության մեջ, իբրև տեղահան եղած և յուր հարստությունից զրկված հաստատության ներկայացուցիչ, մեր լուսման ձեռքինք Մ. Աթոռի պահպանության գանձանակի մեջ, իբրև նվեր Մեր Թեմերի, վերան ավելացնելով եկեղեցական պատգամավորների ճանապարհածախսից մնացած գումարը, որի մասին առիթ կունենանք ընդհանրության տեղեկացնելու: Վերջին և Գորագույն ապացույցը երկու աթոռների համերաշխ գործակցության գալիս է էջմիածնից՝ Ս. Ս. Գևորգ Կաթողիկոսի կողմից, առաջարկելով Մեզ՝ ձեռներեց լինել Հինգ հարյուրամյակի տարեդարձին նվիրվելիք Գիտական Ժողովածուի կազմության*): Չնայելով Մեր պարտավորություններով ծանրաբեռնված վիճակին, հանձն ենք առել սիրով, որպեսզի կրկին և կրկին շեշտենք երկու Աթոռների եղբայրական գործակցությունը:

Աստուած օրհնե համերաշխության և փոխադարձ հասկացողության այս հոգին և վերածնության ու վերակազմության մղիչ ույժ դառնա այն՝ եկեղեցու և Հայրենիքի համար:

*) Տես հրատարակվելիք Ժողովածուի ծրագիրը սույն համարի մեջ:

ԽՄԲԱԳՐ.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

Ս. Թ. նոյեմբերի 7-ին, Հոկտեմբերյան ունեցության 29-րդ տարեդարձի օրը, Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում, հավատացյալների խումբն բազմության ներկայությամբ, ս. պատարագ մատուցվեց: Պատարագից հետո կատարվեց Հանրապետական հանդիսավոր մաղթանք: Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի մասնակցությամբ:

Քարոզ խոսեց Գերաշնորհ Տ. Նիրսես եպիսկոպոս Արքահայրն:

Ս. Թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելու 26-րդ տարեդարձի օրը, Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում ս. պատարագ մատուցվեց, որից

հետո տեղի ունեցավ Հանրապետական մաղթանք: Պատարագին ներկա էր Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը:

Ս. Թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելու 26-րդ տարեդարձի օրը, հավատացյալների խումբն բազմության ներկայությամբ, Թբիլիսիի Ս. Գևորգ եկեղեցում ս. պատարագ մատուցվեց:

Պատարագում էր Մայր Աթոռից գործուղված Տ. Նղիշե վարդապետ Հարությունյանը: Պատարագից հետո հանդիսավոր մաղթանք կատարվեց:

Քարոզ խոսեց Տ. Նղիշե վարդապետ Հարությունյանը:

ԱՐՏԱՎԱԶԴ. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՓԱՐԻԶԻ ՄԵՋ

Գերաշն. Տ. Արտավազդ արքեպիսկոպոս Սյուրմեյան Պեյրութեն Փարիզ հասեր է օգոստոսի 22-ին, որպես Հայրապետական լիազոր ներկայացուցիչ՝ սկերակազմելու համար Նվրուպայի թեմը, և պատգամավորական ժողովի մը միջոցով ընտրել տալու թեմական առաջնորդը:

Արտավազդ Սրբազան Փարիզ ժամանելն անմիջապես վերջ Հայոց եկեղեցին փրկելով քարոզ մը խոսքեր է և հետո խորհրդարանին մեջ ընդունել է գաղութին շնորհավորությունները:

Այս առթիվ կարժեհ հիշել թե Արտավազդ Սրբազան ավելի քան քսան տարի Հալեպի և Պեյրութի մեջ ամենայն հավատարմու-

թյամբ և ուղղամտությամբ ծառայեց Հայաստանյայց եկեղեցվու և հայ հոծ համայնքին: Իր ջանքերուն շնորհիվ հիմնվեցան կարգ մը եկեղեցիներ, դպրոցներ, բարեփրական հաստատություններ, և ազգն առ փկեղեցին բարվոք հարաբերությանց մեջ դրվեցան տեղացի և հովանավոր պետությանց, հոգևոր պետերու և օտար շրջանակներու հետ:

Սյուրմեյան արքեպիսկոպոսի անցյալ արդյունավետ գործունեությունը ինքնին երաշխիք է թե անիկա պիտի կրնա իրագործել բովանդակ Նվրուպայի թեմը միակ Առաջնորդության մը կապելու Հայրապետական իղձն ու փափաքը:

(«Հայաստանի կոչնակ» թիվ 40, 1946 թ.)

ՊՈՒԼԿԱՐԱՀԱՅ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԺԱՄՅԱ ԿՈՄԻՏԵԻ ԶԵԿՈՒՅՑԸ

Պուկարահայ Փոքրամասնության Առժամյա Կոմիտեն պուկարահայության կհայտա-

րարե, թե Պուկար Նախարարական Խորհրդի 26 սեպտեմբեր 1946 թվի որոշմամբ տրված

արտոնության համաձայն, 30 սկսվեցին 1946-ին Վառնային մեկնող սովետական «Վաշեպալ Մոլոտով» շոգենավով Սովետական Հայաստան ղրկված են Ռոտոսթո և Էտիրնե քաղաքներին 1922-ի գաղթի շրջանին Պուլկարիա բերված եկեղեցական գույքեր և անոթներ, մասնավոր ջուլակագրության ստացված մասնավոր Հանձնախումբի մը կողմից:

Նույն շոգենավով ուղարկված են նաև Ռուսերի եկեղեցիին կողմից նվիրված երեք կտոր ձեռագիր հին Ավետարաններ, ինչպես նաև Զեյթունի 1895-ի ապստամբության

ղրկագ մը ներկայացնող յուզանկար մը, գնված և նվիրված հանգուցյալ Մուրադ Մեթեմետյանի կողմից Բլովտիվարնակ Պ. Արիս Կուրպեթյանի ձեռամբ: Պուլկարահայ Փոքրամասնության Առժամյա Կոմիտեի

Նախագահ՝ Գ. ԳԱՐՐԻՆՆԱՆ
Ատենագրի՝ Մ. ԽԱՉԿՅԱՆ

Առֆիա
(«Նիւրա», թիվ 2767, 1946 թ.)

Մանր.— Նշված գույքերը ստացվել են Էջմիածնում և ՄԱՐԱԿԻ:

ԵՓՐԵՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏՈՆՍՈՒՆԻ ՄԱՇԸ

† ԵՓՐԵՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏՈՆՍՈՒՆԻ

Ս. Բ. Նոյեմբերի 27-ին Դամասկոսում ի Տեր հանգչավ Դամասկոսի Կաթողիկոսական Փոխանորդ Տ. Եփրեմ Սրբազան Տոնձմունին:

Հանգուցյալ Տ. Եփրեմ Արքեպիսկոպոս Տոնձմունին ծնվել է 1880 թվին Սուրբ Նախնական կրթություն ստացել է Սահ Ազգային Վարժարանում և ապա Ժառանգավորաց Վարժարանում:

1909 թվին Սահ Մայրավանքում վարդապետ է ձեռնադրվել: 1930 թվին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, իսկ 1937 թվին ստացել արքեպիսկոպոսության աստիճան:

Տ. Եփրեմ Սրբազանը երկար տարիներ ուսուցիչ է եղել Սահ Ազգային և Ժառանգավորաց վարժարաններում:

Տարագրության տարիներին անցել է Երուսաղեմ, ուր իր ուժերը նվիրել է գաղթականության գործին: Պատերազմից հետո վերադարձել է Ազանա: Կիրիկիո հայության գաղթից հետո հովվական պաշտոն է վարել Հունաստանում 1920—1923 թ. թ.: 1923—1924 թ. թ. հանդիսացել է Կաթողիկոսական Փոխանորդ Լիբանանի թեմի, ուր մի շարք ազգային վարժարաններ է հիմնել: 1924—1925 թ. թ. նշանակվել է Հալեպի թեմի Առաջնորդական Տեղապահ: 1925—1933 թ. թ. Լաթաքիո թեմի Կաթողիկոսական Փոխանորդն էր, իսկ 1933—1946 թ. թ., մինչև իր մահը, Դամասկոսի թեմի Կաթողիկոսական Փոխանորդը:

1945 թվին նվիրեմ Արքեպիսկոպոս Տոնձմունին ժամանեց Ս. Էջմիածին և մասնակցեց Ազգային-եկեղեցական ժողովի աշխատանքներին: Այստեղ ազնիվ ու անկեղծ հայրենասեր Եփրեմ Սրբազանը հնարավորություն ունեցավ Հայրենիքի տնտեսական ու կուլտուրական բուռն վերելքին մոտիկից ծանոթանալու և իրեն անչափ երջանիկ զգալու հայ ժողովրդի նոր Ոսկեդարի գոյության համար:

Հայ եկեղեցին, Տ. Եփրեմ Արքեպիսկոպոս Տոնձմունու մահվամբ, կորցրեց Հայ եկեղեցուն ու Հայ ժողովրդին նվիրված անձնազոր ու հայրենասեր մի հովիվ:

Հանգիստ իր հողովույն:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ ՍՍԻՑ ԷԶՄԻԱԾԻՆ ՓՈԽԱԴՐԵԼՈՒ 500-ԱՄՅԱԿԻ ՇՈՒՐՋԸ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա.-Ի ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ-ՆԱՄԱԿԸ

Հարգելի Տիար

Ազգային-եկեղեցական ժողովն անցյալ տարի որոշեց տոնել Աթոռի փոխադրության Հինգ հարյուրամյակը համազգային նշանակությամբ. Նորին Սրբություն Ս. Տ. Գեորգ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը 1946—1947 տարին այդ հիման վրա հռչակելով որպես Հոբելյանական, առաջարկել է Մեզ նախաձեռնարկ լինել այդ առթիվ մի Գլխական ժողովածու հրատարակելու գործին, նվիրված տոնի պանծացման: Մենք սիրով հանձն ենք առել այդ առաջարկությունը, չնայելով Մեր պարտավորություններով ծանրաբեռնված վիճակին, որպեսզի ապացույց տանք մեր Աթոռների համերաշխ գործակցության:

Առաջին հերթին ցանկալի էր, որ Գրվելիք ուսումնասիրությունները և հոդվածները նվիրված լինեին Հոբելյանի հետ կապված ժամանակի և երևույթների լուսաբանության, որպեսզի երևան հանվեր այդ հինգ հարյուր տարվա ընթացքում էջմիածնի Կաթողիկոսության կատարած դերը: Այս մտքով է պատրաստված 12 հոդվածներից բաղկացած մի ծրագիր՝ հոդվածագիրների կամֆին թողնելով նրանցից որևէ մեկի ընտրությունը: Բայց մասնակցողներն ազատ են այդ ծրագրից դուրս ևս որևէ հայագիտական աշխատությամբ իրենց մասնակցությունը բերել, ինչպես բացառված է ծրագրի 12-րդ հոդվածի մեջ:

Արդ, հարգելի պարոն, այս ծանուցագրով դիմում ենք Ձեր սիրելիության, խնդրելով Ձեր մասնակցությունը այս գործի մեջ: Հոդվածագիրները, եթե կամենան, կստանան իրենց աշխատության արտատպությունը հիսուն օրինակով:

ԾԻՐԱԳԻՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ

ՆՎԻՐՎԱԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ԷԶՄԻԱՄԻՆ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆԳ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

1. Ընդհանուր տեսություն Հայրապետական Աթոռի նշանակության մասին, փոխադրությունից մինչև ուսական տիրապետությունը:

2. Աթոռի փոխադրության շարժողիքները (գաղափարի ծագումն ու արտահայտությունները, վարդապետաբանների դերը այդ խնդրում, հատկապես Տաթևացի յուր աշակերտներով):

3. Ճշտում էջմիածնի կաթողիկոսների ցանկի և ժամանակագրության, գրական տվյալների հիման վերա:

4. էջմիածնի վերածնության փորձերը քաղաքական, եկեղեցական, շինարարական և գեղարվեստական մարզերում:

5. էջմիածնի կառարած դերը ժողովրդի դարոցական-կրթական և գիտական-մշակութային մարզերում (հնությունների գյուտ և նկարագրություն, արձանագրությունների հավաքում, հրատարակություններ, գիտական աշխատանքներ և այլն):

6. Այլի բնկեղ դեմքեր կաթողիկոսների մեջ, շրջանի հետ կապված կամ անհատաբար:

7. էջմիածնի և նոր Զուլայի դարոցները, ձեռագրական և տպագրական արվեստների և մշակութային շարժումներ:

8. Պապական Աթոռի փորձեր էջմիածինը ենթարկելու յուր գերիշխանության, պատմական լուսարանության և առարկայական բնույթով:

9—10. Կիրիկիո և Աղքամարի կաթողիկոսությունների դերը ազգապահպանության և մշակութային մեջ իրենց սահմաններում, առանձին հոդվածներով:

11. էջմիածնի և Կիրիկիայի կաթողիկոսությունների հարաբերություններ:

12. Հայագիտական, հնագիտական և եկեղեցական երաժշտության մարզերում որևէ ուսումնասիրություն, հեղինակի ազատ ընտրությամբ:

Մանրություն.— Հոդվածները պիտի լինեն ոչ ավելի, քան 15—20 հրկս տպագրական 160 մեծությամբ: Հնագիտական կամ ձեռագրական ուսումնասիրությունները կարող են լինել և պատկերազարդ, այդ դեպքում չի պակասում բնագրի համար նշանակված ծավալը: Ավելի ընդարձակ լինելու դեպքում բանակցել խմբագրության հետ:

Հոդվածները կարող են լինել և օտար լեզուներով, որոնց բնագրի հետ կտպագրվեն և հայերեն թարգմանությունները:

Հոդվածների առարման վերջին ժամանակ նշանակվում է մինչև 1947 թվի փետրվարի վերջը:

Ամենայն տեսակ թղթակցությունների կամ բացատրությունների համար դիմել Կիրիկիո Կաթողիկոսարան՝ արտասահմանի համար, իսկ Հայաստանում և հ, հրկրների մեջ՝ էջմիածին:

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՆԻԿՈՂԻՄԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՌՈՒՄԻՆԻԱ

ՐՈՒՄԱՐԵՍՏ, 9 նոյեմբերի (ՏԱՍՍ).— Դեմոկրատական պատրիարքների բլոկի մամուլը ընդարձակ կերպով նշեց Ռումինիայի պատրիարք Նիկոդիմի վերադարձը, որն երեկ Բուխարեստ ժամանեց իր դեպի Մոսկվա կատարած ուղևորությունից հետո: Կայարանում պատրիարքին դիմավորեց կառավարության անդամների մի խումբ՝ դոկտոր Պետրու Գրոզայի և Տատարեսկուի գլխավորությամբ, նմանապես նաև Ռումինիայում ՍՍՌՄ-ի դեսպանորդ ընկ. Քավթարաձեն:

Կայարանում պատրիարքը ռումինական մամուլի ներկայացուցիչներին հետևյալ հայտարարությունն արեց. «Ռումինական եկեղեցական պատվիրակության այցելությամբ Մոսկվա՝ վերանորոգվում են տասնյակ տարիներով խզված այն սեյտ կապերը, որոնք գոյություն ունեին ռումինական և ռուսական եկեղեցիների միջև: Են հավաստիացա, — ասաց պատրիարք Նիկոդիմը, — որ ՍՍՌՄ-ում երաշխավորված է պաշտամունքների ազա-

տությունը, որ պրավոսլավ եկեղեցին օգտվում է պետական իշխանության ուղադրությունից ու աջակցությունից, շնորհիվ նրան, որ պրավոսլավ հոգևորականությունը կարողացավ նոր ժամանակի ուժին լծվել»:

Պատրիարք Նիկոդիմն ընդգծեց նաև, որ ռումինական եկեղեցական պատվիրակության այցելությունը շատ լավ տպավորություն է թողել ՍՍՌՄ-ի բոլոր եկեղեցական ու հասարակական շրջաններում: Մենք չենք կասկածում, որ մեր այցելությունը լայն չափով օժանդակեց ոչ միայն մեր եկեղեցիներին, այլ և մեր ժողովուրդների մերձեցմանը: Մեր տեսակցությունը Նորին Վեհափառություն պատրիարք Ալեկսիի, Մոսկվայի միտրոպոլիտ Նիկոլայի և ռուսաց եկեղեցու մյուս բարձրաստիճան հոգևորականների հետ չափազանց սրտանց էր: Մենք չափազանց հիացած ենք սովետական կուլտուրայի ու քաղաքակրթության մեր բոլոր տեսած հաջողություններով»:

ՊՈՂՈՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ*)

ՊՈՂՈՍԻ ԵՐՐՈՐԴ ԱՌԱՔՅԻԱԿԱՆ ՔԱՐՈՉՉԱԿՔԸ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

նտիոքում որոշ ժամանակ դա-
դար առնելուց հետո Պողոսը
նորից այցելում է հավատաց-
յալներին և մի պտույտ կա-
տարելով Գաղատիայում ու Փռուզիայում,
ամենուրեք սրտապնդում ու մխիթարում է
նրանց: Նորից Եփեսոս դառնալով նա շարու-
նակում է փոքր քաղաքները մեծ հաջողու-
թյամբ. երկու տարի այստեղ մնալու հետե-
վանքով նրա համբավը տարածվում է շրջա-
կա վայրերի հրեաների ու հեթանոսների մեջ:
Եվ այսպիսով Աստծո խոսքն աճում ու զո-
րանում էր շնորհիվ Պողոս առաքյալի:

Այնուհետև նա որոշում է շրջագայության
գնալ Մակեդոնիա, Աքայիա և ապա վերա-
դառնալ Երուսաղեմ ու այնտեղից էլ ուղևոր-
վել Հռոմ: Սակայն ճանապարհների անապա-
հովության պատճառով անժամանակ մնում է
Եփեսոսում: Այստեղի արծաթագործները, որ
իրենց քաղաքի Արտեմիս կուռքի նմանու-
թյամբ մեհյանների համար արծաթե փոքրիկ
կուռքեր էին պատրաստում, տեսնում են, որ
առաքյալի քարոզած վարդապետությունը
հարվածում է իրենց տնտեսական շահերին
և քրիստոնեության հաղթանակի դեպքում ի-
րենք անգործ պիտի մնան, ուստի ամբոխին
գրգռում են նոր կրոնի քարոզիչների դեմ ու
ահագին աղմուկ բարձրացնելով Պողոսի
կողմնակիցներին տանում են թատրոնի
շենքը, նրանց այնտեղ դատելու համար:
Պողոսը ցանկանում է, որ փնքն էլ գնա
թատրոն և խոսի գրգռված ժողովրդի հետ,
բայց աշակերտները նրան ետ են պահում
այդ մտքից: Քաղաքի իշխանավորներին հա-
ջողվում է գրգռված ամբոխին հանդարտաց-
նել, իսկ առաքյալը ստիպված է լինում քա-
ղաքից հեռանալ ու Մակեդոնիա գնալ:

Այստեղ էլ շրջագայելուց ու հավատաց-

յալներին մխիթարելուց հետո նա անցնում
է Հելլադա, ուր մնում է Կորնթ ամիս և տե-
ղական հրեաների կողմից դավադրության
հանդիպելով կրկին անցնում է Մակեդոնիա:
Մակեդոնիայից նրա ամենամոտիկ գործա-
կիցներն անցնում են Տրովադա ու սպասում
առաքյալին, որը Փիլիպից գալով հանդի-
պում է նրանց այնտեղ: Ապա մի շարք քա-
ղաքներ այցելելուց հետո հասնում է Մեյե-
սոն: Առաքյալը մտադրություն ունեւր այս-
տեղից էլ նավել Եփեսոսի մոտով, հետո շա-
րունակել ծովային ճանապարհորդություն
այն հաշվով, որ Պենտեկոստի տոնին լինել
Երուսաղեմում: Մեյեսոնից նա մարդ է ու-
ղարկում Եփեսոս՝ այնտեղի երեցներին իր
մոտ կանչելու: Երբ երեցները գալիս են, ա-
ռաքյալը վերջին անգամ շատ զգացված խո-
սում է նրանց հետ և պատվերներ տալիս
նորադարձ հավատացյալների համար: Հի-
շեցնում է, թե Ասիա դալուց ի վեր որչափ
երկար է մնացել ինքն Եփեսոսում ու շարու-
նակ մխիթարել, ուսուցել նրանց Աստծու բո-
լոր պատվիրանները և Քրիստոսի քարոզած
ապաշխարությունն ու կենդանի հավատը:

— Եվ այժմ ես կապյալ հոգով գնում եմ
Երուսաղեմ, — ասում է առաքյալը, — թե
ինչ է պատահելու ինձ հետ, չգիտեմ, բայց
Ս. Հոգին վկայում է և ասում, թե կապանք-
ներն ու նեղությունները շարունակ ինձ հետ
պիտի լինեն: Ես պատրաստ եմ ինձ վիճակ-
ված ճանապարհն ուրախությամբ գնալ և
վկա լինել Հիսուս Քրիստոսին ու նրա քարո-
զած ավետարանին: Եվ այժմ ես գիտեմ, որ
դուք այլևս իմ երեսը չեք տեսնի: Զգուշ-
կացեք և անարատության պահեցեք քարո-
զածներս, և հովիվեցեք Տիրոջ կողմից ձեզ
վստահված ժողովրդին, որովհետև դիտեմ,
որ իմ մեկնելուց հետո համիշտակող գալիք
կգան, որոնք չեն խնայի ձեր հոտին: Զեր
միջից էլ մարդիկ դուրս կգան, որոնք թյուր
բաներ կքարոզեն և կաշխատեն մեր աշա-

*) Սկիզբը տես «ԶՄԻԱՆԻՆ», Օգոստոս—սեպտեմ-
բեր—հոկտեմբեր, 1946 թ.:

կերտներին իրենց կողմը գրավել: Այդ պատճառով արթուն կացեք, և հիշեցեք, որ երեք տարի գիշեր-ցերեկ արտասովելով չեմ դադարել խորատեղի ձեռնարկից յուրաքանչյուրին մեկիկ-մեկիկ: Արծաթ կամ ոսկի՝ կամ հագուստ ոչ մեկիցդ չեմ խնդրել: Դուք ինքներդ գիտեք, որ իմ պետքերը, ինչպես և ինձ հետ եղողներինը, իմ այս ձեռքերն էին հոգում: Նա ամեն ինչ ցույց տվի ձեզ, թե ինչպես պետք է վաստակել ու դարձանել հիմանդներին:

Այս խոսքերից հետո ամենքը ծռենք են դնում և աղոթք անում. բոլորն էլ լալով փարվում են առաքյալի պարանոցին ու համբուրում նրան: Մանավանդ մորմոթվում են այն խոսքերից, որ այլևս չեն տեսնելու նրան:

Այա հուզված ճանապարհ են դնում նաև, որը շուտով առաքյալին բերում, հասցնում է Փյունիկիայի Տյուրոս քաղաքը,

այստեղից էլ Պտղեմալիդա, իսկ հետո Պաղեստինի կեսարիան: Այստեղ Երուսաղեմից Ագաթոս անունով մի մարգարե է գալիս, որը ներշնչված Ս. Հոգուց, Պողոս առաքյալին խորհուրդ է տալիս Երուսաղեմ չգնալ և վերցնելով առաքյալի գոտին, նրանով կապում է իր ձեռքերն ու ոտներն և ասում. «Այսպես կկապեն հրեաները Երուսաղեմում այս գոտու տիրոջը և կմատնեն հեթանոսների ձեռքը»: Իսկ առաքյալը պատասխանում է. «Ի՞նչ կքանում, ի՞նչու եք լաց լինում ու ճմլեցնում իմ սիրտը, ես պատրաստ եմ Երուսաղեմում ոչ միայն կապվել, այլև մեռնել Տեր Հիսուս Քրիստոսի անվան համար»: Տեսնելով այդ առաքյալը չի համաձայնում, դադարում են նրան Երուսաղեմ գնալու մտքից ետկաշեցու: Երուսաղեմ մտնելուց ուրախ ընդունելով թյուրոսից են գտնում հավատացյալների կողմից:

ՊՈԼՈՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ԶԵՐԲԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՈՒՍԱԼԵՄՈՒՄ

Պողոս առաքյալը շտապում է տեսնել Հակոբոս առաքյալին, որի մոտ հավաքվում են նաև Երուսաղեմի Կեղեցիները: Ողջունելով նրանց, առաքյալը մանրամասն պատմում է իր առաքելական շրջագայության և հեթանոսների մոտ ունեցած հաջողության մասին: Նրանք այս ամենը լսելով փառք են տալիս Աստծուն և Պողոս առաքյալին էլ հայտնում են, որ Երուսաղեմում բյուրավոր հավատացյալ հրեաներ կան, որոնք միաժամանակ նախաձեռնանքներ են մղում սակայն օրենքների պահպանմանը: Նրանք լսել են, որ իբր թե Պողոսը հեթանոսների մեջ ապրող հրեաներին քարոզում է, որ պետք Մովսեսի դրած օրենքները չկատարեն և այդ փակ պատճառով կատաղած են նրա դեմ: Պողոսին խորհուրդ են տալիս մի քանի ծիսական գործողություններ կատարել և ապա տաճար հաճախել: Պողոս առաքյալն այդպես էլ վարվում է: Սակայն մի օր, Ասիայի հրեաները նրան տաճարում տեսնելով, ահագին ամբոխ են հավաքում նրա շուրջը ու առաքյալին էլ բռնելով աղաղակում. «Ով իսրայելացի՞ք, օգնեցե՞ք, այս մարդն է, որ հուլառակ ժողովրդյան ու օրենքների, ամենքին ու ամենուրեք ուսուցանում է և մինչև իսկ հեթանոսներին տաճարը մտցնելով պղծեց, սուրբ վայրը»:

Նրանք առաջուց քաղաքում նրա հետ տեսել էին Տրոփիմոս: Սփեսացուն ու կարծում էին, թե առաքյալը նրան էլ է ներս տարել տաճար: Ժողովուրդը Պողոս առաքյալին տաճարից դուրս է քշում. տաճարի դռները

փակվում են և զազազած ամբոխը պատրաստվում է տեղն ու տեղը սպանել առաքյալին:

Լուր է հասնում հազարապետին, որ ամբողջ Երուսաղեմը խռովության մեջ է: Սա զորք ու հարյուրապետներ է վերցնում և գնում ամբոխի վրա, որը տեսնելով հազարապետին դադարում է Պողոս առաքյալին ծեծել: Հազարապետը մոտ գալով հրամայում է ձերբակալել Պողոսին ու կրկնակի շղթաներով կապել: Առաքյալը խնդրում է հազարապետին, թույլ տալ իրեն ժողովրդի հետ խոսելու երբ իրավունք է տրվում, նա բարձրանում է տաճարի աստիճանների վրա, ձեռքը պարզում դեպի ժողովուրդը ու խոր լուռությամբ է տիրում, սկսում է փոսել Եբրայեցիներին. «Ով եղբայրներ և հայրեր, լսեցե՞ք այժմ ինձ, թե ինչ պիտի ասեմ ձեզ: Ես մի հրեա եմ, ծնված Կիլիկիայի Տարսոս քաղաքում, ուսում ստացած նույն քաղաքում Դամադիելի մոտ և դաստիարակված հայրենի օրենքների ճշմարտության ոգու համաձայն. ես նախաձեռնանքներ էի Աստծու համար, ինչպես դուք բոլորդ: Եվ ապա պատմում է Դամասկոսի ճանապարհին իր հետ պատահածը ու այնուհետև շարունակում է. «Երբ վերադարձա Երուսաղեմ, տաճար մտա ու աղոթում էի, ես հոգեզմայլ վիճակում տեսա նրան, որ ասում էր ինձ. «Շտապի՛ր, դուրս արի Երուսաղեմից, որովհետև քո վկայությունն իմ մասին չեն ընդունելու: Ես պատասխանեցի, թե նրանց հայտնի է, որ ես էի բանտարկում ու ծեծում քո հավա-

տացյալներին, և երբ թափվում էր քո վկա Ստեփաննոսի արյունը, ես էի դարձյալ, որ կամակից էի նրա սպանմանը: Իսկ Տեղին ինձ ասում էր. «Բնա՛, որովհետև քեզ հետավոր հեթանոսների մոտ պիտի ուղարկեմ»:

Ժողովուրդը, որ մինչ այդ լուռ լսում էր, սկսեց աղաղակել հազարապետին դիմելով. «Վերացրու երկրից այդ տեսակ մարդուն, որովհետև աշխարհին չպետք է ապրի»: Աղաղակելու հետ նրանք իրենց շորերն էին նետում և օդի մեջ փռել ցանում: Զինվորները մոտենում ու փոկերով կապում են նրան: Պողոս առաքյալը իր մոտ կանգնած հարյուրապետի միջոցով իմացնում է իր Հռոմի քաղաքացի լինելը: Հազարապետը լսելով, որ Պողոս առաքյալը արդարև Հռոմի քաղաքացի է, այն էլ ի ծնե, կարգադրում է իսկույն կապանքներն արձակել և չծեծել:

Բայց և այնպես հազարապետն ուզում էր իմանալ, թե փնչու են շարախոսում հրեաները նրա դեմ. դրա համար կանչել է տալիս քահանայապետին, ատյան կազմում ու Պողոսին էլ կանգնեցնում նրա առաջ: Առաքյալը ատյանին դիմելով ասում է. «Ներայայտելի է, ես բոլորովին ուղիղ մտքով ընթացել եմ իմ Աստծու առաջ մինչև այսօր»: Այդ պահին Ասանիա քահանայապետը հրամայում է սպասավորներին նրա բերանը հարվածել: Պողոս առաքյալը ցատկով լցվելով ասում է. «Հարվածելու է քեզ Աստված, ծեփված պատ և դո՛ւ ես նստել ու դատում ինձ օրենքի համաձայն ու առանց օրենքի էլ հարվածել հրամայում»:

Առաքյալը նկատելով որ ատյանի մի կողմը սադուկեցիներն են, իսկ մյուս կողմը փարիսեցիները, աղաղակում է. «Ներայայտելի է, ես փարիսեցի եմ, փարիսեցու որդի և առ Աստված ունեցածս հույսի ու մեծելների հարությունը հավատալուս համար դատվում եմ ահա»: Այս ասելուց իսկույն հերձված է ընկնում սադուկեցիների ու փարիսեցիների մեջ. սադուկեցիները չէին ընդունում հարություն, հրեշտակ ու հոգի, իսկ փարիսեցիներն ընդունում էին դրանք: Փարիսեցիներից ոմանք ոտքի կանգնելով ասում են, որ մեղադրյալի մոտ ոչ մի շարունակ չեն տեսնում, բացի այն, որ ինքը հոգին կամ հրեշտակն է խոսում նրա բերնով:

Մյուս օրը քառասուն հրեա ժողով են աւելում և որոշում Պողոս առաքյալին սպանել: Այս նենգությունն իմանում է առաքյալի քննորդին ու հայտնում հազարապետին: Երբ հազարապետը հրեաների այս շարդիտավորությունն իմանում է, կարգադրում է, որ բազմաթիվ հեծյալ զինվորներով գիշերը առաքյալին տանեն Պաղեստինի Կեսարիա

քաղաքը՝ Փեղիքս դատավորի մոտ: Միաժամանակ մի գրություն էլ է ուղարկում Փեղիքսին, համառոտակի հաղորդելով դավադրության և Պողոսի Հռոմի քաղաքացի լինելու մասին: Պահապան-ուղեկցող զինվորները առաքյալին հանձնում են Փեղիքսին, որը կարգավով գրությունը կարգադրում է մինչև շարախոսների գալը պահել նրան Հերովդի սպարանքում: Հինգ օր հետո քահանայապետը մի քանի ծեղերի ու ճարտարախոս մեղադրող Տերտյուղոսի հետ գալիս են Կեսարիա և ներկայանում Փեղիքսին: Սա կանչել է տալիս առաքյալին ու հրեաներին առաջարկում իրենց մեղադրանքն ասել: Տերտյուղոսը նախ մի քանի կեղծավոր խոսքերով գովում է Փեղիքսին, որպես դատավորի, ապա հայտնում է, որ Պողոսը խռովություն է սերմանում ամբողջ աշխարհի հրեաների մեջ՝ հանդիսանալով նազովրացիացի հերձվածի առաջնորդը: Երբ դատավորը խոսքը տալիս է Պողոս առաքյալին, վերջինս սկսում է այսպես. «Ճասներկու օր է, ինչ եկել եմ Երուսաղեմ երկրպագություն տալու Ս. տաճարին, ոչ ոք չի տեսել, որ մեկի հետ խոսած լինեմ կամ ժողով արած, այնպես որ ոչ ոքի չեն կարող վկա կանգնեցնել, ինչի համար որ ինձ մեղադրում են: Բայց մի բան հաստատապես հայտնում եմ, ինչ դրանք հերձված են անլսելու, ես ջերմորեն սրտառում եմ իմ Աստծուն, հավատարմով այն բոլորին, ինչ որ օրենքներում և մարգարեություններում գրված է»:

Փեղիքսը դատավարությունը հետաձգում է մինչև հազարապետի Կեսարիա գալը, իսկ առաքյալի համար կարգադրում է որոշ հարմարություններ տալ ու պահել: Մի քանի օրից հետո Փեղիքսը նորից կանչել է տալիս առաքյալին, որն սկսում է նրան քարոզել Քրիստոսի մասին: Երբ առաքյալը սկսում է խոսել արդարության, ժողկարության և հանդերձյալ դատաստանի մասին, Փեղիքսի սիրտը փրկուղ է ընկնում և նա ասում է. «Առ այժմ զնա, երբ առիթ լինի, վկանչեմ քեզ»: Անուհետև հաճախ էր կանչում Պողոս առաքյալին ու խոսում հետը:

Այսպես անցնում է երկու տարի: Փեղիքսը փոխվում է և փոխարենը գալիս է Փեստոս անունով մեկը:

Փեստոսն իշխանության գլուխ անցնելուց հետո մի քանի օրով գնում է Երուսաղեմ: Քահանայապետն ու մեծամեծները հիշեցնում են Փեստոսին Պողոսի մասին և խնդրում դատը Երուսաղեմում կատարել, որպեսզի բերելուց ճանապարհին սպանեն նրան. սակայն Փեստոսը չի համաձայնում և

առաջարկում է իր հետ դնալ Կեսարիա ու աշխտեղ ամբաստանել առաքյալին:

Կեսարիա վերադառնալով Փեստոսն աստ-
յան է բաց անում և իր հետ եկած հրեաներին
առաջարկում իրենց մեղադրանքներն ասել:
Սրանք շատ ծանր հանցանքներ են բարդում
Պողոս առաքյալի վրա, բայց և ոչ մեկը չեն
կարողանում ապացուցել, որովհետև առաք-
յալը մեկ առ մեկ հերքում է: Սակայն Փես-
տոսը հրեաներին դուր գալու համար առա-
ջարկում է առաքյալին Նրուաղեմ դնալ ու
աշխտեղ դատվել իր ներկայությամբ: Պողո-
սը զգալով, որ այս առաջարկի տակ մի նեն-
գություն կա թաղնված, պատասխանում է.
«Կայսեր ատյանում եմ գտնվում, որտեղ և
ես պետք է դատվեմ. հրեաների համար ես
ամենևին վնասակար չեմ, ինչպես դու էլ
քաջ գիտես, իսկ եթե վնասակար եմ ու մահ-
վան արժանի բան եմ գործել, չեմ վախենում
մեռնելուց. իսկ եթե ոչ մի հանցանք չկա,
որի համար դրանք ամբաստանում են ինձ,
ապա ոչ ոք էլ չի կարող ինձ դրանց ձեռքը
մատնել: Բողոքում եմ կայսեր անունով:
Փեստոսը խոսելով իր խորհրդակցի հետ
պատասխանում է. «Քանի կայսեր անունով
բողոքեցիր, կայսեր մոտ էլ կերթաս»: (Հոռ-
մեակն օրենքով ամեն քաղաքացի դատա-
րանից դժգոհ մնալուց իրավունք ունի կայ-
սեր անունով բողոքելու. այդ դեպքում նրան
անպայման ուղարկում էին Հռոմ, կայսեր
մոտ դատվելու):

Մի քանի օր անց Ագրիպաս թագավորն ու
Բերինիկեն գալիս են Կեսարիա Փեստոսին
այցելության: Փեստոսը սրանց պատմում է,
թե ինչպես հրեաները վամեցել են սպանել
Պողոս առաքյալին, բայց ինքն ազատել ու
պահում է կապյալ փնտրելով իր մոտ: Ագ-
րիպասը ցանկություն է հայտնում առաքյա-
լին տեսնելու: Մյուս օրը Ագրիպասը, Բե-
րինիկեն և ուրիշ շատ երևելի անձինք հավաք-
վում են Փեստոսի ապարանքում: Փեստոսը
առաքյալին բերել տալով կանգնեցնում է
ատյանում և դիմելով հանդիսականներին ա-
սում է. «Արքա՛ Ագրիպաս, և բոլոր մար-
դիկ, որ մեզ հետ եք, տեսնո՞ւմ եք սրան,
ամբողջ հրեա ժողովուրդն ամբաստանում և
աղաղակում էր, թե նա չպետք է ապրի,
բայց ես գտա, որ սա մահվան արժանի ոչ
մի բան չի գործել. սակայն նա ինքը բողո-

քեց կայսեր անունով ու ես էլ մտադիր եմ
ուղարկել, բայց որևէ ստույգ բան գրել իմ
տիրոջը՝ չեմ կարող, այդ պատճառով էլ քե-
րի սրան այստեղ ձեռ առաջ նորից քննելու,
որպեսզի կարողանամ մի բան գրել, թե Հ
անհամար է ինձ համար մի կապյալ ու-
ղարկել ու ոչ մի վնասակար բան չնշել նրա
մասին:

Ագրիպասը դառնալով առաքյալին, ասում
է. «Հրամայված է քեզ, քո մասին խոսել»: Պողոս
առաքյալը ձեռքը շարժելով պատաս-
խանում է. «Հրեաների իմ դեմ հարուցած
բոլոր ամբաստանությունների համար, ար-
քա Ագրիպա, երանելի եմ համարում ինձ, որ
այսօր քո առաջ պատասխան եմ տալու,
մանավանդ որ գիտակ էլ ես բոլոր կրոննե-
րին և հրեաների ունեցած ակնկալություն-
ներին. ուստի խնդրում եմ երկայնամտու-
թյամբ լսել ինձ: Իմ կյանքի մասին տեղյակ
եմ բոլոր հրեաները: Ես Դամասկոսում, Ն-
րուաղեմում, Հրեաստանի բոլոր դավառնե-
րում ու հեթանոսների մոտ քարոզեցի զղջալ
և դառնալ դեպի կենդանի Աստված: Ես ու-
րիշ բան չեմ խոսել, քան այն ինչ որ մար-
գարեններն ու Մովսեսն են ասել զալիք դեպ-
քերի մասին, թե չարչարանքներ է կրելու
Քրիստոսը, թե մեռելներից հարություն ա-
նածներից առաջինը լույս է ավետելու հրեա
ժողովրդին ու հեթանոսներին»:

Առաքյալի այս պատասխանից հետո Փես-
տոսը բարձրաձայն ասում է. «Շատ կարդա-
լուց խենթացել ես, Պողոս» իսկ առաքյալը
պատասխանում է. «Զեմ խենթացել, քաջ
Փեստոս, այլ հեզություն ու ճշմարտության
խոսքեր եմ ասում, այս բաներին տեղյակ է
արքան էլ: Հավատո՞ւմ ես, արքա՛ Ագրիպա,
մարգարեններին. գիտեմ, որ հավատում ես:
Ագրիպասը դառնալով նրան ասում է. «Քիչ
է մոռում, որ ինձ էլ քրիստոնյա դարձնես»:
Պողոսը պատասխանում է «Կիսկրիկի Աստու-
ծուց, որ դուք ամենքդ, տր լսում եք ինձ
այսօր, լիճեիք այնպես, ինչպես ես եմ, բայց
առանց իմ կապանքների»:

Արքան, Բերինիկեն, դատավորը և մյուս-
ները հեռացան այն կարծիքը կազմելով, որ
նա մահվան կամ կապանքների արժանի ոչ
մի բան չի գործել: Ագրիպասը Փեստոսին
ասաց. «Արձակել էր պետք այս մարդուն,
եթե կայսեր անունով բողոքած չլիներ»:

ՊՈՂՈՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ԱՆԱԶԱՏ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՀԻՌՍ

Փեստոսի կարգադրությամբ առաքյալին
ուրիշ կալանավորների հետ միասին նալ են
նստեցնում և հրամայում տանել Հռոմ: Ծա-
նապարհին ծովի վրա շատ ծանր փորձանք-

ների են հանդիպում, ուղեկիցները մինչև
իսկ հուսահատությունից դուռն են հասնում,
բայց Պողոս առաքյալը բոլորին հուսադրում
էր դիմաճալ, չընկճվել, այլ առ Աստված ա-

պավինելով, Նրանից փրկություն սպասելու
Շատ արկածներից հետո վերջապես նա վր
կալանավորներով հանդերձ հասնում է Հոռո-
մի ամենամոտ նավահանգիստը: Այստեղից
էլ ցամաքի վրայով ուղևորվում են Հոռոմ:
Ուղեկցող հարյուրապետը Պողոս առաքյալին
մի պահապան ղինվորի հետ թույլ է տալիս
առանձին ապրելու: Առաքյալը տեսակցու-
թյուն է ունենում Հոռոմի հրեաների հետ և
նրանց իրազեկ դարձնում, թե ինչ պայմաննե-
րում ինքը ստիպված է եղել կայսեր անուանով
բողոքել ու Հոռոմ բերվել: Դրանից հետո
հրեաները հաճախ էին գալիս նրա քարոզու-
թյունները Աստծու արքայության և Քրիստո-
սի մասին լսելու: Վերջում հրեաների մի
մասը հեռանում է նրանից, չընդունելով նրա
քարոզությունները: Երկու ամբողջ տարի
Պողոս առաքյալը մնում է Հոռոմում, ապրում
իր ձեռքի աշխատանքով և քարոզում Աստծու
արքայության ու Քրիստոսի մասին:

Ահա այն ամենը, ինչ մենք կարող ենք ի-
մանալ Գործք Առաքելոցից Պողոս Առաքյալի
մասին: Այնուհետև պատմությունից հայտնի
է, որ նա 66 թվին նահատակվել է Հոռոմում,
ներոն կայսեր ժամանակ, երբ ընդհանուր
հալածանք է սկսվում քրիստոնյաների դեմ:

Մնված փարիսեցի, դաստիարակված մով-
սիսական օրենքների ոգով, մոլի նախանձա-
խնդիր հայրենի սովորությունների ու ա-
վանդությունների, քրիստոնյա հավատաց-

յալների հալածիչ և այսպես... մինչև Դա-
մասկոս: Դամասկոսի շրջադարձը միանգա-
մայն հեղաշրջեց այս վերին աստիճանի
զգալուն ու ուժեղ անձնավորության ներքին
հոգեկան աշխարհը: Պողոսը հոգու աչքերով
տեսավ Նրան, ում հալածում էր, զինաթափ
եղավ Նրա կերպարի առաջ, ընդունեց, հա-
վատաց Նրան, փարվեց հոգով, սրտով և
երգով: Նրա քարոզած սկզբունքների ու գա-
ղափարների քարոզիչը դառնալ ոչ միայն իր
հայրենակիցների, այլ և հեթանոսների մոտ:
Դամասկոսից էլ նա սկսեց քրիստոնեական
նոր ուսմունքը քարոզել ամենուրեք, ինչպես
տեսանք նրա երեք անգամ կատարած առա-
քելական քարոզչական ճանապարհորդու-
թյունների ժամանակ: Շնորհիվ իր անսպառ
եռանդի ու անբասիր անձնական օրինակի,
որով համարվում էր բոլորին, նա շտեմնված
հաջողություն ունեցավ. բազմաթիվ հա-
մայնքներ կազմեց, անթիվ աշակերտներ ու-
նեցավ, որոնք շարունակեցին նրա գործը
թե՛ նրա կենդանության օրով և թե՛ նահա-
տակությունից հետո:

Պողոս առաքյալն իր բեղմնավոր գործու-
նեությունը շնորհիվ քրիստոնյա աշխարհի ա-
մենամեծ արքերից մեկը դարձավ: Մեր եկե-
ղեցին նրա հիշատակը տոնում է տարեկան
երկու անգամ — դեկտեմբերի վերջերին և
ամառը՝ տասներկու առաքյալների տոնի հետ
միասին:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆԵ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍՆԵՐԸ

այոց քրիստոնեութիւնը ընդունելու պատմութիւնը մեզ հասել է մի հին պատմական հիշատակարանով, որ կրում է վերնագիրը՝ «Ագաթանգեղեայ պատմութիւն, վարք և պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի»։ Անծանոթ հեղինակն իր մասին վկայում է, թե ինքը Հռոմ քաղաքից է, խոսքով թագավորի ժամանակ եկել է Հայաստան, արքունիքում ծառայել իբրև քարտուղար և ապա Տրդատի հրամանով գրել է հայոց դարձի պատմութիւնը իբրև ժամանակակից և ակնհայտ։ Նա պատմում է, թե պարսիկ իշխան Արտաշիւր Սասանյանն սպանելով պարսից Արտափան թագավորին, որ Պահլավունի ցեղից էր, ինքն է թագավորել։ Հայոց խոսքով թագավորը, որ իբրև Արշակունի, նույն Պահլավունի ցեղիցն էր, վրեժխնդիր է լինում իր ազգակից Արտափանի համար և արշավելով Պարսկաստան՝ Արտաշիւրի դեմ, նրան նեղել է ձգտում փախցնում մինչև Հնդկաստան։ Այս տեղում է տաւր տարի։ Արտաշիւրը գրավել խոստումներ է անում իր մեծամեծներից նրան, որը կկարողանար սպանել խոսքովին։ Այդ բանը հանձն է առնում մի տարիշ պահլավունի իշխան, Անակ անունով։ Նա իբրև կեղծ փախստական, իր տոհմով փախչում է Հայաստան։ խոսքովն ուրախանում է իր ազգակցի փախուստով։ Մոտ երկու տարի հետո Անակը դավաճանորեն ապանում է խոսքովին։ Հայ նախարարները բնաջինջ են անում նրա աղքատօճմը. ազատվում է միայն մի ծծկեր Երեխա, որին դայակը փախցնում է Կեսարիա։ Այստեղ նա մեծանում է քրիստոնեական հավատով, Գրիգոր անունով և ամուսնանալով ունենում է երկու որդի։

Արտաշիւրը խոսքովի սպանութիւնից հետո արշավում և տիրանում է Հայաստանին,

բնաջինջ անելով խոսքովի ամբողջ ընտանիքը, միայն մի փոքրահասակ մանուկ՝ Տրդատ անունով, կոտորածից ազատվելով գնում է Հռոմ, մտնում զինվորական ծառայության և մեծամեծ քաջագործություններ գործում։ Այս ժամանակները նրա մոտ է գալիս՝ իբրև սպասավոր, Կեսարիայում ապաստանած Անակի որդին՝ Գրիգորը։ Դիտկւեախանոս կայսրը Տրդատին, մեծ քաջագործութիւնների համար, Հայաստանի թագավոր է նշանակում և նրա տրամադրութեան տակ զորք ղեկավարում։ Տրդատը մտնում է Հայաստան. Արտաշիւրը փախչում է։ Սահմանամերձ Երիզա գոտւում Տրդատը գահաբերութիւն է անում Անահիտ աստվածուհուն և Գրիգորին էլ հրամայում է նույնը անել։ Բայց Գրիգորը հրաժարվում է՝ հայտնելով թե ինքը քրիստոնյա է և անպատկամ է կուռքերը։ Տրդատը զանազան սպառնալիքներով և տառնուէրոս տանջանքներով ստիպում է նրան՝ ուրանալ իր հավատը, բայց իզուր։ Այդ ժամանակ մի նախարար հայտնում է Տրդատին, թե Գրիգորը ոչ այլ ոք է, քան խոսքովին սպանող Անակի որդին։ Անմիջապես Գրիգորին կապում, ուղարկում են Արտաշատի բերդի օձերով լի մութ բանտը (Նոր Վիրապ), ուր ընկնողը նույն օրը մեռնում է։ Մի պառակ կին, հրեշտակի պատկերով, ամեն օր գաղտնի հաց և ջուր էր տալիս բանտարկյալին, որն այդ վիրապում ապրում է 13-15 տարի։

Այսքան տարիներ անցնելուց հետո Հռոմից Հայաստան են դալիս մի խումբ քրիստոնյա կույսեր, որովհետև Դիտկւեախանոս կայսրը ցանկանում էր այդ կույսերից մեկին՝ գեղեցկուհի Հուսիսիմեի՝ իրեն կին առնել։ Դիտկւեախանոսի հրովաքտակի հիման վրա Հայաստանում կույսերին փնտռել են սկսում։ Նրանց գտնում են Վաղարշապատի այգիներից մեկում, մի հնձանում ապավինած։ Երբ Տրդատին հաղորդում են

Հովհաննիսի աննման զեղեցկության մասին, նա կամենում է ինքը նրան կին առնել և պատվիրում է Հովհաննիսին փառավոր պատվով բերել արքունիք: Հովհաննիսի զրաժարվում է գնալ, նրան տանում են ստիպմամբ. պալատում Հովհաննիսին ինն ժամ կռվում է հսկայազոր Տրդատի հետ, ուժասպառ անում նրան ու փախչում պալատից: Կատաղած ու ամոթահար Տրդատը հրամայում է սպանել նրան և նրա ընկերուհիներին: Սպանվում է 37 կույս:

Սգավոր թագավորը սխալվելու համար մի քանի օրից հետո ուղում է որսի գնալ: Կռք նստելու ընթացքին վրան մի տեսակ կատաղություն է գալիս. դուրս է նետվում

կառքից, փախչում դեպի դաշտերը, գահանների կերպարանք է ստանում, խոզի նման կճղակներով, դնում ու ոտներով քանդում և ուտում է վայրի բույսեր: Նման հարվածների են ենթարկվում նաև պալատականներից շատերը. սուգ է բռնում ողջ Հայաստան աշխարհը: Հրեշտակը իջնում և թագավորի քրոջ Խոսրովի դուխտին հայտնում է, թե այդ հարվածները բժշկվել կարող են միայն Արտաշատում բանտարկված Գրիգորի ձեռքով: Երբ Խոսրովի դուխտը այս տեսիլը պատմում է իշխաններին, շին հավատում, որովհետև վիրապն ջնկած մարդը մի օրում պետք է մեռած լիներ ու կարծում

Խոր Վիրապի վանքը

են, թե Խոսրովի դուխտն էլ է հարվածի ենթարկվել. բայց տեսիլը կրկնվում, երեքնվում է սպառնալիքներով: Մարդ են ուղարկում Արտաշատ. տեսնում են Գրիգորը կենդանի է. հանում են Վիրապից, լվանում, հագցնում և բերում վաղարշապատ: Գահանացած Տրդատը ճանապարհին գալիս չոգում է նրա առաջ և խնդրում ներել իրեն գործած հանցանքների համար: Վաղարշապատում Գրիգորը ամենից առաջ հոգ է տա-

նում թաղելու նահատակված կույսերի մարմինները, որ անարատ էին մնացել ութ օր, և վկայարաններ է շինում նրանց վրա: Հետո սկսում է քարոզել քրիստոնեության սկզբունքները և ապա հետզհետե բժշկում է թագավորին, որը վերստանում է նախ բանականությունը, հետո ոտքերն ու ձեռքերը, ապա վերջապես ամբողջ կերպարանքը. նա բժշկում է նաև մյուս վշտացյալներին: Նա 66 օր քարոզում է քրիստոնեական կրո-

նը, հին և նոր կառավարանը՝ իր մեկնու-
թյուններով և բոլորին հավատի է բերում:
Թագավորը միաժամ է Գրիգորին ընտրել
Հայաստանի եպիսկոպոս, ինչպես պատվի-
րել էր հրեշտակը: Մի պատվավոր շքա-
խումբ, 13 մեծամեծ նախարարների ու-
ղեկցությամբ Գրիգորին տանում է Կեսարիա՝
Թագավորի հրովարտակի հետ միասին, ու-
րով Կեսարացի Ղևոնդիոս միտրոպոլիտին
խնդրվում էր Գրիգորին եպիսկոպոս ձեռ-
նադրել Հայաստանի համար: Ձեռնադրու-
թյունը կատարվում է շքեղ: Վերադարձին
Գրիգորը մի քանի օր մնում է Սեբաստիա-
յում, որտեղից վերցնում է Հովհաննես
Մկրտչի և Աթանազիոսի վկայի մասունք-
ները, այլև քահանաներ Հայաստանի ապա-
գա եկեղեցիների համար: Երբ մտնում են
Հայաստանի սահմանները, Գրիգորը տաճար
է շինում Հովհաննես Մկրտչի անվան (Մշու-
սույթան տուրք Կարապետ): Տրդատը զոր-
քով ընդառնել է գնում նրան. իրար հանդի-
պում են Եփրատ գետի ափին, որտեղ Գրի-
գորը մկրտում է Տրդատին, նրա կնոջն ու
քրոջը և մի քանի հարյուր հազար ժողո-
վուրդ՝ իշխաններից և հասարակ մարկան-
ցից: Վաղարշապատում Գրիգորը տեսիլք է
տեսնում. մի լուսեղեն այր, ոսկի մուրճը
ձեռքին, իջնում է երկնքից, հարվածում
գետնի այն տեղերը, որտեղ հիմնվեց էջ-
միածնի տաճարը և կույսերի վկայարաննե-
րը: Այնուհետև Գրիգորը փորձանում է կու-
քերի բազմությունը, եկեղեցիներ շինում,
սպասավորներ նշանակում, դպրոցներ բաց
անում, քրմերի որոնելուց քահանայացու-
ներ պատրաստում: Այնուհետև նա սկսում
է լեռներում առանձնանալ: Թագավորին
հայտնում են, թե Գրիգորը ամուսնացած է,
ուսի երկու որդի: Որովհետև Գրիգորը չէր
կամենում շարունակ աշխարհում մնալ և
հոսը կառավարել՝ Տրդատը հորդորում է
նրան՝ որոտը կանչել և նրանցից մեկին՝
Արիստակեսին եպիսկոպոս ձեռնադրել ե-
կեղեցին կառավարելու համար: Այդպես էլ
կատարվում է: Նա ձեռնադրում է նաև ու-
րիշ 13 եպիսկոպոս Հայաստանի զանազան
գավառների համար:

Տրդատը լուր է ստանում, թե Կոստան-
դիանոս կայսրը ևս ընդունել է քրիստոնեո-
թյուն: Գրիգորը Արիստակեսի հետ մեծ
շքախմբով գնում է Հռոմ Կոստանդիանոսին
շնորհավորելու: Այստեղ երկու թագավոր-
ները, Հռոմի Եփեսիոս պապը և Գրիգորը
իրար ողջունում են և բարեկամության ու
ուխտի դաշինք կապում: Հայաստանի վե-
րադառնալուց քիչ հետո տեղի է ունենում
Նիկիո ժողովը, որին մասնակցում է Արիս-

տակեսը և հետը բերում է ժողովի կանոն-
ները: Այնուհետև Գրիգորը ավելի սակավ է
երևում մարդկանց և հանգիստ վախճան-
վում է:

Այս է Ագաթանգեղոսի համառոտ բովան-
դակությամբ: Բանասիրական քննադատու-
թյունը վաղուց ցույց է տվել, որ այս պատ-
մությունը գրել է ոչ թե ժամանակակից
Ագաթանգեղոս հոռմայեցի քարտուղարը,
որեմն երրորդ դարի վերջերին, այլ շատ
հետո, հինգերորդ դարի երկրորդ կեսին, որ
Ագաթանգեղոս հունարեն բառը ոչ թե անձի
անուն է, այլ գրվածքի, այսինքն նշանա-
կում է բարի ավետարեթ (ինչպես հոմանիշ
Եփեսիոս բառն էլ նշանակում է ավետա-
րան): Այս և նման հարցերի վրա կանգ չեմ
առնում, որովհետև չեմք մասնավոր հար-
ցերով պիտի զբաղվեմ:

Հայոց դարձի այս պատմությունը հայտ-
նի է և ուրիշ ազգերի մոտ, համառոտ կամ
ընդարձակ, տարբեր խմբագրություններով.
կա վերացրեն մի քանի վարիանտներով, ա-
սորոց, եթովպացոց լեզուներով, մա հունա-
րեն՝ հայերենից թարգմանված: Վերջապես
Ն. Մառը 1902 թվին Սինայ վանքում գտավ
Ագաթանգեղոսի աղագական խմբագրու-
թյունը, որ և 1905 թվին հրապարակեց. ու-
սերեն թարգմանությամբ, հանգրժ ընդար-
ձակ վերջաբանով՝ դնելով հետևյալ վերնա-
գիրը. «Врещение армян, гругин, асхазов и а-
ланов св. Григорием»: Սա հայոց դարձի վե-
րաբերյալ օտարազգի աղբյուրների մեջ
մենից ընդարձակն է (չհաշվելով հունարեն
թարգմանությունը) ու ամենից հետաքրքրա-
կանն ըստ բովանդակության: Տեղ-տեղ նա
ջատ նման է հայերենին, վարժեա թարգմա-
նությամբ լինի, բայց շատ տեղ բոլորովին
տարբեր հայերենից, ուստի համարվում է
ուրիշ աղբյուրից առաջ եկած:

Ձեռագիրն սկզբից թերի է, սկսվում է
Գրիգորի շարժարաններից, չունի նաև Գրի-
գորի ընդարձակ վարդապետությունը. նա
ունեցել է վերնագիր՝ Վնահատակութիւն
ս. Գրիգորի, ս. Հռիփսիմէի, ս. Գայիանէի: Նա
Հարկավոր է ցույց տալ գլխավոր տարբե-
րությունները հայերենի Ագաթանգեղոսի և
այս աղբյուրների մեջ:

Հայերենն ունի Տրդատ թագավորի երկու
հրովարտակներ՝ մեկը հայ ժողովուրդին՝
կուռքերը հարգելու մասին, մյուսը՝ քրիս-
տոնեությունը դեմ: Արաբները չունի սրան-
ցից և ոչ մեկը:

Արաբներն ունի Կոստանդիանոս կայսեր
հրովարտակը Տրդատին, որով սրան հրա-
վիրում է Հռոմ այցելել: Հայերենը չունի
այս:

Հայաստանի հեթանոսական կուսակցության անունները արաբերենում բերված են հուշարեն անուններով (ինչպես ունի և խորենացին), իսկ հայերենում նրանց անունները բերված են հայերեն:

Հայերենում պատմվում է, թե Գրիգորը եփրատում մկրտեց Տրդատին, նրա ընտանիքը և բազմաթիվ հայերի: Արաբերենը պատմում է, որ Գրիգորը այս գետում Տրդատի և հայերի հետ միաժամանակ մկրտել է նաև վրաց, արևազայց և ալանների թագավորներին:

Հայերենում ասվում է, թե Գրիգորի շարժարաններին հետո հայտնվեց, որ նա Անակի՝ խոսքով թագավորին սպանողի որդին է: Արաբերենում չկա այս տեղեկությունը:

Հայերենում Կեսարիայի Ղևոնդիոս միտրոպոլիտի պատասխան նամակում Տրդատին պայման է դրվում, որ այնուհետև հայոց եպիսկոպոսները ձեռնադրություն ստանան Կեսարիայի աթոռից: Արաբերենում այս պայմանը չկա:

Հայերենում Գրիգորը ձեռնադրում է 13 եպիսկոպոս, բերվում են նրանց անունները և միայն երեքի վիճակները նշանակվում: Արաբերենում կան այս 13 եպիսկոպոսներն իրենց անուններով և բոլոր տասներեքի էլ վիճակների անուններով:

Արաբերենում Սեբաստիո Պետրոս եպիսկոպոսը բավական կարևոր դեր է կատարում Գրիգորի վերադարձի ժամանակ և նրան ուղեկցում է մինչև Հայաստան: Հայերենում չկան ոչ նրա անունը և ոչ գործերը:

Արաբերենը հիշում է, որ Գրիգորը ձեռնադրել է մի-մի եպիսկոպոս Վրաստանի, Աբխազիայի և Ալանների համար և տալիս է նրանց անունները: Հայերենը չունի այս տեղեկությունը ևս:

Ն. Մառը կարծում է, թե հայոց դարձի սկզբնական պատմությունը գրել է Մեսրոպ Մաշտոցը, որն ինչպես հայոց, վրաց և աղվանների համար այբուբեն ստեղծեց, այնպես էլ հայերին և այլ ազգերին միասին քրիստոնյա դարձնելով Գրիգորի ձեռքով նպատակ է ունեցել ամրացնել կուստուրական կապը այդ ազգերի մեջ: Մեսրոպի այս նախնական աշխատությունը կորած է, մեր ձեռքը չի հասել: Իր հրատարակած արաբերեն թարգմանությունը կատարված է անշուշտ հունարենից, որ նույնպես կորած է, իսկ այս հունարենն ընագրի հայերենը գրված է եղել հավանորեն մի քաղցրեղենիկ հայի ձեռքով՝ հայերի և վրացիների մեջ համերաշխություն ստեղծելու նպատակով: Գրիգորը կուսավորչի ընդհան-

րացած պաշտամունքը Հայաստանում երևան է եկել ոչ վաղ, քան յոթնհորդ դարում, Հոփսիսի մի վկայարանի նորոգությունից հետո Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով (615—628) և այս ժամանակ երևան է եկել մեր այժմ ունեցած հայերեն Ագաթանգեղոսը, որ սաստիկ ազդայնացրած է. ի միջի այլոց նրանից դուրս են ձգված հիշատակությունները, թե Գրիգորը Տրդատ թագավորի հետ միասին մկրտել է վրաց, արևազների և ալանների թագավորներին: Այս հավանումն արված է, որպեսզի Գրիգորը կուսավորչը հանդիսանա միայն հայ ազգի կուսավորչի: Հայերեն Ագաթանգեղոսը ութերորդ դարի խմբագրություն է:

Այստեղ շոշափված կարևոր հարցերից ես կզբաղվեմ երկուսով. 1) ո՞ր դարից է մեր ձեռքը հասել Ագաթանգեղոսի հայերեն պատմությունը. 2) Գրիգորը կուսավորչը միայն հայերի՞ն է մկրտել, թե նաև վրաց, արևազների և ալանների թագավորներին:

Ինչպես տեսանք, Ն. Մառը գտնում է, որ Գրիգորը կուսավորչի ընդհանուր պաշտամունքը Հայաստանում տեղի է ունեցել ոչ վաղ, քան յոթնհորդ դարում, Հոփսիսի մի վկայարանի նորոգությունից հետո: Նա այնքան անվիճելի է համարում այս հայացքը, որ մինչև իսկ ասում է (եր. 154—155), թե այս ենթադրության հակառակ տեղեկություններ կան հայ հեղինակների մոտ և որ սրանք, նրա կարծիքով, ավելի կարևոր են այդ հեղինակների ժամանակները ավելի ներքև իջեցնելու համար, քան իբրև ապացույց կուսավորչի ընդհանուր պաշտամունքի հնություն: Այս ընդհանուր պաշտամունքի հետ կապված է հայերեն Ագաթանգեղոսի երևան գալը, որի ժամանակը և Ն. Մառը համարում է ութերորդ դարը:

Դժվար է համաձայնել Ն. Մառի այս կարծիքներին. նախ ոչ մի դրական ապացույց չկա, որ Հոփսիսի մի վկայարանի նորոգությունը Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով այսպիսի վճռական նշանակություն ունեցած լինեք կուսավորչի պաշտամունքի ընդհանրանալու վրա և երկրորդ՝ որ կուսավորչի ընդհանրացած պաշտամունքի անկասկած վկայությունները ունենք դեռ հինգերորդ դարից այնպիսի հեղինակների մոտ, որոնց ոչ մի հնար չկա իջեցնելու մինչև ութերորդ դարը, իսկ այս ընդհանուր պաշտամունքը, որ արդեն կար հինգերորդ դարում, ընկանապես պետք է ավելի զարգանար, անկախ Հոփսիսի մի վկայարանի նորոգությունից:

Ահա Կոնստանդին Գր. Լուսավորչին խոհան Մ. Խորենացին, որի ամեն մի խոսքը չափած-կշռած է: «Սա... յարեկից

կողմանց աշխարհիս մերոյ՝ արեւելք ճշմարիտ ծաղեալ մեզ և իմանալի արեգակն և հոգեւոր ճառագայթ, ի խորին չարութենէ կռապաշտութեան ելք, երանութեան և շինութեան հոգեւորի առիթ, աստուածային արդարեւ արմատնի, տնկեալ ի տան Տեառն և ի դաւիթն Աստուծոյ մերոյ ծաղկեալք (Ք. ՂԱ): Քիչ հետո նա կոչում է Լուսավորչին աստուծոյ և մեծ նահատակ, մերոյ լուսաւորութեան հոգեւոր վերակացու, նախաշաղիղ և լուսաւորութեանց նահապետ: Ղազար Փարպեցու մոտ Լուսավորչին արդեն կատարյալ ժողովրդական սուրբ է, նրան մի բանի տասնյակ անգամ հիշում է պատմութեան ընթացքում. նրա նշխարները սքանչելագործութիւններ են կատարում, նրան դիմում են աղոթքներով և խնդրվածք անում: Ղ. Փարպեցին Ագաթանգեղոսի պատմութեանը կոչում է Հայոց առաջին պատմութիւն, որի շարունակութիւնն է եղել և է իրոր Փաւլոստոս Բուզանդի պատմութիւնը:

Ավելի հետաքրքրական է Փաւստոս Բուզանդը, որ թեպետ Հայոց դարձի պատմութեանը չի գրել, բայց փոքր պատմութեան մեջ, տեղը եկած ժամանակ, այնքան տեղեկութիւններ է հաղորդում այս դարձի մասին, որ կարծես մարդ համառոտ Ագաթանգեղոս է կարդում: Հարկավոր ենք համարում համախմբել այստեղ Փաւստոսի հաղորդած տեղեկութիւնները Ագաթանգեղոսից, մի կողմից ցույց տալու համար, որ մեր աշխարհի Ագաթանգեղոսը ծանոթ է եղել Փաւլոստոսին և մյուս կողմից ցույց տալու համար, որ նրան ծանոթ Ագաթանգեղոսը հենց մեր ունեցածն է և ոչ արաբներին բնագիր համարված Ագաթանգեղոսը: Այս տեղեկութիւնները ես բերում եմ իմ մի հոգւածից, որ 50 տարի առաջ (1896 թվին) տպագրվեց Վիեննայի «Հանդէս ամսօրեայ»-ում, «Ուսումնասիրութիւն Փաւստոս Բուզանդի» վերնագրով:

Փաւստոսի և Ագաթանգեղոսի համեմատութիւնից երևում է, որ Փաւստոսը գիտե, որ Սասանյան Արտաշիրն սպանել է պարսից Պահլավունի թագավորին, որի պատճառով հզոր արշակունիները վրեժխնդիր են եղել նրանցից (Փաւ. Դ, ԺԴ, Ագաթ. Ա.—Բ), որ ս. Գրիգորը Անակի որդին է (Փ. Գ. Բ.—ԱԳ. ԺԵ), որ Գրիգորը չարչարվել է հայերի կողմից քրիստոնեւթեան պատճառով (Փ. Գ. ԺԳ. ԻԳ), որ Գրիգորի չարչարանքներից հետո Հայաստան են եկել Հոփսիմյան կույսերը, չարչարվել ու նահատակվել (Փ. Դ., ԺԴ, Ագաթ. ԺԳ, ԺԲ), որ թագավորն անասնական կերպարանք է ասացել, որ և առիթ է եղել հայոց դարձին (Փ. Գ. Ա. Բ.—Ագաթ.—Ի), որ Գրիգորը քա-

րողել, վարդապետել է հայոց (Փ. Գ. Ա. Բ.—ԱԳ.), որ Քրիստոսի նախավաներ Գայիանէի, Հոփսիմի և նրանց զործակիցների վրա վկայարաններ են շինել Այրարատյան գավառում (Փ. Գ. 1—ԱԳ. ԺԺԲ), որ սովորութիւն է եղել կաթողիկոսների ձեռնադրութիւնը կատարել Կեսարիայում (Փ. Գ. ԺԲ, ԺԳ—ԱԳ. ԺԺԳ, ԺԺԶ), որ ս. Գրիգոր սքանչելիքով կործանել է մահյանները Տարոնի Աշտիշատում (Փ. Գ. ԺԲ, ԺԳ. ԱԳ. ԺԺԴ, ԺԺԵ), որ նա այստեղ շինել է հայոց առաջին եկեղեցին ս. Հովհաննէս Մկրտչի անունով (Փ. Գ. Ժ.—ԱԳ. ԺԺԴ), որ այստեղ՝ հացեաց դրախտում առաջին անգամ մկրտութիւն է կատարել և ձեռնադրութիւն արել (Փ. ԺԳ—ԱԳ. ԺԺԵ), որ ս. Գրիգորը պատվիրել է տարեց տարի տոնել սրբերի հիշատակը (Փ. Գ.—ԱԳ. ԺԺԵ), որ Տրդատ եկեղեցուն հատկացրել է յոթը յոթը հող (Փ. Գ.—ԱԳ. ԺԺԶ), որ ս. Գրիգոր քաշվել է անապատ Շոնելու (Փ. Ա. ԺԶ—ԱԳ. ԺԻԳ), որ նա ունեցել է երկու որդի, Վրթանէս և Արիստակէս (Փ. Գ. Բ.—ԱԳ. ԺԻԳ), որ կրտսեր որդին՝ Արիստակէսը ձեռնադրվել է ս. Գրիգորից և զործակից է եղել հորը (Փ. Գ., Ի.—ԱԳ. ԺԻԳ), որ Տրդատ թագավորը և Կոստանդիանոս կայսրը դաշն են կռել քրիստոնեական հավատի միջնորդութեամբ (Փ. Գ. ԻԱ.—ԱԳ. ԺԻԶ), որ հրեշտակն սպասավորելիս է եղել Կոստանդիանոսին (Փ. ԺԳ.—ԱԳ. ԺԻԵ), որ նիկիո ժողովն է գնացել Արիստակէսը, Գրիգորի որդին (Փ. Գ.—ԱԳ. ԺԻԶ):

Այսպես, ուրեմն, Փաւստոսի տեղեկութիւններից, որ պատահաբար ցրված են նրա պատմութեան զանազան տեղերում, տեսնում ենք, որ նա ծանոթ է եղել ամբողջ Ագաթանգեղոսին, նա ծանոթ է հատկապես հայերեն Ագաթանգեղոսին. օրինակ՝ նա գիտե, որ Գրիգորը Անակի որդին է, մի տեղեկութիւն, որ արաբները չունի, այլ միայն հայերենը: Նույնպես հայերենն ունի պալման, որ հայոց եպիսկոպոսները ձեռնադրութիւն տալու Կեսարիայի աթոռից, որ դարձյալ չունի արաբներին:

Դեռ ավելին էա: Փաւստոսի պատմութեանը ապացույցներ ունի, որ հեղինակը ծանոթ է մեր աշխարհի ունեցած Ագաթանգեղոսին և ոչ թե մի ուրիշ խմբագրութեան. սրա համար կան բավական հատկանշանքներ կու գրվածքների մեջ, որոնք բառացի նման են իրար: (Բառացի նմանութիւնները չարված են շեղագրով): Այսպես՝

«Ժողով էր սու ինքն զբազմութիւն եպիսկոպոսացն... զի ձեռնադրեսցեն զսուրբն Ներսէս» (Դ. Դ.):

«Եւ բազում նեղելոց և տառապելոց գե-

րեաց փրկութիւնն և գերեզարծ առնէր, զորս անիւ քարոզութիւն փառացն Քրիստոսի (Գ. դ.): (Այստեղ Փաւստոսի բնագիրն աղաւաղւած է. դրված է «զորս» բառը, փոխանակ Ագաթանգեղոսի «կորզելով զնոսա» բառերին):

«Ժողովել ի յիշատակ սրբոցն, որ յանդ, կատարել անդ ամի ամի եօթն անգամ... ամի ամի ժողովեալ զոր տօնին խմբեալ ցնծային, (Գ. դ.):

«Ջաւետարանական ընթացսն և զվերա-

կացութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ... պահօք և աղօթիք և ուժգին խնդրուածօք» (Գ. դ):

«Ձի յառաջ նախ անդ շինեալ էր զսուրբ եկեղեցին և ուղղեալ սեղան յանուն տեառն» (Գ. ժդ.):

«Ջուխտն յիշեալ զդաշնցն կոելոյ... միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի և ի մէջ թագաւորին Տրդատայ» (Գ. իա.):

Եւ բազմացոյց զկարգս պաշտօնէից յամենայն տեղիս իշխանութեան ի սահմանացն

Ս. Հոփսիմեի վանքը.

Հայոց և յամենայն զաւառս կացոյց տեսուչս եպիսկոպոս, (Ե. իա.):

«Հանդերձ սարմուխիւ և օրհնութեամբ, կանքեղօք վառելով և մեծա [ւ] պաշտմամբ և բազում յիշատակօք զսուրբն յուզարկեցին» (Ե. իա.):

Այս համեմատութիւններից անմիջեւ կերպով հետևում է, որ Փաւստոս հինգերորդ դարի յոթանասնական թվականներին ծանոթ է եղել հայերեն Ագաթանգեղոսի պատմության և հենց այն խմբագրության, որով հասել է նա մեր ձեռքը, իսկ Փավրատոսն ու նրան հաջորդող Մովսէս Խորենացին և Ղազար Փարպեցին, անտարակույս, հինգերորդ դարի հեղինակներ են, նրանց

ութերորդ կամ իններորդ դարն իջեցնելու ոչ մի հնարավորութիւն չկա: Իմ մի զեկույցման մեջ («Ժամանակագրական հարցեր հայոց հին մատենագրութեան մեջ»), որ տպագրւեց Ակարծեալի տեղեկագրում (1944 № 6, 7), ես ցույց էի տվել, թե մեր ունեցած Ագաթանգեղոսի հայերեն խմբագրութիւնը կատարւած է 461—465 թվականներում, հավանորեն, Գլուտ կաթողիկոսի ձեռքով:

Նույն հայացքին մնում եմ և այսօր:

Գալիս եմ երկրորդ հարցին՝ արդո՞ք Գրիգոր Լուսավորիչը միայն Տրդատ թագավորին և հայերի՞ն է մկրտել, ինչպիսի ունի հայերին Ագաթանգեղոսը, թե Տրդատի հետ միաժա-

մանակ նաև վրաց, արքայազների և աշաններ-
րի թագավորներին, ինչպես ունի արաբներն-
նր։ Ն. Մառը, ինչպես վերը հիշվեց, վավե-
րական է համարում արաբական բնագրի
վերսխան։ Նա կարծում է, թե Մեսրոպ Մաշ-
տոցի խմբագրած Գրիգորի վարքն ու դարձը
թեպետ կորած են, բայց նրա գրած պատ-
մական իրողությունը՝ չորս ազգերի թագա-
վորների միաժամանակ մկրտությունը Լու-
սավորչի ձեռքով՝ շարունակվել է պահպան-
վել, քանի որ այս ազգերը մի դավանու-
թյուն ունեին։ Իսկ երբ յոթնեորդ դարում
բաժանում տեղի ունեցավ հայերի ու վրա-
ցիների եկեղեցիների մեջ, երբ վրացիք Կյու-
րիոն կաթողիկոսի ժամանակ քաղցեղոսա-
կան դարձան, իսկ հայերը հաստատվեցին
հակաքաղցեղոսականության մեջ, հայերը
ցանկանալով որ Լուսավորչի ազգայնանա,
միայն հայ ազգի Լուսավորչի դատնա,
պատմությունից դուրս ձգեցին բոլոր այն
տեղեկությունները, որոնք սկզբնապես գո-
յություն ունեին երկու խմբագրությունների
մեջ՝ չորս ազգերի թագավորների միաժա-
մանակ մկրտության մասին Գրիգոր Լու-
սավորչի ձեռքով։ Սրանով խզվում էր որևէ
կապ հայերի և այս երեք ազգերի քրիս-
տոնություն ընդունելու մեջ։ Մառը
այնքան հաստատ համոզված է այս կար-
ծիքի մեջ, որ իր ձեռքի տակ եղած արա-
բական ձեռագրի վերնագիրը փոխել է. ար-
աբերենի վերնագիրն եղել է «Նահատա-
կութիւն ս. Գրիգորի, ս. Հովսիսիմէի և ս.
Գայիանէի» (էջ. 67), այնինչ Ն. Մառը իր
հրատարակած թարգմանության վերնագիր
է դրել «Մկրտութիւն հայերի, վրացիների,
արքայազների և աղվանների ս. Գրիգորի
ձեռքով»։

Իհարկե, Ն. Մառի կարծիքը ոչ միայն
անկարելի չէ, այլև հնարավոր է և հավա-
նական։ Բայց կարող է լինել և հակառակ
ենթադրություն, այսինքն թե Գրիգորը
մկրտել է միայն Տրդատին և հայերին, ինչ-
պես ունի հայերեն Ագաթանգեղոսը, իսկ
արաբերենի մեջ մյուս երեք թագավորների
հիշատակությունը միջանկյալ, հետաժողով
հավելված է, որ կատարված է որոշ դիտա-
վորությամբ։ Այսպես թե այնպես՝ ներկա
ղեպքում տեղի է ունեցել դիտավորյալ
խմբագրական փոփոխություն՝ կա՛մ հայե-
րենից ջնջված է օտարազգի թագավորների
հիշատակությունը, կա՛մ արաբերենում
հետո է ավելացված այս հիշատակությու-
նը։ Մանրամասն բաղդատությունը և քն-
նությունը կարող են ցույց տալ, թե այս

երկու ենթադրություններից ո՞րն է ուղիղը,
իրականը։

Այս նպատակով քննելով երկու խմբա-
գրությունները՝ տեսնում ենք, որ երեք ազ-
գերի թագավորներն արաբերենում երևան
են գալիս միայն երեք անգամ։ Նա կարևոր
եմ համարում այս երեք տեղերն էլ բերել
հայերեն՝ Ն. Մառի արաբերենի թարգմա-
նությունից։

Առաջին անգամ այս երեք թագավորները
հիշվում են էջ 113-115-ում, որտեղ ասված
է. «Երբ Տրդատ թագավորը Վաղարշապատ
հասավ, հրամայեց փր թագավորության
գրիչներին իր մոտ գալ, և հրամայեց գրել
թղթեր իր թագավորության բոլոր ժողովուր-
դին, որ ներկայանան մեծամեծները, պետե-
րը, իշխանները Վաղարշապատ քաղաքում
(թղթեր արխագների քաղավորին, վրաց
քաղավորին, քուրք ալանների քաղավորին)
և թղթերում բացատրեց ինչ որ իրեն պա-
տահել էր, և ասաց. «պետք է, տրեմն,
դուք շուտով գաք ինձ մոտ»։ Եվ հենց որ
թղթերը տեղ հասան, եկան նրա մոտ (երեմ
թագավորները՝ արխագների, վրաց և ա-
լանների քաղավորները և նրանց հետ),
իշխանների բազմությունը. առաջին՝ Ան-
գեղի իշխանը, երկրորդ՝ Արտաշատի իշ-
խանը... տասնվեցերորդ՝ Տարոնի պետը»։
Քիչ հետո շարունակվում է այսպես. «Գա-
լիս են փշխանները. Տրդատը նրանց պատ-
մում է իր գլխին եկած փորձանքները,
Գրիգորի շարժարանքները, կույսերի նա-
հատակությունը, և ապա հարցնում է՝ փ՛նչ
է նրանց կարծիքը։ Այս ժամանակ իշխան-
ները և բոլոր հայերը ուրախությամբ ա-
ղաղակեցին. «Եկանք Գրիգորին, կհավա-
տանք նրա խոսքին»։

Երկրորդ անգամ երեք օտար թագավոր-
ները հանդիպում են իրար. էջ 133-ում
գրված է. «Եվ երբ Տրդատ թագավորը լսեց,
թե սուրբ Գրիգորը եկել է, վերցրեց իր
հետ Աշխեն կնոջը, Խոսրովիդուխտ քրոջը.
(վրաց քաղավորին, ռուսաց քաղավորին,
ալանների քաղավորին), յուր գորապետնե-
րին, իշխաններին, ժողովրդի պետերին, և
նրանք գնացին սուրբ Գրիգորին ընդառաջ
և ողջունեցին։ Շարունակության մեջ աս-
ված է. «և նա սկսեց եկեղեցիներ շինել,
նրանց մեջ քահանաներ դնել ս. Գիրքը
գիրացողներից, ոմանց ուղարկեց Վրաս-
տան, ոմանց արքայազների երկիրը և ոմանց
ալանների մոտ» (եր. 135)։

Երրորդ անգամ օտար թագավորները
հանդիպում են մկրտության ժամին. էջ 135,
որտեղ գրված է. «Երբ աղոթքի երեսուն օրը

լրացավ, հոգևորականները նրա մոտ եկան, նա վերցրեց բոլոր ժողովուրդը և գնաց Եփրատ գետի մոտ, արքունի Բագավան քաղաքի մոտ, որոնց թիվն էր 370,000 մարդ. Տրդատ թագավորը (աբխազների թագավորը, վրաց թագավորը, ալանների թագավորը) և բոլոր իշխաններն ու ժողովուրդները և ցեղերի ու տոհմերի մեծամեծները, բոլոր նրանց հպատակները, ծառաները, տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ... Գրիգորը գետափին կանգնած՝ նրանց հրամայեց զգեստները հանել, նախ և առաջ Տրդատ թագավորին (նրա հետ երեք թագավորներին) և նրա իշխաններին, որոնց օրհնեց մյուսուրիշ ու խաշով։

Ահա՛ այն բոլոր տեղերը, որտեղ հիշատակված են օտար թագավորները (մի անգամ նույնիսկ ռուսաց թագավորը՝ փոխառակ աբխազների)։

Ով ձեռագրերի հետ գործ է ունեցել, նա իսկույն կնկատե, որ այս բոլոր տեղերում էլ օտար թագավորների հիշատակությունը միջանկյալ է, հետո ավելացրած։ Սա դիտմամբ այս հիշատակությունները փակագծերի մեջ դրի և շղագրությամբ շարեցի. ով որ կարդա առանց դրանց, նա կտեսնի, որ լեզուն, պատմության ընթացքը բոլորովին չեն փոխվում, այլ ընդհակառակն, ավելի կոկվում և բնական են դառնում։ Սա նշան է, թե թագավորների հիշատակությունը հետո է ավելացրած, որ և խանգարում է խոսքի բնական ընթացքը։ Միայն այս փաստը բավական է ցույց տալու օտար թագավորների հիշատակության անհարազատությունը, որ նրանք սկզբնապես չեն եղել։ Բայց կան ուրիշ շատ փաստեր, որոնք նույն բանն են ապացուցանում։ Արդարև, Կերեք ազգերի թագավորները, որոնք երեքական անգամ հիշվում են, բայց տարօրինակ կերպով ոչ մեկի անունը չի բերված. նրանք ոչ մի խոսք չեն ասում, ոչ մի բան չեն անում։ Կարծես Տրդատի հյուս, անխոս հպատակները լինին, որոնք Տրդատի հրամանով հանկարծ բեմի վրա երևում են և անզգալի կերպով անհետանում։ Նրանք գործող անձեր չեն, այլ թատրոնական բեմի համար ստատիստներ։ Արաբներնը հիշում է (Եր. 137), որ Գրիգորը ձեռնադրել է երեք նախկույր՝ Վրաստանի, աղվանների և մի անհայտ տեղի վրա, և հիշում է այդ նախկույրների անունները, իսկ այս երեք օտար թագավորներին անունները ոչ մի անգամ չի հիշում։

Որ այս երեք թագավորները նորամուծ են, երևում է նաև ուրիշ հանդամանքներից՝

հենց արաբներն խմբագրության մեջ։ Վերը բերված առաջին օրինակում տեսանք, որ Տրդատը հրամայում է նամակներ գրել երեք ազգերի թագավորներին, իր երկրի իշխաններին. երբ նրանք հավաքվում են, Տրդատը պատմում է նրանց պատահած եղելությունները, Գրիգորի գործերը և հարցնում. «Ի՞նչ է ձեր կարծիքը այս մասին»։ Այն ժամանակ, — պատմում է արաբներնը, — իշխաններն ու բոլոր հայերը լցվեցին երկյուղով և ուրախությամբ ու իսկույն աղաղակեցին. «Կյանք Գրիգորին, կհավատանք նրա խոսքին»։ Իսկ ո՛ւր մնացին երեք թագավորները, որոնք Տրդատի հարցին ոչինչ չպատասխանեցին, չէ՞ որ նրանք էլ ունեին իրենց հավատը, աստվածները, նրանք կամ պետք է պաշտպանեին փրենց հավատը, կամ, հայ իշխանների նման, հավատային Գրիգորի վարդապետության։ Բայց ոչ մեկը, տշ մյուսը, նրանք լուռ են, որովհետև շինծու են, խմբագիրը մոռացել է նրանց։

Այս տեղից մի քիչ առաջ (էջ. 101) հրեշտակը Գրիգորի տեսած տեսիլը մեկնելիս ասում է. «Իսկ ոսկե սկուտեղները, որ դու տեսար խաչերի հետ, որոնք մեկաված էին նրանց մեջ, նշանակում են, որ ամբողջ հայոց երկրում կկառուցվեն եկեղեցիներ ու խաչեր և կփայլեն բոլոր երկրում»։ Այստեղ միայն Հայոց աշխարհն է հիշվում, իսկ օտար թագավորներին ոչ։ Մի քիչ հետո (էջ 113) ասված է. «Եվ նա (Գրիգորը) Հայաստան երկրում բոլորին դարձրեց զեպի ճշմարիտ աստվածապաշտությունը», որտեղ դարձյալ չկա, օտար երկրների դարձը։ Գրքի բուն վերջում (էջ 148) արաբներն ունի. «ս. Գրիգորը շուտով լուսավորեց ամբողջ Հայաստանը, բայց դարձյալ ոչ մի խոսք մյուս ազգերի մասին»։

Նույնն են վկայում նաև պատմական ավանդությունները։ Վրաց պատմական գրականության մեջ Գրիգորը ճանաչված է իբրև հայերի լուսավորիչ, բայց ոչ նաև վրաց։ Մառը տասներորդ դարի մի ձեռագրից բերում է մի շարական (неспопение), որի մեջ հին վրացիները դիմում են ս. Գրիգորին, որ հայոց աշխարհը լցրել է աստվածային վարդապետության ուսումով. «Ո՞վ ասող Հայաստանի», ասված է երգում, «հիշի մեզ, քո հոտին Փրկչի առաջ և շնորհի մեզ խաղաղություն երկրի վրա»։

Բայց ամենից շատ կարևորություն ունի այս հարցի նկատմամբ վրաց ազգային ավանդությունը քրիստոնեություն ընդունելու մասին, նրանց պաշտամունքը վրաց առաքելու հի սրբուհի Նունին, որի պատմու-

թյունն արել է Սոկրատ Սքուաստիկոսը (հինգերորդ դար), առնելով Ռուփինոսից, որին պատմել է Բակուրը։ Նույնը վկայում է և Մ. Խորենացին (Բ. գլ.) այս աղբյուրն էրից անկախ աղբյուրից, որովհետև պարունակում է ճիշտ նկարագրություն տեղերի, ուր տեղի են ունեցել անցքերը։

Ահա այս պատմություն համառոտ բովանդակությունն ըստ Խորենացու։ Մի կին, Նունն անունով, Հռիփսիմյան կույսերի ընկերուհիներից, որ փախստական ընկել էր Վրաստան՝ նրանց Մծխեթա մայրաքաղաքը,

ճգնություններով ստանում է բժշկության շնորհք, բժշկում է շատերին, որոնց թվում նաև վրաց թագուհուն։ Նրան հարցնում են՝ ու՞մ միջոցով է անում բժշկությունը և նա պատմում է Քրիստոսի մասին։ Նրան լսում են հաճությամբ։ Վրաստան լուր է հասնում Հայաստանում Տրդատի, մեծամեծների և կույսերի հետ պատահածի մասին, որը լսելով ավելի են ծանոթանում հայոց դարձի պատմության։ Մի անգամ վրաց Միհրան թագավորը գնում է որսի. ճանապարհին խոտն լեռների մեջ սաստիկ թանձր միգ է

Ս. Գալիանի վանքը.

պատում. Թագավորը մոլորվում է, ընկնում երկյուղի մեջ, թե մի գուցե իրեն էլ պատահի Տրդատին հասած աղետի նման մի բան։ Ովստ է անում, որ եթե ապահով ազատվի՝ կընդունի Նունի քարոզած հավատը։ Նա ազատվում է և իր ուխտը կատարում։ Նունեն հավատարիմ մարդ է ուղարկում Գրիգորի մոտ, հայտնելով, թե վրացիք հոժարությամբ ընդունում են քրիստոնեությունը, ինքը ի՞նչ պիտի անի։ (Սոկրատի պատմելով Նունեն դեսպան է ուղարկում ոչ թե Գրիգորի, այլ Կոստանդիանոս կայսեր մոտ)։ Ս. Գրիգորը պատվիրում է կռաքելը կործանել

և նրանց տեղը խաչ կանգնեցնել երկրպագության համար։ Այնուհետև Նունեն քարոզում է քրիստոնեությունը Վրաստանի մի քանի գավառներում և դարձի է բերում, որի պատճառով Խորենացին նրան անվանում է վրաց առաքելուհի։

Այս պատմությունից երևում է, որ դեպքը տեղի է ունեցել Տրդատի ու.ս. Գրիգորի կենդանության ժամանակ, հայերի մկրտությանից հետո, բայց տեսնում ենք, որ վրաց թագավորը Գրիգորի մկրտվածների մեջ չի հղել, այլ իր համար ապրել է Վրաստանում հեթանոսական կրոնով։ Այստեղ կա թագա-

վորի անուն՝ Միհրան, կա մայրաքաղաքի անունը՝ Մոսկովա, ձիշտ տեղագրություն՝ մի մեծ և մի փոքր գետերի միջև (Կուր և Արաքս)։ Պատմությունը շատ իրական կերպարանք ունի և միանգամայն հակասում է արաբերեն Ագաթանգեղոսին, այսինքն ցույց է տալիս, որ Գրիգորը Տրդատի հետ միաժամանակ չի մկրտել վրաց թագավորին։

Վերջապես Մ. Խորենացին, որ անտարակույս ծանոթ էր հայ Ագաթանգեղոսին և արաբերենի բնագիր հայերենին, պարզ վկայում է, թե Գրիգորը հայոց աշխարհի լուսավորիչն է եղել և ոչ ուրիշ ազգերի։ Նա ասում է. «Հայոց մեր Գրիգորիս... յետ լուսաւորելոյ զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեան... սիրեաց զլեւինս»։ Նթն նա ձեռքի տակ ունենար արաբերեն նման մի բնագիր, վրաց, աբխազների և ալանների թագավորների մկրտության հիշատակությամբ, նա անշուշտ կգրեր, «յետ լուսաւորելոյ զամենայն հայս, զվիրս և զաղուանս», որովհետև Գրիգորի համար ոչ մի նվաստություն չէր լինի, եթե նա լիներ ոչ միայն հայերի, այլև հարևան երկրների լուսավորիչը։

Հիշենք նաև, որ Ն. Մառը վերջաբանում մեջ է բերում աղբյուրների՝ վրաց, աբխազների և ալանների քրիստոնեության ընդունելության մասին, բայց նրանցից ոչ մեկը չէ արդարացնում արաբերենի տեղեկությունը, որ այս հարցում մենակ է մնում։

Վերը դրածներից գալիս եմ հետևյալ եզրակացություններին.

1) Մեր ունեցած հայերեն Ագաթանգեղոսը ոչ թե ութերորդ դարի խմատությունն է, այլ հինգերորդ դարի վաթսուհեռական թվականների, հավանաբար Գյուտ կաթողիկոսի շարադրած, որովհետև այս Ագաթանգեղոսին շատ լավ ծանոթ էին Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին, առաջման հինգերորդ դարի հեղինակները։

2) Հիմնական տարբերությունը հայերեն Ագաթանգեղոսի և արաբական խմբագրության մեջ, — այսինքն որ ըստ հայերենի՝ Գրիգորը մկրտել է միայն Տրդատ թագավորին և հայերին, իսկ ըստ արաբականի՝ միաժամանակ մկրտել է նաև վրաց, աբխազների և ալանների թագավորներին, — պետք է բացատրել այն մտքով, որ հարազատ վավերական բնագիրն է հայերենը, իսկ արաբականի սկզբնական աղբյուրում (հունարենում կամ հայերենում) այս օտար թագավորների հիշատակությունը չի եղել, այլ ավելացվել է հետո, մոտավորապես յոթներորդ դարում, երբ հայոց և վրաց եկեղեցիների միջև պառակտում ընկավ։ Ես համաձայն եմ Ն. Մառի

հետ, որը կարծում է թե արաբերենի սկզբնագիր հայերենը կաղմել է մի հայ քաղեղոնական, բայց ոչ այն նպատակով, որ այս ազգերի մեջ եղբայրական եկեղեցական միության գաղափարն ստեղծեր, որ արդեն ուղ էր եկեղեցիների անջատումից հետո, այլ մի ուրիշ՝ ավելի պարզ ու դործնական նպատակի համար։ Քանի որ այս ազգերի եկեղեցիները բաժանված չէին, մի էին, Գրիգոր լուսավորիչը բնականապես ճանաչվում էր իբրև ընդհանուր լուսավորիչ այս բոլոր ազգերի համար, բայց երբ եկեղեցիները բաժանվեցին և լուսավորիչը դարձավ միայն հայոց ազգային լուսավորիչ, անծանոթ քաղեղոնիկ հայը չէր կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ իրանք զրկվում են այնքան հռչակված, ընդհանուր պաշտամունքի առարկա դարձած սրբից։ Սրա առաջն առնելու մի հնար կար, որ Գրիգորը միաժամանակ մկրտած լիներ չորս ազգերի թագավորներին, որով նա այնուհետև ևս կմնար դարձյալ օտար ազգերի լուսավորիչ, չնայելով եկեղեցիների բաժանման։ Այս նպատակով նա մոռել է իր խմբագրած Ագաթանգեղոսի մեջ երեք ազգերի դարձի պատմությունը, որպեսզի քաղեղոնական հայերն էլ, վրացիներն էլ նույնքան իրավունք ունենան Գրիգորին իրանց լուսավորիչ անվանելու, որքան և հայերը։ Այս փոփոխությունը նա կատարել է այնքան անհամու կերպով, որ հարևանցի քննությունն անգամ երևան կհանե կեղծիքը։

Հակառակ ենթադրությունն անելը, այսինքն ընդունել, որ դարձի սկզբնական բնագիրը պարունակելիս է եղել չորս ազգերի թագավորների միաժամանակ մկրտությունը Գրիգորի ձեռքով, որ հայերը Գրիգորին ազգայնացնելու նպատակով դուրս են ձգել երեք օտար թագավորների հիշատակությունը, այս ոչ միայն անընդունելի է, այլև անհավանական։ Անընդունելի է այն պատճառով, որ աննպատակ ու աննպատակ կլինեին Գրիգորի համար ընթե նա, մնալով Հայաստանի լուսավորիչ, միաժամանակ մկրտած լինեին նաև մյուս երեք ազգերի թագավորներին, սրանով նրա մեծությունը բնավ չէր պակասի, այլ կավելանար, ուստի հաղթել թե խելքը գլխին մի հայ կամենար նսեմացնել Գրիգորի գործի ծավալը։ Իսկ անհավանական է այն պատճառով, որ ութերորդ, ինչպես կարծում է Ն. Մառը, կամ թեկուզ տասներորդ դարում, Ագաթանգեղոսը տարածված էր Հայաստանի բոլոր անկյուններում բազմաթիվ օրինակներով. ո՞վ կարող էր այս բոլոր տեղերը շրջել, ձեռագիրներ ձեռք բե-

րել, նրանց մեջ օտար թագավորների հիշատակությունները ջնջել, և ո՞ր ձեռագրատերը թույլ կտար իր տան սրբությունը եղծանել: Մեր ձեռքը հասել են բազմաթիվ Ագաթանգեղոսների, մի քանիսը մինչև ութ հարյուր տարվա հնություն, բայց ոչ մեկի մեջ այսպիսի կրճատման ոչ մի հետք չկա:

Թյուրիմացության առաջն առնելու համար պետք է ավելացնենք, որ իմ քննությունից դուրս է մնում վրաց և հարևան ազգերի քրիստոնեությունն ընդունելու հարցը, որ ամենայն հավանականությամբ կատարված է նույն Գրիգորի անձնական քարոզությամբ և նրա ձեռնադրած ֆախսկոպոսների ջանքերով, որ վկայում է նաև հայերեն Ագաթանգեղոսը՝ ցույց տալով Գրիգորի քարոզության ընդարձակ գավառները՝ շատ նման առաքելուհի Նունեի քարոզած գավառներին: Ես միայն շոշափեցի շորս ազգերի թագավորների միաժամանակ մկրտության հարցը Գրիգորի ձեռքով և աշխատեցի ցույց տալ, որ այս հարցում հարազատ է սկզբնական հայերեն Ագաթանգեղոսը, իսկ արաբականը կրեւ է հետո ավելացրած ընդմիջարկություններ:

Հայոց դարձի արաբական խմբագրությունը և երեք օտար թագավորների հիշատակությունը կարելի է բացատրել նաև քաղաքական նպատակով: Առհասարակ տարօրինակ է թվում հայոց դարձի պատմությունը մահմեդական արաբացոց լեզվով, ի՞նչ նպատակով է նա գրված և ո՞ւմ համար, երբ արդեն գոյություն ունեին սրա հունարեն, հայերեն բնագիրը, վրացական խմբագրությունները

յոթներորդ դարի առաջին կեսին, երբ արաբներն ղեռ տարածված չէր, արևելքում միջազգային լեզու չէր դարձած, ինչպես հետագա դարերում: Այսպիսի վաղ ժամանակ արաբներն թարգմանությունը կարող էր սահմանված լինել մի հեղինակավոր արաբ իշխանավորի ներկայացնելու համար՝ իբրև վավերական գրավոր ապացույց, թե վրացիք, ալանները ևս նույնպես քրիստոնյա են, նույն Գրիգոր Լուսավորչից մկրտված, ուստի և միևնույն պայմաններում պետք է ապրեն, ինչպես և հայերը: Հայտնի է, որ հայ նախարարները Թեոդորոս Ռշտունու առաջնորդությամբ մի շատ ձեռնտու պայման կընթեցին արաբացոց հետ: Արդ՝ արաբական խմբագրությունը կարող էր նպատակ ունենալ, որ վրացիք և ուրիշներն էլ նույնպիսի պայմաններով կապվին արաբների հետ: Ըստ երևույթին այս նպատակն արդարանում է. Թեոդորոս Ռշտունուն հանձնվում է Հայաստանի և հյուսիսային երկրների կառավարությունը, մինչև Ճորա պահակը (Դերբենդը), ուրեմն հյուսիսային երկրներն էլ վիճակակից են դառնում հայերին: Գուցե միևնույն փափկանկատությունը արաբներն ունեւ դուրս է ձգված տեղեկությունը, որ հայոց եպիսկոպոսները ձեռնադրությունը պետք է ստանան Կեսարիայի աթոռից, որպեսզի այսպիսով խզվի եկեղեցական կապը հայերի և հույների միջև:

Այս եզրակացությունը, իհարկե, ենթադրություն է, բայց զուրկ չէ հավանականությունից:

Պրոֆ. Ա. ԱՐԱՆՆԱՄՅԱՆ

ԴԱՎԻԹ ԲԱՂԻՇԵՑՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐԺԵՔԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ*)

§ 7. Դավիթ Բաղիշեցու ծաղկաբաղ տա-
րեգրությունը մինչև այժմ հայտնի է եղել
երկու ընդօրինակությամբ, որոնցից մեկը
Դադյանի օրինակն է, իսկ մյուսը՝ Լիմ
անապատում Փերդալեմյանի կողմից օգտը-
ված օրինակը: Դրանցից առաջինը խիստ
պակասավոր մի ձևագիր է: Այդ ձևագրից
թերթեր են ընկած, կան դժվար ընթեռնելի
հատվածներ և ամենից վատը՝ վերջից պա-
կաս է: Զեռագրի նկարագրությունն անեկիս
Թուփյանը ձևագրի սիգնատուրայում նշել
է. «ձեռագրի... միջից և վերջից թերթ»^{**)} :
Մյուս ընդօրինակության մասին, որից օգ-
տվել է Փերդալեմյանը, իսկ նրանից էլ Ա-
ղանյանցը, հետևյալ տեղեկությունն է տալիս
վերջինս. «Ժամանակագրություն օրինակել
է Գրիգոր երեցը, իրա՝ Դավթի հրամանով
Մխիթար Գօշի՝ Նրեմիայի մարգարէութեան
մեկնութեան հետ, որ Լիմ կղզումն է, ուր
բերել է ինքը, երբ իր մահից առաջ իր
աշակերտակից Ա. հետիք վարդապետի և իր
վարժապետ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի հետ
գնացել էր այցելելու այդ վանքը»^{***)} :
Այսպիսով Բաղիշեցու տարեգրությունը պա-
րունակող ձևագիրը ժողովածու է հանդի-
սացել:

Մեզ ծանոթ ձևագրի հիման վրա ճշտել
տարեգրության գրելու ճիշտ ժամանակը
ինչպես և ստանալ մատենագրական մի քա-
նի կարևոր տեղեկություններ, հնարավոր չէ:
Բարեբախտաբար, մեզ հաջողվեց ՀՍՍՌ
Մատենադարանում գտնել Բաղիշեցու տա-
րեգրության մի ամբողջական ընդօրինա-

կություն*), որի վրա և մենք այժմ ցանկանում
ենք կանգ առնել: Այդ ընդօրինակությունը
մեզ հայտնի է եղել և մենք հրատարակու-
թյան համար պատրաստել ենք դեռևս 1937
թվին, իսկ նորերս, ՀՍՍՌ Մատենադարանի
գիրեկցիայի հանձնարարությամբ, վերանա-
յել ենք, համեմատել թերթի ձևագրի հետ,
վերջնականապես ճշտել նրա տեքստը ու
պատրաստել հրատարակության: Բաղիշեցու
նորահայտ ծաղկաբաղ տարեգրության
ընդօրինակությունը մեր Մատենադարանն է
ընկել գնման ճանապարհով: Նրա վաճառո-
ղի ազգանունը եղել է Նդիազարյան: Բայց
ո՞վ է եղել Նդիազարյանը, ի՞նչ ճանապար-
հով է ձեռք բերել ձևագիրը, այդ մենք
չկարողացանք պարզել: Զեռագիրը գրանց-
ված է այժմ ՀՍՍՌ Մատենադարանի №
7589-ի տակ: Նա գրված է նոտր
գրով, միասյուն, հասարակ թղթի վրա:
Սկզբում լաթակազմ է եղել, իսկ հետագա-
յում նորոգվել է: Զեռագիրը բաղկացած է
58 թերթից:

§ 8. Դավիթ Բաղիշեցու տարեգրությունն
ունի մի երկար վերնագիր. «Դավթի բանասի-
րի Բաղիշեցու ծաղկաբաղ արարեալ ի բա-
զում պատմագրաց զազգն Յարեթի և սույ
ինչ զՍիմայ և զՔամայ, ստոյգ գտակաւ, բա-
զում աշխատութեամբ, ընդունելով զլաւն և
պիտանին անսխալապէս շնորհօք Քրիստոսի
աստուծոյ մերոյ...»^{**)} : Վերնագրից պարզ
երևում է ինչպես նրա վերցրած թեման, այն-
պես և կատարած աշխատանքի բնույթը:

Նա, իր խղճատման համաձայն, տարե-
գրությունը սկսում է հայ ժողովրդի պատ-
մությունից: Շատ հակիրճ, ընդամենը մի
էջի չափով, տրադիցիոն ձևով տալիս է
ընհեղեղից հետո եղած իրադրությունը և
ասպա անցնում հայ նահապետների գննելու-

*) Սկիզբը տես «ԼՁՄԻԱՄԻՆ», Օրոտոսոս - սեպտեմ-
բեր - հոկտեմբեր, 1946 թ.:

**) 2. Թուփյան, Ցուցակ ձևագրաց Դադեան և.
վարդապետի, էջ 96:

***) Դիւան Հայոց պատմութեան, 10-րդ հատոր,
էջ 17:

*) ՀՍՍՌ Մատենադարան, ձևագիր № 7589:

**) Բաղիշեցու ծաղկաբաղ տարեգրությունը, էջ 1:

զիսյին: Դրան անցնելուց առաջ նա տալիս է հետևյալ փորձիկ ծանոթությունը. «Այլ մեք դարձցուք ի վեր յազգն Յաբեթի, ուստի ազգաբանեցաք, և սկսցուք համառօտաբար զբաշտութիւն և զտիրելն հայրենեացն իրենանց, թէ որպէս կամ զիարդ տիրեցին աշխարհի»^{*)}: Եվ նա շարքով կանգ է առնում Հաբեթի, Ռորգամի, Հայկի և այլ նահապետների վրա մինչև Պարուլը: Այստեղ նա անհրաժեշտ է համարում տալ փորձիկ ծանոթություն, որ Պարուլը ոչ թե իշխան է հանդիսացել, այլ թագավոր. «Յետ սոցա (այսինքն Պարուլից մինչև Հայկալի Ա. Ա.) կրկին դարձաւ իշխանութիւն ի հայկազունս, նշանաւորաբար որդի ի հօրէ՝ պալազատելով ոչ միայն իշխանաց իշխան, այլ հոխաբար թագաւոր նոր»^{**)}:

Պարուլից հետո Բաղիշեցին հայոց քաղաքական պատմությունը տալիս է պատմահոյ սխեմայով մինչև Աղեքսանդր Մակեդոնացին: Այստեղ նա փորձիկ վերասլահություն է կատարում. «Եւ աստի ի վայր ոչ հաւաստեաւ ունիմ ասել թագաւոր Հայոց, զի շփոթեալ ցուցանի ցանկն թորգամեան, զի Աղեքսանդր տայր հասարակաց թագաւորութիւն ըստ հաճոյից իւրոց»^{***)}:

Մակեդոնացուց հետո, դարձյալ պատմահոյ սխեմայով, Բաղիշեցին շարունակում է հայոց պատմությունը սովորական շարքը՝ Վաղարշակ, Արշակ, Արտաշես, Տիգրան, և մյուսները՝ մինչև Տրդատ Մեծը: Այստեղ նա Տրդատի թագավորությունը սահմանագծում է առանձին գլխով. «Վասն թագաւորելոյն Տրդատայ ի վերայ հայոց ի Դիոկղետանիոսէ»^{****)} խորագրի տակ և մանրամասն կանգ առնում քրիստոնեության տարածման վրա:

Տրդատից հետո նա կանգ է առնում Խոսրով Կոտակի, Տիրանի, Արշակի, Պապի և հաջորդների վրա մինչև Արշակունյաց անկումը ու Վարդանանց պատերազմը: Այստեղ նա կատարում է նոր սահմանագծում՝ նշելով հետևյալը. «Այսուհետև կամիմ թուականաւ ասել զամենայն բան. զի ի վարդանայ հետէ շփոթեալ տեսանեմք զիշխանութիւն Հայաստանեայց և թագաւորութիւն ամենեւեմ բարձեալ: Զի թէպէտ երբեմն երբեմն իշխանք նստէին, այլ ի հրամանէ պարսից և յունաց, և էր զի ինքեանք նստէին մինչև զԲագրատունեան, այլ աստ

մարդպանք պարսիկք տիրէին. այլ մեր թուականաւ զկարն ցուցցուք»^{*)}:

5-րդ դարից մինչև Բագրատունիք, Բաղիշեցին դուրս է դալիս քաղաքական պատմության իր նախորդ սխեմայի շրջանակից և ընդարձակ տեղ տալիս հայ կաթողիկոսների պատմությանը:

Նա նոր սահմանագծում կատարել է Բագրատունյաց թագավորության սկզբում՝ տալով հետևյալ ծանոթությունը. «Այսուհետև կամիմ բացայայտել զթագաւորութիւն Բագրատունեաց, որպէս յառաջ զՀայկազանց և զԱրշակունեաց»^{**)}: Այստեղ ևս նա քաղաքական պատմությունը զուգընթաց մեծ տեղ է հատկացնում կաթողիկոսների պատմությանը: Նա այս շրջանը սկսում է Աշոտից, Սմբատից, Մշակոց կաթողիկոսից և հասցնում մինչև Բագրատունյաց վերջին Գագիկը և Գրիգորիս Ապիրատ կոչվող կաթողիկոսը:

Բագրատունյաց շրջանից հետո Դավիթ Բաղիշեցին շարադրել է Ռուբինյանց հարստության պատմությունը, որ նրա կարծիքով Հայկազանց և Արծրունյաց խառնուրդ է հանդիսանում. «Յայլմ վայրի՝ գրում է նա, — եղև թագաւորութիւն ցեղիցն Ռուբինեանց, որ յԱրծրունեաց և ի Հայկազանց խառնեալք խնամութեամբ»^{***)}: Այս գլուխը նա հասցնում է 1250—1257 թվականները՝ Օշինի որդի Լևոնի թագավորությունը և Հակոբի, Գրիգորի մշակութային կաթողիկոսի զահակարությունը:

Բաղիշեցու տարեգրության մեջ Ռուբինյանց շրջանին հաջորդում է մեր պատմության ամենախառը շրջանը՝ մոնղոլների, Լենկ-Թեմուրի և օսման-պարսկական տիրակալության շրջանը: Այստեղ նա մեծ տեղ է տալիս օսմանյան շրջանին՝ վերնագրելով այն՝ «Համառօտ պատմութիւն ազգաց տաճկաց օսմանցոց, որ բռնակալեցին միահեծան ի ծայրէն Եւրոպիոս բովանդակ հիւսիսի և Բաբելոնիւ ընդ հարաւ»^{****)}:

Այս գլխում պարունակած նյութը, պետք է ասել, այնքան էլ չի համապատասխանում վերնագրին, որովհետև Բաղիշեցին այստեղ շարադրել է ոչ թե օսմանցիների պատմությունը, այլ հայ ժողովրդի պատմությունը՝ կապված օսմանյան տիրապետության հետ: Հաջորդ գլուխը, պետք է ասել, Բաղիշեցու պատմության ինքնուրույն և ամենաարժեքավոր մասերից մեկն է: Պատմական ղեպերի շարադրությունը այս գլխում նա հասցնում է մինչև իր ժամանակները:

*) Բաղիշեցու ծաղկաբաղ տարեգրությունը, էջ 2:

**) Նույնը, էջ 8:

***) Նույնը, էջ 11:

****) Նույնը, էջ 23:

*) Բաղիշեցու ծաղկաբաղ տարեգրությունը, էջ 42:

**) Նույնը, էջ 51:

***) Նույնը, էջ 60:

****) Նույնը, էջ 68:

Բաղիշեցու տարեգրության վերջին գլուխը նվիրված է հրեական և հռոմեա-բյուզանդական պատմությունը: Այս գլխի սկզբում Բաղիշեցին տվել է հետևյալ ծանոթությունը. «Արդ կամիմ ծաղկաբաղ առնել յԱբրահամի մինչև ի Քրիստոսի ծնունդն և անտի կարգաւ մինչ ի Կոստանդինոս և անտի մինչ ի Թուին 2 (1251) զկարգս նահապետաց և զառաքելոցն համառոտաբար»^{*}):

Պատմության վերջում, մեր ուսումնասիրության նյութ հանդիսացող ձեռագրում, պահված է Բաղիշեցու հիշատակարանը թերի վիճակում:

Բաղիշեցու տարեգրության մասին հակիրճ տեղեկություն տալուց հետո, փորձենք կանգ առնել տարեգրության ուսումնասիրության հետ կապված մի քանի կարևոր խնդիրների վրա՝ տարեգրությունը գրելու ժամանակի, օգտագործված աղբյուրների, տարեգրության արժեքի և Բաղիշեցու պատմական կոնցեպցիայի վրա ու աշխատենք պատասխանել այդ հարցերին:

§ 9. Սկսենք Դավիթ Բաղիշեցու տարեգրությունը գրելու ժամանակից: Այս մասին մենք որոշակի երկու տեղեկություն ունենք՝ մեկը Դավիթ Բաղիշեցու հիշատակարանն է, իսկ մյուսը տարեգրության մեջ այլ կապակցությամբ, միջանկյալ ձևով ասված մի հիշատակություն: Բաղիշեցու հիշատակարանում պարզ ասված է.

«Արդ եղև զրաւ սորա Թուին ՌձԺԲ (1663) ի հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնի տէր Յակոբ կաթողիկոսի և յառաջնորդութեան Բաղէշ քաղաքի տէր Մեսրոպ վարդապետի, ձեռամբ յովնամեղ, փծուն և անարժան բանասիրի...»^{**}): Հայկական 1112 թվականին, այսինքն մի քանի տարեկան 1663-ին, ուրեմն, ավարտել է Բաղիշեցին իր տարեգրությունը:

Մյուսը, որ միջանկյալ ձևով է ասված, հետևյալն է. — Բաղիշեցին խոսելով իր ուսուցչի, Մեսրոպ վարդապետի մասին և կանգ առնելով նրա 1638 թվի Փիլիպոս կաթողիկոսից ձեռնադրվելու փաստի վրա, ավելացնում է, որ Մեսրոպ վարդապետը 25 տարի է, որ առաջնորդություն է անում^{***}).

Ճերկրի վերատեսուչ հոգևոր այժմ Մեսրոպ վարդապետ, — գրում է նա, — օժեռվ ձեռամբ Փիլիպոսի կաթողիկոսի և առեալ դաւազան ի նմին աւուր, Թուին ՌՁԷ (1638), որպէս յառաջ ասացի: Եւ այս

ին (25) ամ է, որ նստեալ է յաթոռ...»: Եթե Մեսրոպ վարդապետը ձեռնադրվել է 1638 թվին^{*}) և այնուհետև մինչև Բաղիշեցու գրելու ժամանակը 25 տարի էր որ առաջնորդ էր, ապա 1638 + 25 = 1663, ուրեմն տարեգրության գրելու ժամանակը անվիճելի 1663 թվականն է հանդիսացել:

§ 10. Երկրորդ հարցը — աղբյուրները: Դավիթ Բաղիշեցու տարեգրության մեծ մասը վերցրված է հայկական հին և միջնադարյան պատմագրներից: Տարեգրության առաջին մասում Բաղիշեցին, մեջ առ մեջ, օգտվել է Խորենացուց և Հովհաննես Դրասխանակերտցուց: Բաղիշեցին չի թաքցնում այդ ու պարզ ասում է: Այսպես, Պարույր Սկավորդու մասին խոսելիս նա նշում է՝ որ «Սկավորդին ոչ միայն իշխան, այլ և արդ թագաւոր, զոր և զնեբրող գովեստի սորա ուսցիս ի Մովսէս Քերթովէ, զի զայս ծաղկաբաղ եմ արարեալ ըստ արորժակաց իմոց»: Նա պարզապես խոստովանում է, որ ինքը ծաղկաբաղ է արել Խորենացու պատմությունից, միայն ոչ թե ըստ Խորենացու հետևողականության, այլ ըստ իր «արորժակաց»^{**}): Հովհաննես Դրասխանակերտցուն ևս Բաղիշեցին իր տարեգրության մեջ հիշում է անունով: Այսպես, Սուբիասյանց սպանության մասին խոսելիս, նա գրում է. «Յայսմ ժամանակի եկեալ Բարուհաս ոմն յԱլանաց և նահատակեաց զսուրբ Սուբիաս ընկերօքն, որ կալին ցարդ ևս կենդանի, որպէս ասէ Յովհաննէս պատմագիրն»^{***}):

Հովհաննեսին սա անունով հիշում է նաև իր տարեգրության այլ էջում: Հայոց պատմության չորրորդ դարի ղեպքերը շարադրելիս Բաղիշեցին իր ձեռքի տակ ունեցել է Փավստոսը ու անունով հիշում է նրան: Խոսելով Տիրիթի սպանության մասին, Բաղիշեցին ավելացնում է. «Եւ ոմանք ի պատմագրացն, որպէս Բիւզանդ, ասեն Տիրիթ վասն գեղեցկութեան Փառանձեմայ ետ սպանանել Արշակաւ ի խորան վրանին՝ աղաչելով սրբոյն ներսէսի: Եւ ոչ լուեալ: Եւ Մովսէս Խորենացին այսպէս, որպէս յառաջ գրեցաք՝ սպանեալ նետիւ ի ստորոտ նպատ լերինն, որ է Աբաղա»^{****}):

*) Ղ. Վ. Ինճիճյանն իր «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատության մեջ 1684 թվին առաջնորդ է հիշում Մեսրոպ վարդապետին, իսկ հետո Ավետիս եպիսկոպոսին և ավելացնում. «Բայց թէ ե՛րբ զառաջինն սկիզբն եղև առաջնորդութեան կամ եպիսկոպոսարանին, ոչ ուրեք գտաք ի գիրս», էջ 124:

**) Բաղիշեցու ծաղկաբաղ տարեգրությունը, էջ 8:

***) Նույնը, էջ 23:

****) Նույնը, էջ 32:

*) Բաղիշեցու ծաղկաբաղ տարեգրությունը, էջ 86:

**) Նույնը, էջ 133:

***) Նույնը, էջ 84:

Գրիգոր Լուսավորչի հետ կապված ավանդությունները շարադրելիս, Բաղիշեցին բացի հորենացուց և Ագաթանգեղոսից, օգտվել է նաև նրկու ապոկրիֆ աշխատություններից, — Զինոր Գլակի «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատությունից և «Դաշանց թղթից»։ Նա Զինոր Գլակից օգտվել է Դեմետրե և Գեսանե քրմերի դեմ քրիստոնյաների վարած պատերազմի կապակցությամբ, իսկ «Դաշանց թղթից»՝ Տրդատի և Գրիգորի Հոռմզնալու և Կոստանդիանոսի ու Սեղբեոսի հետ դաշն կնքելու ավանդության մասում։ «Դաշանց թուղթը», ինչպես հայտնի է, կաթոլիկ քարոզիչների կողմից 12-13-րդ դարերում կեղծված տեքստ է։

Ուշ շրջանի մատենագրներից նա օգտվել է Սամվել Անեցուց և Կիրակոսից։ Կիրակոս պատմիչի մոտ եղած Հովհաննես Սարկավազին վերաբերվող ամբողջ հատվածը Բաղիշեցին գրեթե տառացի արտագրել է։ Ե՛վ Կիրակոսին, և՛ Սամվելին նա անուաներով հիշում է. «Ի ժամանակս սորա (այսինքն Գրիգոր Ապիրատի), — գրում է նա, — փայլելին աշխարհի իբրև զարեգակն բազում վարդապետք։ Նախ Ներսէս հարազատն իւր։ Նրկորոք՝ Ներսէս Լամբրոնացին։ Ոմանք ի պատմադրաց, որպէս Սամուէլ, ասէ զսա յետ հայրապետութեան Ներսէսի։ Եւ Կիրակոս պատմագիր աստ ասէ՝ այս Ներսէս Լամբրոնացիս թարգմանեաց զմեկնութիւն տեսլեանն Յովհաննէս աւետարանչիս»^{*)}։

Վերջին պատմագիրը, որից նա օգտվել է, այդ Թովմա Մեծոփեցին է։ Կարելի է ասել, որ Լենկ-Թեմուրի ամբողջ մասը Բաղիշեցին, առանց հեղինակի անունը տալու, վերցրել է Թովմա Մեծոփեցուց։ Բաղիշեցին Մեծոփեցուց վերցրել է նաև կաթոլիկոսական աթոռը էջմիածին տեղապիսիսու պատմական ամբողջ հատվածը։

§ 11. Նրբորդ հարցը — ի՞նչ արժեք է ներկայացնում Բաղիշեցու տարեգրությունը հայ մատենագրության պատմության համար, ի՞նչ նոր փաստեր է նա ավելացնում հայ պատմագրության մեջ։ Մեզ համար լավագույն է մանրամասն թվել Բաղիշեցու տարեգրության բոլոր արժանիքները, բայց կարևոր մի քանի փաստերի վրա կանգ կառնենք։

Բաղիշեցու տարեգրությունն ամենից առաջ կարևոր է հայոց պատմության հին շրջանի և վաղ միջնադարի համար։ Չնայած այս մասերում նա օգտվել է մեզ ծանոթ հայ պատմագրներից, սակայն հաճախ օգտվել է հայ պատմագրների այնպիսի ընդօ-

րինակություններից, որոնք մեզ չեն հասել։ Այսպես օրինակ, Բաղիշեցին օգտվել է պատմահոր մի այնպիսի ընդօրինակությունից, որը չի ունեցել Աբգարի նամակագրությունը Քրիստոսի հետ, որի ընդմիջարկություն հանդիսանալը այժմ արդեն անվիճելի է։ Այս մասին, ի դեպ, հայագիտության մեջ կատարածներ եղել են։

Կամ վերցնենք Փավստոսը Բաղիշեցին իր ձեռքի տակ ունեցել է Փավստոսի այնպիսի մի ընդօրինակությունը, ուր Պապ թագավորը զահ բարձրանալուց առաջ ներկայացվել է որպես պատանդ հոռմեացիների մոտ։ Բաղիշեցին այս մասին պատմում է՝ «Եւ նա (Շապուհ Ա. Ա.) ջանայր խափանել զքրիստոնէութիւն։ Եւ շինէր ատրուշան կրակի։ Զայն տեսեալ մնացեալ նախարարացն, թողին զկանայս յւրեանց ի յամուրս, և զընացին, և լալով անկան յոտս սրբոյն՝ ոչ անտես առնել զվիճակն Աստուծոյ։ Եւ լուաւ նոցա և զնաց առ Մեծն Թէոդոս թագաւորեցաւնել զՊապ, որ էր ի պատանդի առ նմա»^{*)}։ Թեոդոս Մեծը Պապին ժամանակակից դնելը անախրոնիզմ է, նրան ժամանակակից է Վաղեսը։

Ըստ Բաղիշեցու օգտված Փավստոսի այս վարկանտի, հետաքրքիր է նաև Պապի սպանությունը։ Ըստ Բաղիշեցու բերած տեղեկության Պապը պատմաբան է Հոռմի դեմ և դաշնակցում Շապուհի հետ. այս իմաստով Թեոդոս Մեծն ազդարարում է Անատոլիոս զորավարին, որը բռնում է Պապին և կապանքով տանում Թեոդոսի մոտ։

Սա տեսնել անգամ շուգենալով սակրով սպանել է տալիս նրան, և ծովը ձգում դիակը. «Եւ Պապ ապստամբեալ ի Թէոդոսէ, ձեռն հո ի Շապուհ։ Եւ իմացեալ Մեծին Թէոդոսի առաքեալ զԱնատոլիայ շորազլովն, որ ըմբռնեաց զՊապ և կապանօք էած առ Թէոդոս։ Եւ նա տեսութեան ոչ արար արժանի, այլ սակրով վտարեալ և ի ծով ընկեցեալ յառն սրբոյն առն աստուծոյ՝ զոր նա սպան»^{**)}։

Նման մի շարք փաստեր կարելի է մատնացուց անել Բաղիշեցու տարեգրության մեջ։

Սակայն Բաղիշեցու տարեգրության ամենաարժեքավոր մասը, — այդ իր ժամանակաշրջանի մասին հաղորդած տեղեկություններն են։ Ցավալի է միայն, որ այս մասը շատ փոքր ծավալ ունի և սահմանափակվում է Բաղիշի նեղ շրջանակով։

Ամենից առաջ Բաղիշեցու ժամանակակից պատմության մեջ արժեքավոր են այն նյութերը, որոնք ցույց են տալիս տաճկա-

*) Բաղիշեցու ծագվաբաղ տարեգրություն, էջ 56—57։

*) Բաղիշեցու ծագվաբաղ տարեգրություն, էջ 34։

**) Նույնը, էջ 35։

կան լծի ծանրությունը Տաճկահայաստանում, թուրք ամիրաների կեղեքումները ու բռնությունները հայկական շրջաններում: Դավիթ Բաղդեցին խոսելով Ավդալ խանի ամիրայության մասին Բաղեշում, հետևյալն է գրում. «Եւ այս ԽԳ (43) ամ է, որ ամիրայ է Բաղեշու քաղաքին. և զանբաւ շարիս, որ սա անցուցանէ, ո՞ր կարէ ծրել ի քարտուխ՝ զհարկապահանջութիւն, զկեղեքելն, զթաւանելն, զտուգանսն, որ հասուցեալ է զմեզ յետին շքաւորութեան... զի Ի (20) բեկզադայ ունէր մեծամեծք, թող զաղջկուռա և զմանր տղայս»^{*)}:

Հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին այդ ժամանակ, վկայում են նաև մեր հիշատակագիրները: Այսպես, Մարտիրոս Գրիշը 1652 թվին Բաղեշում գրված իր ձեռագրի հիշատակարանում նշում է. «...Գրեցի զսուրբ գիրքս ի քաղաքս Բաղեշ... կենօր տառապանօք և դառնութեամբ լի յամենայն կողմանց, զնորիւք պաշարեալ ի թուականիս հայոց ՌՃԱ (1652 թ.) ի դառն և նեղ ժամանակս, յորում նեղիմք ի հարկապահանջութեան անօրինաց, քանզի ևս քան զես սաստկանայ բռնութիւն և նեղութիւն ի վերայ աշխարհիս, ևս առաւել ազգիս հայոց վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»^{**)}:

Դավիթ Բաղդեցու տարեգրությունից երևում է, որ Հայաստանը քանդվել, ավերվել է ոչ միայն տաճիկների ծանր հարկերից, կեղեքումներից, այլ և միջֆեոդալական կռիվներից: Այս տեսակետից հետաքրքիր է Վանի Մալաք փաշայի և Բաղեշի Ավդալ խանի կռիվները: Քրիվն ՌՃԶ (1657), — արձանագրել է Դավիթ Բաղդեցին իր տարեգրության մեջ, — եկն Մալաք փաշայ Վանալ ի վերա Բաղիդոյ Աւդալ խանին ԻՌ (20,000) սպառազինօք: Եւ ի հուպ լինել քաղաքին՝ փախեալ խանն. հանդերձ կանամբք և ամենայն աղխին յանձառս լերանց, որ Մօտկան կոչի՝ առ Ալի աղա նախարար կողմանց: Եւ Մալաքն, որ յառաջ վազիր ու ալժմ փաշայ է, զմեծագոյն որդին Դիտանի անուն ամիրայ եղ ի տեղի հօրն և թալաննաց զմնացեալ աղխ նորա, և զքաղաքն... և շատ վնաս գործեցին ի սաղրելոյ Վանայ դուլոցն»^{***)}: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ միջֆեոդալական այս կռիվների ժամանակ տրոպվում,

ոտքի տակ գնում էր առաջին հերթին տեղացի շինական ժողովուրդը:

Ի դեպ, Վարդան Բաղդեցու մի փոքրիկ ժամանակագրության մեջ, որն ընդօրինակվել է Լիմի Միքայել Ասորու ժամանակագրության շարունակության տեքստում, նույնպես պատմվում է միջֆեոդալական այս կռիվ և քաղաքի թալանի մասին: Մալաք փաշայի (Մահմեդ սուլթանի քրոջ ամուսնու) զորքերը, աաված է այնտեղ, «Մտին ի քաղաքն և յաւարի առին, և կողոպտեցին չքրիստոնեայս և աստ էր տեսանել զաղաղակ և զողբն մեր, զի զբաղումս սպանանին»^{*)}:

Հայ ժողովրդի համար սակայն րիշ հոգս ու աշխատանք չին ստեղծել նաև տեղացի հայ աշխարհիկ ու հոգևոր առանձին իշխանավորները: Բաղդեցու տարեգրությունից երևում է, որ 17-րդ դարում իր պառակտիչ, ժողովրդադավ ձգտումներով Բաղեշի հայկական շրջաններում մեծ վրդովմունք և անհունգասություն է առաջացրել Աղթամարի կաթողիկոսությունը՝ Մարտիրոս Փշրուկ մականուն ունեցող կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Սա կաշառելով Վանի փաշային, փորձել է էջմիաշինց կտրել, և Աղթամարին ենթարկել Վանի և Բաղեշի շրջանները: Մական թեղացիները համառությամբ դիմադրել են նրան և շնն ենթարկվել: Այս պայքարի մասին էջմիածնի արխիվում եղել են համապատասխան վավերագրեր, որոնք և Սիմեոն Երևանցին բերել էր «Զամբռ»-ի մեջ: Այդ վավերագրերից մեկը — Սուլթան Մահմեդի ֆերմանն է՝ Վանը, Բաղեշը և հարևան մյուս շրջանները ո՛չ թե Աղթամարի կաթողիկոսությանը, այլ Վանի Վարազա սուրբ Նշանին (Նստի բրիտանին) պատկանելու մասին^{**)}: Այս դեպքի մասին մեր տարեգիրը հետևյալն է պատմում. «Թուին ՌՃԺԱ (1662) զբզոնաց շարն սատանայ զաղթամարցիք, որ զամս բազումս ի Գրիգորիս է կաթողիկոս է բանադրեալք կալին, հակառակ կային քրիստոնադիր սուրբ աթոռոյս էջմիածին. կաշառս ետուն Վանայ փաշին ԸՃ (800) կարմիր ոսկի՝ ձեռամբ Աղթամարի աղին, որ դուլ է: Եւ արգ առին ի փաշայէն, զնացին ամր հանին ի Ստամպուլայ՝ թե Վան քաղաք և Բաղեշ Աղթամարայ լինի... մարդիկ և տանտառէրք Ռստանայ միաբանութեամբ և շաւուշօք եկին ի Բաղեշ քաղաք, իբրև թէ այսուհետեւ մի ոք իշխեսցէ զանուն էջմիածն»:

^{*)} Վարդան Բաղդեցու ժամանակագրությունը (տես, Դիւան հայոց պատմութեան, 10-րդ հատոր, էջ 78):

^{**)} Զամբռ, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուիչ, աշխ. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Վաղպատ 1873 թ., էջ 95:

^{*)} Բաղդեցու ծաղկաբաղ տարեգրություն, էջ 83—84:

^{**)} ՀՄՄՍՄ Մատենադարան, ձեռագիր № 835, Թ. 243ր:

^{***)} Բաղդեցու ծաղկաբաղ տարեգրություն, էջ 83:

նայ տալ, Աղթամարայ։ Եւ դայն տեսնալ մեծ վարդապետին Մենարդայ։ Հանդերձ մեօք, զմահ յանձն առեալ և մի տեսանել զարհամարանս մօրն լուսոյ։ Եւ ոչ թողաք եկեղեցին։ Եւ գնացեալ իջեանցեան ի խանութն և ի խաներն։ Եւ էջ հոգեւոր հայրն մեր ի քաղաք և խրատեաց զժողովուրդն և ծանոց զառաջին կապանս նոցա և թէ ոք նոցա հնազանդին, ուրացողք կոչին, զի ուրանան զաթոռ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ։ Եւ հաւանալ ամենայն ժողովրդեան բռնութեամբ Աւդալ խանին, արտաքսեցին զնոսա ի քաղաքէն։ Զի՛նչ երկարեցից, այս Բ(2) ամ է է(7) անգամ եկին Մարտիրոս փշրուէ անուանեալ կաթողիկոս Աղթամարայ, և զՍահակ վարդապետ, և Մովսէս գոյ եպիսկոպոս, շէկ անիծեալ աշխարհական մի և պիղծ անիծեալ մելիք մի Յովհաննէս Գաւաշու, առելի քան զԻ (20) այր։ Եւ զի՛նչ ասացից, Քրիստոսի շնորհն յաղթեաց նոցա և ոչ կարացին մոռանել զաղանդն իւրեանց յաշխարհս մեր*։ Վերջում նա դառնացած ավելացնում է, որ այդ ամբողջ պայքարը թեթև չի նստել իրենց վրա, դրա համար ըստիպված են եղել ծախսել ավելի քան 3000 դռուզ դրամ՝ կաշառ տալով փաշային, խանին, շավուշին և ուրիշներին, մինչև կարողացել են Ստամբուլից նորից հրաման ըստանալ՝ էջմիածնի վրա իրենց այդ շրջանը հաստատվելու մասին։

Ի միջի այլոց, հայ լուսավորչական համայնքն այդ նույն շրջանում նեղվել է և քաղքեղոնականների կողմից։ Վարդան Բաղիշեցին իր ժամանակագրության մեջ պատմում է, որ քաղքեղոնական եկեղեցու ղեկավարները հավատափոխ մի հայի միջոցով, որը բարձր պաշտոն է ունեցել արքունիքում, երկու հարյուր հազար կաշառք են տվել և գրավել սուրբ Հակոբեա եկեղեցին. «Ետուն, — գրում է նա, — (քաղքեղոնականք) երկու հարիւր հազար դուրուշ, աշխինքն հարիւր հազար դահեկան կարմիր, և աղաչեցին զթագաւորն, զի տալէ նոցա եկեղեցին հայոց, զվանս սրբոյն Յակոբայ... որ էր ձեռն մեր։ և էր վանք մեծ հոյակապ և սքանչելի, և աւկանաւոր, և անմահ, և այնպէս հնարիւք կաշառեցին զթագաւորն, և առին ի մէնջ զսուրբ Յակոբ**):

§ 12. Վերջին հարցը, որի վրա մենք ցանկանում էինք կանգ առնել, այդ Դավիթ Բաղիշեցու կոնցենսյոսի հարցն է՝ կապված հայ ժողովրդի պատմության հետ։ Ի՞նչպես է նա նախում հայ ժողովրդի անցյալի վրա։

*) Բաղիշեցու ծաղկաբաղ տարեգրություն, էջ 85։

**) Տես, Դիւան հայոց պատմութեան X գիրք, էջ 79—80։

ի՛նչ գլխավոր հարցեր են նրա ուշադրության կենտրոնում. ի՛նչ մեթոդական նոր մոտեցում է նա ցուցաբերում իր առաջադրած հարցերը քննելիս։

Այս հարցին պատասխանելիս, դժբախտաբար, մենք չենք կարող մատնացույց անել ի՛նչ որ մի նոր, առանձնահատուկ բան Բաղիշեցու մոտ, քան այդ նրա նախորդ հայ պատմագիրների մոտ է։ Նա ևս, իր միջնադարյան լծակից ընկերների նման, հայոց պատմութեան վրա նայում է որպես թագավոր, ներքի ու կաթողիկոսների պատմության։ Ժողովրդի քաղաքացիական պատմութեան, մեր ներկա հասկացողությամբ, նրա մոտ քույրական չունի։ Բաղիշեցու տարեգրությունը ամբողջապես հյուսված է հայ ինքավորների և կաթողիկոսների դոքտրինեության հետ կապված փոքրիկ օղակներով։ Հատ Բաղիշեցու հայոց պատմությունը — այդ հայ թագավորության պատմությունն է՝ բաժանված չորս մասի։ Նրա մոտ հայոց պատմությունը սկսվում է հավակառնի իշխաններով և թագավորներով, այնուհետև Արշակունիներն են, ապա՝ Բագրատունիները և Ռուբինյանց հարատվությունը։

Այս մասին նա պարզ նշում է իր տարեգրության մեջ. «Արդ՝ ի չորս բաժանեցի զթագաւորութիւն Արամեանս տոհմի՝ ըստ չորից կողմանց և չորից հողմոց և չորից վտակաց։ Նախ՝ Հալկազունսն, երկրորդ՝ Արշակունեաց, երրորդ՝ Բագրատունեաց, չորրորդ՝... յԱրծրունեաց՝ խաւանալ է խնամութեամբ ընդ Հալկազունսն»*)։

Նախորդ հայ պատմագրների նման, Բաղիշեցին ևս իր տարեգրության մեջ մեծ տեղ է տվել կրոնա-քարոյախոսական հարցերին։ Նա նպատակ է ունեցել ո՛չ թե ընդհանրապես շարադրել հայ պետականության ժամանակագրական սխեման, այլ այդ տարեգրության միջոցով առաջադրել կրոնա-քարոյական այն նորմաները, որոնց նա հետևում էր։ Պայ թագավորին բախտ մի՛ճակվեց բռնվել և սպանվել բյուզանդացիների կողմից։ Ինչու. — որովհետև նա անարդարացի դտնվեց ներսես կաթողիկոսի նկատմամբ և Աստված պատժեց նրան։ Արշակ երկրորդը զաղքելի մեկն էր և վառ նկարագիր ուներ։ Ինչու. — որովհետև բարյացակամ վերաբերմունք չէր ցուցաբերում դեպի ժամանակակից կաթողիկոսը։

Բաղիշեցին հավատում է հրաշքներին և առատորեն բերում է իր տարեգրության մեջ՝ հատկապես այն ժամանակ, երբ դա անհրաժեշտ է հայ եկեղեցու աչքի ընկնող այս կամ այն անձնավորությունը բարձրացնելու

*) Բաղիշեցու ծաղկաբաղ տարեգրություն, էջ 60։

համար (Լուսավորչին, Ներսես Մեծին, Սահակ Պարթևին և ուրիշներին)։ Նա մեծ տեղ է տալիս նաև վաղ քրիստոնեական ոչ հայ գործիչներին։ Մի խոսքով, Բաղիշեցին իր ժամանակի մարդն է, հավատարիմ հետևողը կրոնա-քարտյալյան այն նորմաների, որ նա դավանում էր։

Գալով Բաղիշեցու քաղաքական հայացքներին, պետք է բանենք, որ նա մեկն է եղել իր ժամանակի առաջադեմ այն մարդկանցից, որը մեծ գործ է կատարել համախմբելու հայ հասարակական ուժերը։ Տաճկական նենգ քաղաքականությունն ամեն կերպ աշխատել է պառակտում մտցնել հայ հասարակական շրջաններում, աշխատել է հակադրել հայկական առանձին համայնքներին իրար, որպեսզի իրանով նա կարողանա ավելի ամրացնել հայ ժողովրդի ուսին իր կա-

պարյա ծանր լուծը։ Բաղիշեցին պայքարել է թուրք նրանց դեմ, որոնք տաճիկների ձեռքին գործիք դարձած գոտություններ են սերմանել հայ համայնքների շրջանում։ Սա Բաղիշեցու դրական կողմերից մեկն է։

Բաղիշեցու ծաղկաքաղ տարեգրությունը կարևոր ներդրում է հանդիսանում հայ մատենագրության գանձարանում։ Նա, ճիշտ է, քիչ, բայց աշխատավոր նյութեր է տալիս մեր պատմության ամենախառը և ամենակարեւոր շրջանի համար։

Բաղիշեցու տարեգրությունը մեր հայ մատենաշարքի այն երջանիկ բացառություններից մեկն է, որի հրատարակությունն անցյալում հնարավոր չի եղել և նա պիտի լույս տեսնի մեր սովետական շրջանում, լավագույն ընդօրինակության հիման վրա և խրնամքով մշակված։

ԵՐԿԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻՉ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆ, ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆ, ԼԵՎՈՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ*)

րժանի է ուշադրության նաև Եզյանի մասին Տիգրանյանի պատմած մի ուրիշ դեպք։ 1887 թվի նոյեմբերի սկզբին, երբ Տիգրանյանի աքսորից Երևան վերադառնալու ժամկետը լրանալու վրա էր և նա արտասահմանից վերադարձել էր Պետերբուրգ։ Նրա և Եզյանի միջև այնպիսի մոտ հարաբերություն է ստեղծվում, որ վերջինս հայտնում է նրան, թե մտադիր է իրեն կտակաւոր կարգելու և հանձնում է նրան իր նամակները կարգի բերելու և ցուցակագրելու գործը։ Տիգրանյանը նամակները կարգաւորում է, որ դրանք իրենց մեջ այնքան առատ տեղեկություններ են պարունակում կոմկասաբնակ հայերի մասին, որ կարելի է ասել, թե հայաբնակ վայրերի որ անկյունում էլ փոշուացել են, Եզյանի բնակարանում լսվել է։ Տեղի ունեցած դեպքերի և իրադարձությունների հետ միասին նամակներում նկարագրված են եղել նաև մասնավոր մարդկանց ընտանեկան կյանքը, հարաբերությունները և մինչև իսկ ամենաշնչին դեպքերի մանրամասնությունները։

Տիգրանյանի համար պարզվել է նաև, որ բոլոր հայաբնակ վայրերը բաժանված են եղել երեք անձանց մեջ—Գևորգյան ճամարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանի, Նահապետ վարդապետի և Գևորգ Եմանգուլյանի. առաջին երկուսն Երևանյան շրջանի, իսկ երրորդը Վրաստանի և ընդհանրապես բովանդակ Կոմկասի համար Դրանք Եզյանի գլխավոր գործակալներն են եղել և երկրի զանազան վայրերում ունեցել են իրենց մարդիկը, որոնց միջոցով տեղեկություններ են հավաքել ու հաղորդել Եզյանին։ Տիգրանյանի ասելով

Եզյանին անհրաժեշտ է եղել իր նպատակների համար իմանալ, տվ ո՞րքան փող է ունեցել և գլխավորապես ո՞վ է Կոմկասում իրեն համակրողը և հակառակորդը և ո՞վ կարող էր նամակներով ազդել, ներգործել Սանասարյանի վրա, մի խոսքով Տիգրանյանի ենթադրությամբ, դա եղել է մի «կազմակերպված» ճիգվիտական շկոյա»։

Եզյանի ամենամեծ գործը սակայն եղել է Կարնո Սանասարյան միջնակարգ դպրոցի հիմնադրումը։ Նա ինքն, իհարկե, ունեւոր մարդ չէր, որ կարողանար այդպիսի մի թանկարժեք հաստատություն հիմնել։ Դպրոցի հիմնադիրը և պահողը եղել է Մկրտիչ Սանասարյանը, բայց Եզյանի խորհրդով և իրական աջակցությամբ է կատարվել ամենը. նրա ձեռքով է 1886 թվին գրվել ու վերջնականապես հաստատվել կտակը, որով ապահովված է եղել դպրոցի գոյությունը նաև կտակակատարի մահվանից հետո։

Եզյանը վախճանվել է 1913 թվին, և որքան մենք հիշում ենք, յուր ժառանգներին մի առանձին կարողություն չի թողել. գոնե այս մասին տշինչ չի գրվել, ոչինչ չի հայտնրվել։

Նրա գրվածքներից առանձնապես ուշադրության արժանի է «Լեհահայոց բռնի միությունը»։

Բ

Այժմ ծանոթանանք Մկրտիչ Սանասարյանին, որը մեր մոտ անցյալում բարեգործ անձի մեծ համբավ էր վաստակել։

Մկրտիչ Սարգսի Սանասարյանը ծնվել է Թիֆլիսում 1818 թվին, ապրիլի 10-ին։ Նրա հայրը՝ Սարգիս Սանասարյանը վանեցի էր։ Նա ամուսնանալով վանեցի հայտնի Դևորդ աղա Արծրունու դստեր՝ Մարիամի հետ, 1814 թվին ընտանիքով վանից տեղափոխվում է Թիֆլիս, իր անոր՝ Դևորդ Արծրունու

*) Տես սկիզբը «Էջմիմսիւն» Օգոստոս—սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, 1946 թ.։

այնտեղ փոխադրվելուց երկու տարի հետո: Մկրտիչը սովորել է «Ներսիսյան ազգային հոգևոր դպրոց»-ում և մտադիր է հղել իր դասընկեր Ռոստոմյանի հետ (հետագայում Բագվի Մարդասիրական ընկերության հիմնադիր բժ. Ռոստոմյանը) մեկնել Վենետիկ՝ ուսումը շարունակելու համար: Սակայն հենց այդ ժամանակները նրա հայրը վախճանվում է և նա ստիպված է լինում հրաժարվել յուր մտադրությունից ու մնալ Թիֆլիսում:

1835 թվին նա մտնում է գինավորական ծառայության Մինգրելյան եգերների գունդը՝ յունկերի կոչումով և մասնակցելով լեռնականների դեմ մղված շատ կռիվների, երկու անգամ ծանր վիրավորվում է, որի հետևանքով էլ ստիպված է լինում թողնելու ծառայությունը ևնթասպալի աստիճանով ու լիակատար կենսաթոշակով: Նա գտնվել է «վիրավորների կոմիտեի» առանձին խնամքի տակ և պարգևատրվել է Ս. Դեորգի շքանշանով՝ 1842 թվի հուլիսի 27-ին Շամիլի դեմ տեղի ունեցած կռվում ցուցաբերած անվասխտության, անվեհերության և քաջության համար:

Սանասարյանի պապ Գևորգ աղա Արծրունին վախճանվել է առանց կտակ թողնելու և նրա ահագին կարողությունը ժառանգություն է մնացել միակ որդի գեներալ Երեմիա Արծրունուն:

Մկրտիչ Սանասարյանը իր եղբոր՝ Կարապետի հետ, որ նույնպես եգերյան գնդի սպա էր, 1844 թվին դիմում են Թիֆլիսի գավառական դատարանը՝ խնդրելով, որ իրենց ևս բաժին հատկացվի պապի թողած ժառանգությունից, ըստ ռուսական օրենսգրքի, 1/14 մասի չափով, որ կազմում է 48,236 ռ. մի քումար և պետք է հասներ իրենց մոր, Երեմիայի քրոջ, Մարիամին:

Դործի լուծումն ձգձգվել է դատարանում ու գործը հասել է մինչև «պետական խորհուրդ», որը 1851 թվի դեկտեմբերի 12-ին կայացրած և թափավորի կողմից՝ հաստատված որոշմամբ ամբողջ գործը ետ է ուղարկել Թիֆլիս՝ պատճառաբանելով, որ այդպիսի գործերը պետք է քննարկվեն Վրաստանում այդ ժամանակ գործող Վախթանգ թագավորի օրենսդրության համաձայն: Եվ քանի որ ըստ այս օրենսդրության անկասկած թողնված կարողությունը արական ժառանգ լինելու դեպքում չէր հասնում իրական սեռի ժառանգներին, Սանասարյանների խնդրերը մերժվում է:

Այս դատական գործը ոչ միայն թանգ է նստել երկու կողմերի համար էլ, այլ և երկու, մոտ ազգական, ընտանիքների իրար հետ թշնամանալու և իրարից իսպառ կտր-

վելու ու հեռանալու պատճառ է հանդիսացել: Մկրտիչ Սանասարյանի վրանքում, մանավանդ որ Կարապետն արդեն վախճանվել էր, այս դատական գործը խոշոր դեր է խաղացել: Գործը Պետերբուրգ տեղափոխելուց ինքն էլ է փոխադրվում այնտեղ, ուր շուտով կարողանում է իր համար մեծ ու պատվավոր դիրք ստեղծել մայրաքաղաքի դրամատիկական աշխարհում:

Պետերբուրգ փոխադրվելուց նա ունեցել է 15 հազար ռուբլի մի գումար, որը հաջող առևտրական գործարքների միջոցով կարողացել է շահեցնել ու խոշոր գումարի հասցնելով ընտրվել «Կավկազ և Մերկուրի» նավային ընկերության գործոն ղեկավար: Այդ պաշտոնում երկար մնալու հետևանքով 1889 թվին կատարվել է նրա 25-ամյա ծառայության հոբելյանը և այդ առիթով էլ ընկերության մեծ շոգենավերից մեկը կոչվել է նրա անունով: Դա սովորական, պաշտոնական մի տոնակատարություն չի հանդիսացել, այլ ուրախ, սրտանց, ամենին հաճելի տոնախմբություն, որովհետև ամենքը սիրել ու հարգել են նրան, իբրև ընկերության գլուխ կանգնած, գործը սիրող, օգտակար ու հմուտ ղեկավարի, իբրև բարի, ամեն մի լավ բանի, ամեն մի աշխատակցի կարիքին ընդունաբողի, համակրելի ու ազնիվ բարեկամի: Ամեն մի դրամական առաջնապի ժամանակ, երբ արժեթղթերի լուծում տատանում էր նկատվում և ընկերությունը դրամի սղություն էր զբաղում, Սանասարյանն իսկույն օգնության էր հասնում, իր սեփական ունեցածից խոշոր գումարներ մուծելով ընկերության դրամարկղը, որպեսզի ընկերության գործերի մեջ կայացարարությունը ու կալուչությունը պահպանվի: Սա տեղին մատուցված մի խոշոր ծառայություն էր, որ հազվագյուտ երեվույթ լինելով թանգ է գնահատվել ամենքից: Ահա այդ բոլորի համար էր, որ հոբելյանական հանդեսում ծովակալ Ժանդրը և հայտնի Ուսինը հոբելյանին ուղղած իրենց ողջունի ճառերում առանձնապես նշեցին նրա անձնվիրությունը ընկերության շահերին և ցուցաբերած արտանք ու միատեսակ վերաբերմունքը բոլոր աշխատակիցների հանդեպ:

Դրանից մի տարի առաջ էլ Պետերբուրգի հայ համայնքն էր տոնել Սանասարյանի ծննդյան յոթնասուներեքյակը՝ նրան նվիրելով մի թանկարժեք բյուզա (ծծողական թղթապանակ), որի նկարը պատրաստել էր աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Ի. Կ. Ալվազովսկին: Հայ հասարակությունը սիրել ու հարգել է նրան, իբրև հայության շահերին նվիրված անկաշառ ու գիտակից բարեգործի: Նրա սիրելի ու մոտ բարեկամներն են եղել Պետրոս Մանջյանը, Միքայիլ Միան-

սարկանք, Մովսես Բուզադյանը և Կարապետ Նզլյանը:

Սանասարյանն ի բնի առողջ մարդ է եղել, բայց նրա առողջությունը կոխվեցրեւում շատացած ծանր վերքերի և Պետերբուրգի նրա համար անսովոր խոնավ, միգրացատ, սակավարե ու ճահճային կլիմայի շնորհիվ սկսել է վաղ քայքայվել: Նա ունեցել է թոքերի քրոնիկական բորբոքում, որ երբեմն սաստկացել, երբեմն էլ մեղմացել է և նա ը վիճակի է եղել ապրելու: Երբ 1890 թվի դարձան, այսինքն 72 տարի, շնորհիվ իր վարած կյանքի համեմատ ու զգուշ ուժեղացում: 1890 թվին նրա հիվանդությունը սաստկանում է ու նա բրժիշկների խորհրդով մեկնում է Նիցցա: ձմեռն այստեղ անցկացնելով գարնանը նա ուղևորվում է Փարիզ, ուր և վախճանվում է: Նրա վերջին նամակը յուր քրոջը՝ Կատարինեին Պետերբուրգից եղել է 1889 թ. դեկտեմբ. 19-ին, իսկ Փարիզից 1890 թ. մայիսի 19-ին:

Հանգուցյալի չեղած ցանկությունն է եղել թողնել իրեն թիֆլիսի վանքի եկեղեցու բակում, և նրա այդ ցանկությունը կատարել է նրա քրոջ Գրիգորի և Տիգրանյանի նա բնու դիակը փոխադրել է տվել Մարտիկի վրայով Պոլիս ու այնտեղից էլ Բաթումի վրայով Թիֆլիս: Փարիզի և Պոլսի հայերը նրա դագաղի վրա շքեղ ծաղկեպսակներ են դրել, իսկ հորեն եպիսկոպոս Նարայեզ (Գալֆայան) դագաղն ուղեկցել է Պոլսից մինչև Թիֆլիս: Կազմակերպված է եղել շքեղ հուղարկավորություն և քրոջ, մյուս հարազատների ու խոռո բազմության ներկայությամբ մարմինն ամփոփվել է վանքի բակի ձախ փողովում, որտեղ նրա գերեզմանի վրա Տիգրանյանի հողացողությամբ իր ժամանակին մարմարյա մի մատուռաձև շինություն է կառուցվել, ու ներսը դրվել նրա մահաբձանը:

Թե ի՞նչ վիճակի մեջ է թողած եղել Սանասարյանը յուր գործերը և ի՞նչ կտակ է արած եղել իր կարողության մասին, պատ-

մում է մեղ Տիգրանյանն իր «Իմ հիշատակարանը»-ում: «Քաղաքից հետո, — գրում է նա, — ես գնացի Պետերբուրգ, բիճուս կտակի համաձայն ժողովությունս առանալու: Երբ եկա Պետերբուրգ, Նզլյանը ցույց տվեց կտակը, ուր ինձ համար նշանակված էր հարյուր հազար մանեթ և տան վայրը: Նրա կայքի և Կարնո ուսումնարանի կառավարատար նշանակված էին — Նզլյանը, Նվանդալյանը և ես:

Երբ փողերը բանկերից ժողովուրդից հետո, հաշտվեց, որ նրա կայքն է 400,000 մանեթ հազար փող, որոնցից 100 հազար մանեթն իմն էր, ուրեմն ուսումնարանի համար մնում էր 300 հազար, իսկ նոմինալի գնով ավելի պակաս: Բիճեն իր բոլոր գործերը և փողերը հանձնել էր Նզլյանին, որին անսահման հավատում էր: Պետերբուրգի վաճառականական աշխարհում բիճեն հայտնի էր, որպես շատ հարուստ մարդ և ամենքն էլ զարմացան, երբ հաշտվեց, որ դեռեցել է չնչին կարողություն:

Սանասարյանը մի րարի բնավորությամբ և շատ համեստ ու չափավոր կյանք վարող մարդ է եղել: Նա Պետերբուրգում ապրելիս է եղել Նեակի պրոսպեկտի վրա Անիշկինի պալատի

Մ. Սանասարյան

դեմ, հրեա առամնաբույժ Վուլֆսոնի բնակարանում և իր տրամադրությամբ տակ ունեցել է առանձին նախասենյակով երկու սենյակ, վայելուչ սարք ու կարգով և համեստ կահավորությամբ: Նա ճոխություն չտիրեղով հանդերձ, սիրահար է եղել բնտիր պատկերների, սրտնցից մի քանի հատ զարդարել են նրա սենյակների պատերը և գեղարվեստական ընտիր իրերի, որոնցից մի քանիսը մահից հետո գտնվել են նրա մյուս իրերի մեջ ու անցել Տիգրանյանի ձեռքը: Մի ոտս հասակավոր հավատարիմ կին, Ազրաֆենա անուշով, որպես աղախին երկար ժամանակ ծառայել է նրա մոտ ու տնտեսաբար հոգացել նրա բոլոր համեստ պիտույքները: Նրա բնակարանի դռները միշտ բաց են եղել հայ և վրացի ուսանողների առաջ ու ոչ մի

կարողացաւ դատարկածն չի վերադարձել նրա մոտից:

Բարեգործութիւնը, շունեւորների կարիքները հոգալը բխել է նրա էութիւնից, և ոչ թե ցուցամոլութիւնից, կամ մի տրեւէ այլ պատճառից: Դեռ 1858 թվին, երբ Մոսկվայում վախճանվում է Խ. Աբովյանի սիրելի աշակերտ, Մ. Նալբանդյանի ու Ս. Շահազիզի մտերիմ ընկեր և Ս. Նազարյանցի բարեկամ, նորավարտ բժիշկ երևանցի Գևորգ Գեղամյանը և հանդանակութիւն են կատարում նրա հուղարկավորութիւնն ու թաղումը կազմակերպելու համար, Սանասարյանը, որ այդ ժամանակ Մոսկվայում էր գտնվում, արգելում ու իր վրա է վերցնում բոլոր ծախքերը, հանգստարանում էլ հոգեհացի սեղան պատրաստել տալով:

Վաթուհական թմականների վերջին նա իր բարեգործութիւնը կենտրոնացնում ու տարածում է հատկապէս ժողովրդական լուսավորութիւն գործի վրա և քանի որ լուսավորութիւն գործը կախված էր ուսուցչական լավ կադրերի առկայութիւնից, դրա համար էլ նա բարձրագույն դպրոցների շրջանավարտներից ընդունակներին ընտրելով ու թողակ նշանակելով ուղարկում էր արտասահման կատարելագործվելու, նրանցից մի քան միայն պահանջելով, որ պարտավորութիւն ստանձնեն ավարտելուց ու վերադառնալուց ծառայել հայ դպրոցին: Բարեկարգ դպրոցը նրա հոգացողութիւն գլխավոր առարկան է եղել: Չի եղել քիչ թիւ շատ կենտրոնական տեղում որեւէ մի հայկական դպրոց, էջմիածնի ճեմարանից ըսկսած, որի բարեկարգութիւն գործին Սանասարյանը մասնակցած չլինէր: Դպրոցներից մի քանիսին նվիրել է Ֆիզիկական կաթինետներ, մի քանիսին աշխարհագրական քարտեզների համալրածու և պատմական աղյուսներ, մշտաներում կազմակերպել է տվել մատենադարաններ և այլն:

Թուրքահայութիւն թշվառ կացութիւնը լուսավորութիւն ասպարեզում, Կ. հարկե, նույնպէս գրավել է նրա ուշադրութիւնը: Իր հայրենի Վան քաղաքում, ի հիշատակ յուր մոր Մարիամի, նա բաց է արել Մարիամյան իգական դպրոցը ու մի գլուղական դպրոց էլ Վանի վիլայեթի հայտնի Խարակոնիս գլուղում:

Հայ գրականութիւն նպաստելն էլ նրա հոգացողութիւն առարկան է եղել: Նրա ծախքով շատ գրքեր են տպագրվել: Էջմիածնի տպարանի մի խոշոր մասը նրա ծախքովն է ձեռք բերվել: Շատ հայ ուսանողներ ու գրականագետներ, գրողներ ու հրատարակիչներ դրամական օժանդակութիւն են ատացել նրանից, ինչպէս օրինակ Ռ. Պատկանյանը

ուսանողութիւն շարքաշ օրերին Պետերբուրգում յուր հրատարակած Գամառ-Քաթիպայի տետրակների ու մյուս հրատարակութիւնների համար, ինչպէս «Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանը, որի 25-ամյա հոբելյանի առթիւ տարեկան 600 ռուբլի թողակ նշանակեց ու հաստատուն ֆոնդով ապահովեց դրա կանոնավոր և շարունակ ստացումը: Նա սովորութիւն ունեցր ամեն տարի այն հայ լրագրերին, որոնց ուղղութիւնը համահունչ էր, տասնյակ օրինակներով բաժանորդագրվել և պատվիրել այդ օրինակները նվեր ուղարկելու գլուղական չքավոր դպրոցներին և այլն:

Բայց նրա օգտավետ գործերի թագն ու պսակը կազմում է Կարնո Սանասարյան դպրոցի հիմնադրումը, որի հարատե գլուղութիւնն ապահովելու համար հետագայում նա կտակել էր յուր ողջ կարողութիւնը:

Սակայն Կարնո պես հայաբնակ կենտրոնական վայրում մեծ հայկական դպրոց բաց անելու խնդիրը կապված էր մի շարք դժվարութիւնների հետ. անհրաժեշտ էր նախ ըստանալ Թուրքիայի կառավարութիւնից դրամական համաձայնութիւնը, մձեռն կառուցման հետ կապված մի շարք տեխնիկական խնդիրներ և կազմակերպել նոր բացվելիք դպրոցի ղեկավարման գործը: Ահա այս բոլորի համար էլ Սանասարյանին հարկավոր էր Եզյանը՝ նրա գիտութիւնը, հմտութիւնը, աշակցութիւնն ու խորհրդները: Ամենադժվարին խնդիրն այն էր, որ թուրքական կառավարութիւնը հրաժարվել էր արտոնել դպրոցի բացումը, վախճնալով որ բացվելիք դպրոցը կարող է մոտ ապագայում վերածվել հայրի համար քաղաքական պրոպագանդայի վայրի, դառնալ հեղափոխութիւն բույն ու կենտրոն. դրա համար անհրաժեշտ էր տրամադրել ուսու բարձր կառավարութիւնը, որպէսզի վերջինս իր Պոլսի դեսպանի միջոցով ազդեր թուրքական կառավարութիւն վրա և կասկածները փարատելով ուղի հարթեց բացման արտոնութիւնն ստանալու համար:

Արդ ո՞վ կարող էր այդ անել, եթե ոչ Եզյանն ու նրա պես մարդիկ, որոնք գիտեին կառավարական բարձր հաստատութիւնների բոլոր ելք ու մոտեցերը, և որոնց առաջ, շնորհիւ իրենց լռեցած վապերի, բաց էին բոլոր փակ դռները:

Այսպիսով հաջողվում է ուսաց կառավարութիւն հրահանգի շնորհիւ փարատել կասկածները և ստանալ բացման արտոնութիւնը, որից հետո վառուցվում է դպրոցի շէնքը և լրիվ կահավորվում ուսումնական անհրաժեշտ բոլոր պիտուքներով: Միաժամանակ ուսուցչական կադրեր էին պատ-

խառնվում նոր բացվելիք դպրոցի համար. դրանց թվում հայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը, Փիլիպոս Վարդանյանը, Հովսեփ Մաղաթյանը և Արտուրյանը. սրանցից առաջին երկուսը մնում են Ռուսաստանում՝ հայկական դպրոցներում աշխատելու համար, իսկ վերջին երկուսը անմիջապես մեկնում են Կարին և մի երրորդի հետ միասին ղեկավար հանդիսանում նորաբաց «Սանասարյան դպրոց»-ի՝ մինչև նրա կարճատև, բայց շատ փառավոր կյանքի վերջը:

Այդ դպրոցը, ինչպես վկայում են օտար ճանապարհորդները, մի «ծաղկալ օվաղին» է եղել սուլթանական Անատոլիայի, կամ լավ է ասել Հայկական նահանգների «անապատի» մեջ: Վանի ռուսական նստիկին հյուպատոս Կոլոբակինի ասելով, դա, «բերե մի լիակատար դպրոցական հիմնարկություն, լուրջ հարված է հասցրել բողոքականների քաղաքական Բյուրքական Հայաստանում, որովհետև նրանց դպրոցները չեն կարողացել մրցել դրա հետ»: Ճանապարհորդների ասելով այդտեղ աճեն ինչ գոհացուցիչ ու թարմացուցիչ տպավորություն է թողել, և՛ նկարչության սրահները, և՛ երաժշտության դահլիճը յուր բազմաթիվ դաշնամուրներով ու լարային գործիքներով, և՛ ուսումնական պիտույքների բազմապիսի հավաքածուները, և՛ լուսավոր ու ընդարձակ դաստարանները, և՛ ուսուցիչների ու ուսանողների թարմ, առույգ կերպարանքը:

Լեոն Տիգրանյանի 1890 թվի օգոստոսի 30-ին Պետերբուրգից՝ դրած և նույն թվի նոյեմբերի 8-ին «Մշակ»-ի 102 համարում տպագրված մի նամակից իմանում ենք, որ դպրոցի համար Սանասարյանը թողած է եղել իսկական ղեկով հաշված 268,428 ռուբլու տոկոսաբեր արժեթղթեր, որոնք բոլորսի գներով այն ժամանակ կազմում էին մոտավորապես 345 հազար ռուբլի և Կարինում էլ մի հոդամաս, որի մասին կտակալատարներից մեկը (Նզյանը) ոչ մի տեղեկություն չի տվել, թեև դրանից 8-10 տարի առաջ նրա խորհրդով ու աջակցությամբ է գնված եղել: Բացի այդ Սանասարյանը թողել է 202,394 ռուբլու ոչ ժամկետանց և 52,391 ռուբլու ժամկետանց պարտավորահաներ:

Սանասարյանի երեք կտակալատարներից Գևորգ Նվանդալյանը մի շարքի Պետերբուրգում մնալուց հետո Նզյանին մի հավատարմաթուղթ է տալիս, որով լիազորում է նրան իր փոխարեն զբնիլ պետական դատաւունքը ուսումնարանապատկան բոլոր թղթերը, աստնալ դրանց տոկոսները, հետ վերցնել թղթերը, առնել, ծախել այդ թղթերն ըստ ցանկության: Եվ Նզյանը բոլոր ար-

ժեթղթերը ղնում է դրամատունը իրեն վերապահելով վերոհիշյալ լիազորությունը: Սակայն դա հակառակ էր կտակի իմաստին, քանի որ ուսումնարանապատկան գումարների նկատմամբ վարդապետությունը վերապահված է եղել Լեոն Կտակալատարներին: Տիգրանյանը քանիցս բողոքել է այդ ապօրինություն դեմ, բայց ապարդյուն. Նզյանը նրանից էլ պահանջել է տալ իրեն նույնպիսի լիազորություն, ինչ որ տվել է Նվանդալյանը:

Ի վերջո Սանասարյանի արած բարեգործությունների շնորհիվ լրացներու համար ավելորդ չենք համարում ավելացնել և այն, որ նա Կարինում բաց է արել նաև մի գուշտ «Արհեստանոց դպրոց», որի վարպետությունը չենք ինքնին պատրաստել էր տվել Ռուսաստանում. դրանք Թիֆլիսի պետական Արհեստավորաց դպրոցի շրջանավարտներ էին, որոնց համար Սանասարյանը հնարավորություններ էր ստեղծել նախապես իրենց արհեստների մեջ կատարելագործվելու Պետերբուրգի Նիկոլայ Յեսարևիչի անվան Արհեստավորաց դպրոցում:

Գ

Այստեղ ավարտելով մեր համառոտ առելիքը Կարապետ Նզյանի և Մկրտիչ Սանասարյանի մասին, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտաբար տալ նաև Նրևանի քաղաքային բժիշկ ու Սանասարյանի քրոջ որդի Լեոն Տիգրանյանի գործունեության պատմությունը:

Տիգրանյանը իր «Ժամ հիշատակարանը»-ում հետևյալ համառոտ տեղեկություններն է հաղորդում իրենց տոհմի «ծագման» մասին. «Ժամ պապս, Տեր-Հովհաննիսյանը, որ ջուղայեցի էր և Զուլայումն էր բնակվում, քահանա էր ձեռնադրվել սրբախից տիրապետության ժամանակ, այն է 1797 թվին. դրանից անուներ եղել է Գյուլիստան. Հայրս, Ակոբջան աղեն, ծնվել է Զուլա 1805 թ. հոկտեմբերի 10-ին, պալական տիրապետության ժամանակ. հայրս եղել է պատերազմում պարսկացի դեմ 1827 թ., երբ ռուսներն ձկնել են Նրևանի նահանգն առնելու, և եղել է պատերազմում տաճկացի դեմ 1829 թ., երբ ռուսներն առնում են Գյումրին (Գումայր) հետագայում վերանվանված «Ալեքսանդրոպոլ»։ Պարապել է վաճառականության, մտել է ծառայության 1836 թ.։ Պատկվել է մորս հետ 1830 թվին և մեռավ տիֆից 1852 թ. (այդ նրա երկրորդ ամուսնությունն է եղել)։ մայրս՝ Կատարինեն վախճանվեց ծերությունից 1891 թ. հունվարի 18-ին, նա ծնվել էր 1815 թ. Թիֆլիզում։ Ուրեմն հայրս մեռավ 47 տարեկան, իսկ

մայրս մեռավ 76 տարեկան հասակում:

Մի այլ տեղում էլ նա իրենց ազգանվան, ընտանիքի տարբեր ազգանուններով երկու ճյուղի բաժանվելու մասին ուրիշ լրացուցիչ տեղեկություններ է հաղորդում. նա ասում է, որ իրենց պապի հոր անունը եղել է Տիգրան, որի անունով էլ կոչվել է ընտանիքը, և որ ինքն ունեցել է նաև մի կրտսեր հորեղբայր՝ Հարություն անունով: Հայրը յուր փոքր եղբորը՝ Հարությունին տարել է Մոսկվա՝ կազարյան ճեմարանում տեղավորելու համար, բայց մերժում է ստացել. պատճառաբանել է, որ ինքն էլ կազարյանների պես ջուղայեցի է ու դրա համար էլ պետք է անպայման ընդունեն. երբ այդ էլ չի օգնել, երեխային թողել է այնտեղ ու ինքը վերադարձել: Ճեմարանի վարչությունը ճարտահատյալ ստիպված է եղել ընդունել, բայց երբ ազգանունն իմանալու համար հարց ու փորձ են արել երեխային, սա չի իմացել իր ազգանունը ու սսել է, որ Տեղ Հովհաննեսի որդին է. այսպիսով նրա ազգանունը ճեմարանի ցուցակներում նշանակվել է «Հովհաննեսյան» ու հետագայում էլ շարունակել է կոչվել այդ ազգանունով: Դա Թիֆլիսի լավ հայտնի բժ. Արտեմ Իվանիչ Հովհաննեսյանն էր, «Փորձ»-ի և «Արձագանք»-ի խմբագիր Աբգար Հովհաննեսյանի ու Նրեանի Գալիանյանի դպրոցի տեսչուհի՝ օրիորդ Գալիանի հայրը:

1875 թվին Լեոն Տիգրանյանը Դորպատի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի լիակատար դասընթացն ավարտելուց հետո վերադառնում է Պետերբուրգ՝ քեռու մոտ և ցանկանալով կատարելագործվել վնասների հիվանդությունների վերաբերյալ օպերացիաներ կատարելու գործում, խնդրում է քեռուց՝ Պետերբուրգի ծննդաբաններից մեկում իր համար պաշտոն գտնել, պատրաստակամություն հայտնելով աշխատելու նույնիսկ առանց ուժեղի: Բայց քեռին ցանկանալով, որ նա արդենի ծառայության մեջ գտնվի ու ուժեղ էլ ստանա, միջնորդում է մայրաքաղաքի ոստիկանապետ Տրեպոլի առաջ և Տիգրանյանը նշանակվում է որպես *сверхштатный медицинский чиновник* Петербургской городской полиции. Այս պաշտոնը տանելի էր նրա համար, այդ պատճառով էլ նա անմիջապես հրաժարվում է դրանից: Վեց ամիս իր թաղած որոնելուց հետո, վերջապես նրան հաջողվում է տեղավորվել «Надежденская» կոչված ծննդաբանում, որտեղ և նա ձեռք է բերում անհրաժեշտ փորձառություն: Այդտեղից էլ նա հետո փոխադրվում է Больница Преображенского полка:

1877 թվականի վերջերին, ուսումնական պատերազմի օրերին, ասիական ճակա-

տի զորամասերում բժավոր տիֆի մեծ համաճարակ էր սկսվել: Բժիշկների պակասությունը չափազանց զգալի էր. հիվանդանոցում հայտարարվում է թե օրգենատորներից ցանկացողները կարող են ռազմաճակատ մեկնել հիվանդանոցում իրենց ունեցած տեղը պահպանելով:

Տիգրանյանը նկատելով, որ Նվյանի վարժուհին իր հեղատմամբ նախկին անհաշտ եղանակով շարունակվում է և քեռու կողմից էլ վիրավորական խրատները, հանդիմանություններն ու նստացիաները չեն պակսում, առանց հաշիվի առնելու, որ նա այլևս նախկին աշակերտն ու ուսանողը չէ, այլ հասուն մարդ, և գուշակելով, որ այդ բոլորը կարող է վերջանալ անախորժությունով ու քեռու հետ հարաբերությունները խալառ խզելով, մյուս փողմից էլ ցանկանալով տեսնել Թուրքահայաստանը, նա մի խիստ նամակ է գրում Նվյանին և առանց քեռուց թույլտվություն ստանալու, հիվանդանոցում արված հայտարարության համաձայն, զինվորական բժշկի պաշտոն ստանձնելով 1877 թվի դեկտեմբերին Թիֆլիսի վրայով մեկնում է ուրիշ ռազմաճակատ՝ Հասան-Ղալա, որ հասնում է 1878 թվի հունվարի վերջին, երբ զինադադար էր հռչակարարված: Հասան-Ղալայում նա երկու շաբաթ սպասում է հրամանի, նշանակված տեղը՝ 79-րդ լազարեթը մեկնելու համար, որը գտնվում էր Էրզրումի գյուղերից մեկում: Հասան-Ղալան այդ ժամանակները մի սակավաքանակ խուլճուկ ավան էր՝ ավերված հին բերրով և զինվորականների բնակության համար հարմարություններից չուրվ. ընայած դրան այնտեղ էր կենտրոնացած ողջ սպայակույտը՝ կորպուսի հրամանատար Լոռիսի գլխավորությամբ: Տիգրանյանը քնում էր մի սարայում, առանց հաշիվելու, գետնի վրա տակը մի մուշտակ փռելով և մի մուշտակ էլ վրան առնելով: Հաց չկար. նա կերակրվում էր չամչով, սիսեռով ու որդնոտ պաքսիմատով: Բարեբախտաբար մի բարեխիտ ուսուկին ամեն օր նրան մի բաժակ սուրճ էր տալիս, բաժակը մի ուսելով: Մոլեգնում էր բժավոր տիֆը. նա ներկա գտնվեց բժավոր տիֆից մահացած 30 հազար զինվորի թաղմանը. փորվել էին սենյակի մեծությամբ ահագին փուներ—եղբայրական գերեզմաններ ու նրանց մեջ դարսվել հազարավոր դիակներ: Այդտեղ, այդ դաժան հիվանդությունից, մահացավ նաև հայ գեներալ Բեհրուս Մարտիրոսի Շելկոնիկյանը (1878 թ. փետրվար 10):

Տիգրանյանն այնքան էր կարտեղ հացի, որ մի օր էլ գլուխից դուրս, գրտանքի ժամանակ նկատելով մի երիտասարդի ու օ-

բիրոգրի, որոնք հայերեն էին խոսում, հետևեց նրանց մինչև տան դուռը ու ապա դուռը բախելով հաց խնդրեց: Մերժում ստանալով նա սկսեց նախատել նրանց, որ տեղացի լինելով և անշուշտ հաց ունենալով, չեն ուզում մի կտոր հաց տալ մի հայ բժր-կի, որը երկու շաբաթ է հացի համ չի տե-սել: Այդ ժամանակ դուռը բացվում է և նրան 5—6 լոշ են տալիս, հրաժարվելով դրամ ընդունելուց: Նույն գույգին Տիգրան-յանը հետագայում հանդիարում է էրզրու-մում և մոտ ծանոթություն հաստատում հետները: Երիտասարդը Հարություն Բա-տուրմաշյանն էր, փակ օրիորդը՝ նրա քույր Սոֆիան, Կարնո առա-ջավոր ու ունևոր ըն-տանիքի զավակներ: Օրիորդը շատ գեղե-ցիկ ու բարեկերթ աղ-ջիկ էր, բայց կաղ էր: Գենեթալ կազմեր Տիգ-րանյանին խորհուրդ էր տալիս ամուսնա-նալ նրա հետ:

Մի օր էլ գյուղի շրջակայքում զրոսնե-լիս Տիգրանյանը հան-դիպում ու ծանոթա-նում է Լուսիսի հետ, որը մի գենեթալի հետ նույնպես զրոսանքի էր դուրս եկել: Տիգրանյանը կանգ-նելով զինվորա-կան պատիվ է տալիս նրան. Լուսիսը մոտե-նում, ձեռք է մեկնում նրան և ապա հարց ու փորձ անում նրա ով լինելու մասին. երբ իմանում է, որ նա երեանցի Տիգրանյանն է, իր վաղեմի բնկեր ու բարեկամ Սանա-

սայանի քրոջ որդին, ուրախանում է և հե-տաքրքրվում նրա առողջությանը:

1878 թվին էրզրումը հանձնվում է ռուս-ներին: Տիգրանյանը մի լեհ ու մի հույն բժիշկների հետ ուղարկվում է ալեստեղ՝ քա-ղաքն ու զորանոցները ախտահանելու հա-մար: Նրանք մեկնում են սահակով. սակայն զորեղ սահաւ-սնիքի ու խոր ձյան հետևան-քով երեսուն վերստ տարածությունը նրանք մի օրում կտրել, անցնել չեն կարողանում և ստիպված են չինում վեա փիշերին իջեա-նել քաղաքի Ալեգիե ֆարսում, որ հենց այդ

օրն էր քաղաքի հետ միասին հանձնվել ռուսներին. այդտեղից նրանք կարողանում են վաղ առավոտյան քաղաք հասնել, քաղա-քի դարպասների առաջ դեռ թուրք պահակ-ներ կանգնած տեսնելով: Տիգրանյանը սպա-սում էր տեսնել մի ճոխ արևելյան քաղաք, բայց դրա փոխարեն տեսնում է մի սովորա-կան ասիական քաղաք, տափարակ տանիք-ներով, նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներով, շա-փազանց աղտոտ, բծավոր տիֆից մեծ թվով տառապող ու մեռնող զինվորներով լիքը:

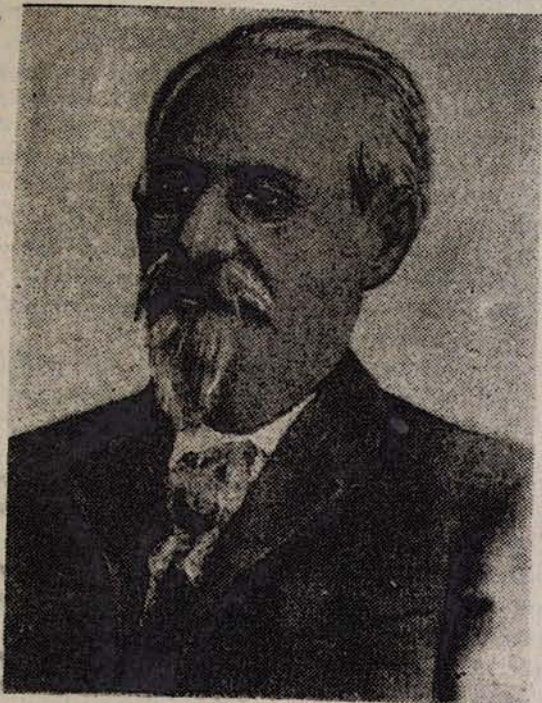
Քաղաքի ժամանակավոր նահանգապետ էր կարգված հայ գենեթալ Աղեքսանդր Քիշմիշ-յանը, որին Տիգրանյանը Պետերբուրգում

հաճախ էր տեսել եղ-յանի տանը, երբ նա դեռ ենթասպայի առ-տիճանով ուսանում էր գենեթալական շտա-բում: Տիգրանյանը ներկայանում է թե՛ նահանգապետին և թե՛ նրա օգնական Կոս-տանդին Կամսարա-կանին, որը նոր էր ամուսնացել Տիգրան-յանի հորեղբոր՝ բժ. Արտեմ Իվանիչ Խոան-նիսյանի դստեր՝ Ան-նայի հետ և որին նա դեռ անծանոթ էր: Մանոթանալուց հետո նրանք ախպես են մի-մյանց հավանում, որ շուտով սկսում են միասին ապրել: (Կամ-սարականը պատե-րազմից հետո նշա-նակվում է վանի հյու-պատոս):

Քաղաքն արդեն լրց-վել էր ռուս զորքով. սպայակույտը Հասան-Ղալայից նույնպես

տեղափոխվել էր Կարին: Տիգրանյանի հրա-կողմով նաև ու բժշկական հոգաբարձության էր հանձնված 150-200 տիֆով հիվանդ զին-վոր, որոնք տեղավորված էին ինն իրար մոտ գտնվող բնակարաններում:

Մի օր նա այցելում է քաղաքի գլխավոր ու ամենամեծ հիվանդանոցը, որը տեղա-վորված էր թրքական մի ընդարձակ գոթա-նոցում. հիվանդներն այդտեղ պառկած էին գետնին, իրենց վերարկուների մեջ փաթաթ-ված. միլիոնավոր ուղիներ էին վիատում նրանց վրա. մի ռուս զինվոր՝ Իվան անունով, օր Ղրիմի թի աղեկելյան պատերազմի ժա-

Լ. Տիգրանյան

մանակվանից մնացել էր էրզրումում ու ամուսնացել հայ աղջկա հետ, այդտեղ բուժակի պաշտոն էր կատարում: Բժիշկ չկար. եղածները կամ վարակվել ու մեռել էին, կամ ապաքինվելով հրաժարվել բժշկությունից: Այդ մեծ հիվանդանոցում կային միայն երկու բժիշկ, այն ինչ Տիգրանյանի ասելով 12 բժիշկ էլ որ լինելու դարձյալ քիչ էր:

Տիգրանյանը, բացի իր հսկողության տակ դանված 150-200 հիվանդից, կարողացել է օրական 100 հոգու բուժօգնություն ցույց տալ, միաժամանակ վարելով նահանգական բժշկի, քաղաքային բժշկի, առողջապահական ջրկատի պետի օգնականի և զորքի համար քաղվանսարանների պատրաստողի պաշտոնները: Եվ այս բոլորից հետո նա դեռ ժամանակ է գտել «Մեդուս»-ի համար մի քանի հոգիների գրելու, որ նա կպցրել է իր «Էմ լրագրական հոգիածները» խորագիրը կրող տետրում: Այս բոլորը կատարելով նա հետ չի մնացել և ընկերական քեֆերից. նա չի վախեցել նաև հիվանդանալուց, սակայն կանոնավոր կյանք է վարել ու որ գլխավորն է, ոգելից խմիչքներ չի գործածել:

Գարնանը Կարին է գալիս Պետերբուրգից «Надеждинская» մանդարնի յնկեր բժիշկներից մեկը՝ Րիչտենբերգը, որը կարգվում է առողջապահական ջրկատի պետ: Նա ընկերանալով Տիգրանյանի ու Կամսարականի հետ սկսում է նրանց հետ միասին ապրել. այս մասին Տիգրանյանը գրում է իր «Էմ հիշատակարանը»-ում. «Ես էի մեր տան տղաներից. ամսական ամեն մեկս դնում էինք 100-ական ռուբլի և 300 մանեթով ես կառավարում էի մեր տունը: Ամեն բան թանկ էր: Կամսարականի հրավիրած հյուրերին վերջ չկար: Ես զարթնում ու հագնվում էի հյուրերի առաջ, և պատկում, քնում հյուրերի առաջ, մի խոսքով մեր տունը հյուրանոց էր դարձրել Կամսարականը»:

Էրզրումում բժիշկ չկար, որ հիվանդացած չլինեի: Կամսարականը խնդրում է Տիգրանյանին իր խնամքի տակ վերցնել ու բուժել առաջին սակրավոր վաշտի հրամանատար վրաց իշխան Թումանյանին: Տիգրանյանը համաձայնվում ու բուժում է հիվանդին: Վերջինս ապաքինվելուց հետո խնդրում է գնեցրալ Հեյմանին վաշտի մահացած բժշկի փոխարեն Տիգրանյանին նշանակել: Հեյմանը կատարում է իշխանի խնդիրը և Տիգրանյանի պաշտոնների վրա ավելանում է նաև առաջին սակրավոր վաշտի բժշկի պաշտոնը: Իրա հետևանքով Տիգրանյանի վարկը սպայության շրջանում բարձրանում է և ամենքն էլ սկսում են նրա մոտ բուժվել: Լոռիսն էլ լսելով նրա

մասին, իբրև հմուտ բժշկի, մի երեկո թիկնապահ ուղարկում ու իր մոտ է կանչում: Նա, սիրալիկ ընդունելություն ցույց տալուց հետո, խնդրում է նրան ամսիջապես ճանապարհվել հնուս և բուժել իր եղբոր ողորմելի դրագունների գնեցրալ փոքր Լոռի-սին, որ հիվանդ էր տիֆով, իսկ տեղի բժիշկը նորավարտ լինելով անվստահի էր: Նա ուսական մատուցության մեջ գտնվող երկու շերքեզ թիկնապահների ուղեկցությամբ ճանապարհվում է հնուս, որը զրանվում էր էրզրումից դեպի հարավ երեք օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա: 1878 թվի մարտ ամսին էր: Նրանք գնում էին Արաքսի ավերով, լեռների գագաթներից ու անդուղների ձգբերից անցնելով: Սաստիկ ցուրտ ու քամի էր, ճանապարհներն էլ ծածկված խորը ձյունով: Վերջապես նրանք հասնում են հնուս, բայց արդեն ուշ էր. հիվանդը մի քանի ժամից հետո մահանում է: Նրանք նորից վերադառնում են էրզրում իրենց հետ թերեղով գնեցրալի դիակը:

Ձինդադարից հետո սկսվում են խաղաղության դաշն կոչելու բանակցություններ: Լուր է տարածվում, որ էրզրումի հայ գյուղերը պատրաստվում են Ռուսաստան գաղթելու:

Նրանք վախենում էին, որ երկիրը վերստին կհանձնվի թուրքերին, ուսական զորքերը կքաշվեն և հայ ժողովուրդը, իբրև առանցքի կողմնակից, դարձյալ վնասվարկի թուրքերի վրեժխնդրության, ինչպես սովորաբար եղել է թուրքական պատերազմներից հետո:

Երբ այդ ըտերը հաստատվում է, Տիգրանյանը, Բաստումաշյանը և թնդանոթածիզ սպա՝ ուսիացի Գրիգոր Նիկողոսյանը խորհրդակցելով որոշում են բոլոր միջոցները գործադրել գաղթականությանը կասեցնելու համար և նրանց այդ հաջողվում է:

Այս մասին լուրը հասնում է Լոռիսին, որը տուգեղու համար իր մոտ է կանչում Տիգրանյանին: Իր «Էմ հիշատակարանը»-ում Տիգրանյանն այդ մասին գրում է. «Մի օր Լոռիսը կանչեց ինձ, սիրով ընդունեց և հարցրեց իմ կարծիքը հայերին գաղթեցնելու մասին: Ես հարցրի. «Ինչպե՞ս ես խոսեմ Ձեզ հետ, որպես ուսական գնեցրալի, թե՞ ինչպես հայի հետ»: Նա ասեց. «Իհարկե ինչպես հայի հետ»: Ես ասեցի, որ ամեն մի գաղթականությունը քանդում է ժողովուրդը և այլն»:

Հաշտություն է կնքվում թուրքերի հետ և Տիգրանյանը առաջին սակրավոր վաշտի հետ 1878 թվի օգոստոսի 1-ին ճանապարհվում է դեպի Թիֆլիս, որ վաշտի մշտական

ընակության վայրն էր: Տեղ են հասնում հոկտեմբերի 15-ին:

Տիգրանյանն իր ընկերներով, ինչպես տեսանք, կասեցրին էրզրումի գաղթը, բայց Ղարա հասնելով հանդիպեցին բասենցոյ գաղթին: Նա և Նիկողոսյանը այստեղ էլ փորձ արեցին կասեցնելու սկսված գաղթը, բայց նրանց ջանքերն ապարդյուն անցան: Հետո իմացվում է, որ էրզրումի փաշան հայ ժողովրդին իր հովանավորության տակ առնելով սատարել է թուրքերին ու այսպիսով էրզրումի հայերը գերծ են մնացել հալածանքից:

1879 թվի հունիսին Տիգրանյանը գինվորական բժշկի պաշտոնը թողնելով վերադառնում է Երևան:

Այստեղ նա սկսում է իր եռանդուն հասարակական գործունեությունը: Նա իր տանը մանկական մատենադարան է հիմնում ու հրավիրում Թեմական ու Գայիանյան դպրոցների աշակերտությանը գրքեր վերցնել կարդալու համար. մինչև անգամ փողոցից էլ «տղերը» է հրավիրում իր մատենադարանից ձրիաբար օգտվելու համար: Մատենադարանը, որի վրա նա ծախսել էր 600 ուռլի, գոյություն է ունենում երկու տարի ու կարդացվում է 3000-ի չափ գրքեր: Այդ մասին Տիգրանյանը իր «Իմ հիշատակարանը»-ում գրում է. «Խափախել Պատկանյանը երբ էնձ մոտ էր, ծանոթացավ գործիս հետ և հետո էլ «Փորձ»-ում (կարծես) դրեց, որ իմ գրադարանիս օգուտը հավասար է մի լավ ուսումնադանի տված օգուտին»:

1881 թ. նա սկսում է հրատարակել յուր «Առողջապահական թերթը»-ը, որի գոյությունը տևում է երեք տարի: Հրատարակում է բժշկական բառարան, գրում է անատոմիայի դասագիրք հայկական դպրոցների համար, հրատարակում է բժշկական բույսերի բառարան, հոդվածներ է դետեղում «Մշակ»-ում և Երևանի «Պատկ»-ում:

«Մենք այնպես տաքանք մեր հասարակական գործերը, — գրում է նա իր «Իմ հիշատակարանը»-ում ընկերների ու իր այդ ժամանակվա գործունեության մասին Երևանում, — որ Թիֆլիզի ինտելիգենցիան մեծ մասամբ հարցերի մասին խոսում և ասում էր. «Իսկ երևանցիք ի՞նչպես են կարծում»:

1881 թվին նա կառավարության հրամանով գործուղվում է Պարսկաստանի Մովուդ-Բուլաղ գավառը՝ այնտեղ հայտնված ժանտախտ վարակիչ հիվանդությունը ուսումնասիրելու համար: Այստեղ իր գործը շուտ վերջացնելով նա ինքնագլուխ կերպով մեկնում է Սալմաստի վրայում և Ուրմիո ծո-

վակի հյուսիսային ափերով վան, ուր հյուստոտուն էր կամսարականը: Այս տեղերում թյան տալավորությունները նա տպագրել է «Մշակ»-ում:

Նա Երևանի Գայիանյան դպրոցում ավանդել է մարդակազմություն, իսկ Թեմական դպրոցում՝ մարմնամարզություն:

1883 թվին սկսվում է Երևանի հայտնի քաղաքական գործը, երբ մի խումբ գործիչներ, որոնց թվում և Տիգրանյանը մեղադրվում էին հետո ապագայում Հայաստանը վերականգնելու հանցանքի մեջ. ցարական կառավարության կողմից այսպիսի գործերը սովորական էին և ստեղծվում էին հայերին հալածելու համար: Գործի քննությունը երկարում է...

1884 թվին Տիգրանյանը ամուսնանում է, իսկ հաջորդ 1885 թ. հունվարի 15-ին ստացվում է գործի վճիռը և նույն ամսի (18-ին էլ կարդացվում մեղադրյալներին ցարի կողմից հաստատված վճիռը, ըստ որի մեղադրյալները դատապարտվում են ազատ քսորի զանազան վայրեր, ըստ իրենց ընտրության: Տիգրանյանն ընտրում է Դուրպատը և կնոջ հետ մեկնում այնտեղ. այդտեղից էլ հետագայում իրավունք ստանալով մեկնում է արտասահման: Աքսորի ժամկետը լրանալուց հետո նորից վերադառնում է Երևան:

1894 թ. մարտին, վասիլ Գեղամյանից հետո, նա Երևանի քաղաքագլուխ է ընտրվում, բայց չկարողանալով տանել ժամանակի նահանգապետ հայտույց Յրիգին ու փոխնահանգապետ Նալաշիձեի վերափոխական վերաբերմունքն ու խնդրանքները, 8 ամիս աշխատելուց հետո, 1895 թ. ապրիլին հրաժարվում է պաշտոնից:

Տիգրանյանի թողած գրական ժառանգությունը մեծ չէ. մենք նրա գործերի անուններն արդեն հիշել ենք իրենց տեղերում. դրանք մեծ մասամբ վերաբերում են բժշկականության: Նրա վերջին աշխատանքը հանդիսանում է իր կողմից թարգմանված բժշկարանը, որ նա լույս է բնծալել 1894 թվին: Ամենակարևորը նրա գրվածքների մեջ, ոչ ի հարկե գրական արժանիքների տեսակետից, այլ յուր բովանդակության տեսակետից, «Իմ հիշատակարանը» է: Այդ հիշատակարանը կազմված մի ձեռագիր մեծ գիրք է, որն ունի հետևյալ խորագիրը՝ «Իմ հիշատակարանը (բժ. և. Տիգրանյան)», իմ երեխաների համար». գիրքը բաղկացած է 187 էջից, շարադրված Երևանի հասարակ խոսակցական լեզվով:

Վ Ե Ր Զ Ա Ք Ա Ն

Տիգրանյանը թեև ժամանակակիցների ասելով մի «գծառուտ ու վիսպիստ» բնավորության տեր և հախուռն գործիչ է եղել, բայց միաժամանակ ճշմարտախոս, ազնիվ ու մարտի մարդ է հանդիսացել, ուստի կարելի է ու պետք է հավատ ընծայել նրա գրածներին, եթե միայն «Էմ հիշատակարանը»-ն որոշ էջերում նվազաթիվ շափազանցությունները և կասկածելի կոտորները հաշվի առնվեն:

Այդպիսի շափազանցություններից ու կասկածելի կոտորներից մեկն էլ, մեզ թվում է, հանդիսանում է Եզյանի «դանուխ» պատմությունը Նալբանդյանի նկատմամբ: Դա մեզ համար առանձին կարևորություն կունենան, եթե լրջորեն առուգված ու հիմնավորված լինեի նաև ուրիշ աղբյուրների հիման վրա:

Մենք դժվարանում ենք հավատալ, որ Եզյանի նման ազգասեր և մեծ անուն ու հռչակ վաղեմող մարդը, թեկուզ և ծանր ու դժվարամարտ բնավորության տեր լինելով հանդերձ, կարող էր մատնիչ հանդիսանալ ազգի անխաբարա բարեկամ և փր իսկ որոտակից մտերիմ Նալբանդյանին: Մենք նմանապես դժվարանում ենք հավատալ, որ ցարական ճեղքորդ բաժնի» աստիճանավորները, եթե անգամ նրանք ազատամիտ էլ եղած լինեին, վստահանալին Պետրպալուժուկ թերթի Ալեքսեևի թավելինում տարիներով նստած ու հետո էլ աքսորի դատապարտված պետական մի ծանր հանցավորի հայրանել նրա ամենածածուկ և սպառնացիչ դարձանքները: Իսկ ո՞րտեղից և ի՞նչ աղբյուրից կարող էին քաղած լինել «ճեղքորդ բաժնի» «ազատամիտ» մարդիկ Նալբանդյանի այդ ապշեցուցիչ, ամենածածուկ դադանքները, քանի որ ոչ որի ոչինչ չէր ապել. հասկանալի պիտի լինի, որ միայն ու միայն Նալբանդյանի մեղադրական գործից, որն այժմ մեզ հայտնի է և որի մեջ սակայն չի փառվում ոչ մի վավերաթուղթ, մինչև իսկ որևէ հետք, այսպես թե այնպես վաղված Եզյանի անվան հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ Նալբանդյանը և Եզյանը սրտակից ու մտերիմ բարեկամներ են եղել միմյանց հետ, դրան կարելի է հավաստիանալ «Նալբանդյանի դիվանում» տպագրված, նրա բանալից իր եղբորը գրած նամակներից*):

Ուրեմն ինչո՞ւմն է բանը. Տիգրանյանը որքան էլ ատելիս լինեի Եզյանին, անկաս-

կած չէր կարող ինքը հեղինակած կամ ինչպես ասում են մոգոնած լինելու եկեղեցու բակում Եզյանի ու Նալբանդյանի միջև տեղի ունեցած դեպքի և ջերմ Նալբանդյանական Բուքարյանի ու Նալբանդյանի խոսակցության մանրամասնությունները: Մենք ենթադրում ենք, որ տեղի է ունեցել մի թյուրիմացություն, և այդ թյուրիմացությունը պետք է որոնել «դանուխ» խոսքի մեջ: Մենք գիտենք, որ «դանուխը» Նալբանդյանի մասին եղել են ու դրանցից մեկն էլ Ալվազյան Գաբրիել վարդապետի գրածն է եղել, որ այժմ հայտնաբերվել է: Կարծում ենք, որ հենց այդ «դանուխը» կարող էր ուղարկված լինել Եզյանին, իբրև հայկական գործերին քաջածանոթ Նեղթին Գործոց Նախարարությունում ծառայող վստահելի աստիճանավորի, որպեսզի նա իր կարծիքը հայտնեի ու հավանական է, որ նա ստիպված գրած լինի այդպիսին: Կարելի է ենթադրել, որ հենց այդ «կարծիքն» է եղել, որ նենգությամբ «դանուխ» փոխարկված հայտնված է եղել Նալբանդյանին, մի հանգամանք, որ պատմության այլ գունավորում է հաղորդում: Այդպիսի մի կարծիքի սևագրության օրինակը փառվել է Եզյանի թղթերի մեջ, որ նա գրած է եղել ի պատասխան Նեղթին Գործոց Նախարար Վալուեի կողմից իրեն ուղարկված բանաստեղծ Ս. Շահադիյանի «Անոնի վշտի» առթիվ տրված անստորագիր «դանուխ»: Համենայն դեպս մենք կարծում ենք, որ այդ բոլորի մեջ մի թյուրիմացություն պետք է տեղի ունեցած լինի:

Տիգրանյանն իր «Էմ հիշատակարանը»-ում Սանատարյանին ամեն դեպքում ներկայացնելով որպես Եզյանին հլու հնազանդ, նրա հմայքով տարված ու գերված մարդու, իր հետ նրա սառն վարվելու, միշտ խրատական ձևով խոսելու, մինչև իսկ օտարների առաջ հանդիմանելու հանգամանքն էլ վերագրել է Եզյանի աղբյուրներին, նրա դրդեցում: Մեզ թվում է, որ նա կամ սխալվում է, կամ Եզյանի հանդեպ ունեցած կույր ատելությունից է այդպես վարվում. նա չի հասկացել, կամ չի ուզեցել հասկանալ, որ քեռու այդ վարմունքը հետևանք է եղել ինչպես երևում է, նրա մեջ հնուց արմատավորված դատարարականության: Նա պիտի կարդացած լինեի, և անշուշտ կարդացել է իր քեռու Փարիզից գրած վերջին նամակը, որի մեջ նա շնորհավորելով Տիգրանյանին, քո-

*) Տես Դիվան Միլայեի, Նալբանդյանի, էջ 287:

չը՝ Կատարիներին և Հարս Նուսեիրն, անդրա-
նիկ զավակի ծննդյան առթիվ, խրատել է
Հաբսին. «Նինույա ջան,—գրել է նա,— բնա-
կան օրենք է, որ ծնողները կսիրեն իրենց տի-
ղոցը, խորհուրդ կտամ քեզ, որ դու քո զավա-

կիդ սիրես գլխով, փակ սրտով սիրելիդ աշխարհ
ծածկես, որ որդիդ շիմանա»: Այս հիմունքով
էլ բնական է կարծել, որ նա ծածկել է իր
սեբը քրոջ որդու՝ Լևոնի նկատմամբ, որի
համար ոչինչ չի խնայել:

Այս հոդվածը գրելուց հետո եմ Հետևյալ աղբյուրներից:

1. Լ. Տիգրանյանի «Իմ հիշատակարանը» խորագրով ձեռագիրը:
2. М. С. Санасаров (некролог) «Новое обозрение», 1890 г. № 22:
3. Կենսագրական տեղեկություններ, «Նոր դար», 1890 թ. № 57:
4. Նամակ առ խմբագրություն, Գրիգոր Նիկողոսյանի հոդվածը «Արևելք» թ. 263, 1890 թ. սեպտ. 25:
5. Наследство Санасарова и действия его душеприказчиков հոդվածը «Тифлисский листок», 1890 թ. № 207:
6. Նամակ խմբագրին, Լ. Տիգրանյանի հոդվածը. «Մշակ», 1890 թ. նոյեմբ. 8 № 102:

ԾԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆ

նոյալ 1945 թ. հոկտեմբերին վախճանվեց հայ ահանաւոր գիտնական աւագեմիկոս Մանուկ Արեղյանը:

Մանուկ Արեղյանը մեկն է հայ քանասիրական գիտութեան խոշորագույն ներկայացուցիչներից: Իր բազմամյա ու անխոնջ գործունեութեամբ նա հայկական ֆիլոլոգիան արգասավորեց բազմաթիւ արժեքավոր գործերով, որոնք կարեւորագույն ներդրումներ են հայկական կուլտուրայի ուսումնասիրության համար:

Դեորդյան ճեմարանն ավարտելուց հետո աւագեմ. Արեղյանը ֆիլոլոգիական հիմնավոր կրթութիւն է ստանում Ենայի, Լայպցիգի, Բեռլինի և Փարիզի համալսարաններում և փայլուն քննութիւն բռնելով ու քանասիրական գիտութիւնների դոկտորի կոչում ստանալով Բեռլինի համալսարանում, վերադառնում է հայրենիք և իրեն նվիրում մանկավարժական ու գիտական գործունեութեան:

Խոշոր և բնութանաւոր է եղել նրա մանկավարժական գործունեութիւնը. 1890-ական թվականներից սկսած նա դասավանդել է Դեորդյան ճեմարանում, Շուշու թեմական դպրոցում, Թիֆլիսի ներսիսյան և Հովնանյան դպրոցներում: Հայաստանի սովետականացիայից հետո Արեղյանը նոր թափով ու եռանդով դասախոսում է Երևանի նորաբաց Գեոտական համալսարանում, Մանկավարժական ինստիտուտում և այլ ուսումնական հիմնարկներում:

Որպես մանկավարժ Մ. Արեղյանն աչքի էր ընկնում իր հոգատար վերաբերմունքով դեպի ուսանողութիւնը: Գրականութեան ու արվեստի ասպարեզում ներկայումս կան բազմաթիւ աչքի ընկնող գործիչներ, որոնք Մ. Արեղյանի աշակերտներն են հանդիսացել:

Մանկավարժական գործունեութեանը

գլուզրնից Արեղյանը ծավալել է նաև գիտական խոշոր գործունեութիւն և հայ պարբերական մամուլում լույս տեսած իր բազմաթիւ գիտական հետազոտութիւններով հարստացրել ու զարգացրել է հայ գիտական միտքը: Անգնահատելի աշխատանք է կատարել Մ. Արեղյանը, հատկապես հայ ֆոլկլորի բնագավառում: Նա բազմամյա քրտնաջան աշխատանք ու մեծ եռանդ է հանդես բերել հատկապես Հայկական էպոսի հավաքման և ուսումնասիրութեան գործում: Արեղյանը ոչ միայն էպոսի հայտնաբերողներից մեկն է, այլ նաև նրա՝ հայ էպոսի առաջին մեծ տեսաբան-հետազոտողը և մասսայականացնողը: Մեծ գիտնականը շրջել է Հայաստանի զանազան շրջանները, հավաքել էպոսի տարբեր վերանայները, ինքն անձամբ գրի է առել մի նոր վարիանտ և ապա հրատարակել «Սասնա ծռեր» տեքստերի ժողովածուի երկու հատորները: Մեծանուն գիտնականը գլխավորել է նաև «Սասունցի Դավթի» հոբելյանական հրատարակութեան համահավաք տեքստի խմբագրման աշխատանքները: էպոսի ուսումնասիրութեան որպէս աղբյուր Արեղյանը իր ժամանակին ապագրել է «Հայ ժողովրդական վեպը» մեծարժեք գիտական աշխատութիւնը:

Հայ ֆոլկլորի բնագավառում Մ. Արեղյանը մեծ աշխատանք է կատարել նաև հայկական ժողովրդական առասպելների, գուսանական-ժողովրդական տաղերի կամ հայրենիների ուսումնասիրութեան վրա և տարբեր ժամանակներում լույս է ընծայել «Դուստնական տաղեր», «Ժողովրդական խաղիկներ», մեծահատոր ժողովածուները և մի շարք այլ ուսումնասիրութիւններ: Մշակութային նշանավոր է «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մեջ» աշխատութիւնը, ուր մեծ գիտնականը ջախջախիչ քննադատութեան է ենթարկում Մ. Էմինի, Գր. Խալաթյանի տեսու-

թյունները, որոնք մեր ժողովրդական առասպելները քննում են այլ ժողովուրդների առասպելների ազդեցության ու զուգահեռ բնութագրման տեսանկյունով: Արեղյանն առաջինը եղավ, որ բացահայտեց հայկական առասպելների ինքնուրույն նշանակությունը ու նրանց կապը հայ բնաշխարհի, հայկական իրականության հետ:

Նույնպիսի գիտական արժեքավոր ուսումնասիրություն է և Արեղյանի «Հին դուստնական ժողովրդական երգը» աշխատությունը, որը տպագրվեց Հ. Ս. Խ. Հ. Գիտության և Արվեստի տեղեկագրում: Այդ աշխատության մեջ Արեղյանը պարզաբանում է հին դուստնական - ժողովրդական երգերի ծագման, բրնույթի, զեղարվեստական առանձնահատկությունների հետ կապված հարցերը:

Մ. Արեղյանն է հանդիսանում հայոց լեզվի տաղաչափության առաջին ուսումնասիրողը:

Մ. Արեղյանը երկար ժամանակ զբաղվել է հայոց լեզվի տեսությունամբ ու քերականությամբ: Այդ բնագավառում նշանավոր են նրա՝ «Հայոց լեզվի տեսություն» և «Աշխարհագրի շարահյուսություն» աշխատությունները, որոնք երկար ժամանակ հանդիսացել են որպես դասագրքեր ԲՈՒՀ-երի ուսանողության համար:

Ակ. Արեղյանի գիտական գործունեության հիմնական բնագավառը հայ գրականությունն է հանդիսացել: Նրա «Հայոց հին գրականության պատմություն» երկու ստվար հափտոր աշխատությունը հանդիսանում է նրա գիտական աշխատությունների գլուխ գործոցը: 1944 թվին ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակությամբ լույս տեսավ Մ. Արեղյանի այդ աշխատության առաջին հատորը: Գրքի առաջաբանից պարզվում է, որ հեղինակը ղեկավարում է 1890-ական

թվականների վերջերից մտադրել էր գրելու հայոց հին գրականության պատմությունը, սակայն մի շարք դժվարություններ լուրջ խոչընդոտ են հանդիսացել մեծ գիտնականին շարունակելու և ավարտելու իր այդ հույս կարևոր և մեծարժեք աշխատությունը:

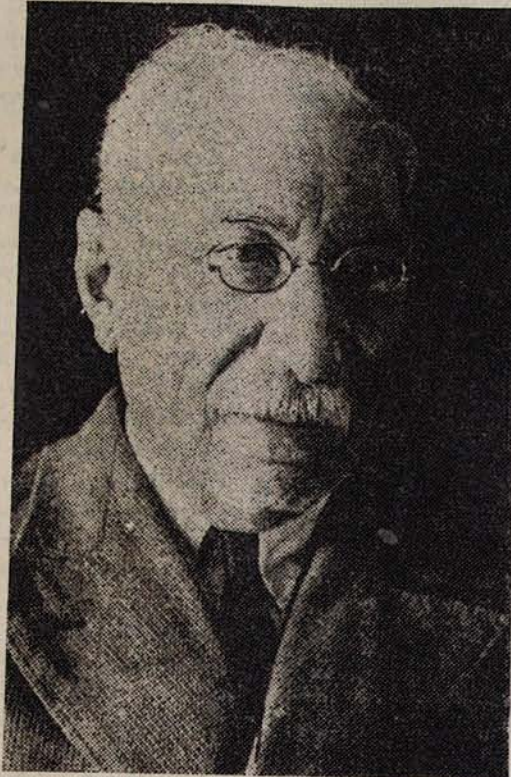
Միայն Սովետական իրականությունը ընձեռեց մեծ գիտնականին առավելագույն հնարավորություններ ավարտելու և լույս բերելու «Հայոց հին գրականության պատմությունը», որը բաղկացած է 2 հատորից: Մահը խանգարեց մեծ գիտնականին ավարտելու երկրորդ հատորի վերջին հատվածը. սակայն Գիտությունների Ակադեմիայի Գրականության ինստիտուտի ջանքերով հաջողվեց հեղինակի սևագրություններից ու «Արարատ» ամսագրում տպագրված նրա ակնարկաշարից լրացնել թերին և վերջերս հրատարակել նաև երկրորդ հատորը:

Հայոց հին գրականության պատմության մարզում անցյալում շարադրված գրքերը (Հ. Գաթրճյան, Ստ. Պալասանյան, Գ. Զարբհանյան, Ա. Զամինյան, Վ. Փափազյան, Գ. Վանցյան) եղել են բացառապես փաստագրական ոչ լրիվ շարահանգիստներ, որոնց

մեջ բացակայել է գրական հուշարձանների հասարակական-գաղափարական բովանդակության ու գեղարվեստական առանձնահատկությունների վերլուծումը, կամ, լավագույն դեպքում դրանք հանդիսացել են դասագիրք-ձեռնարկներ միջնակարգ դպրոցների աշակերտության համար:

Ակ. Մ. Արեղյանի աշխատությունը Հայոց հին գրականության պատմության մասին առաջին ամբողջական գիտական, ընդարձակ շարադրությունն է:

Ակ. Արեղյանի այս աշխատության նշա-

Մ. Արեղյան

նակութիւնն այն է, որ հեղինակն այստեղ տալիս է հայ հին գրականութեան պերթդիզացիան, որը կատարել է ոչ թե ձեռնարկ տեսակետից, այլև ըստ բովանդակութեան, նայելով գրականութեան մեջ արտահայտված պատմական իրականութեանը: Այսպիսով Արեղյանը միանգամայն նոր մեկնաբանութիւն է տալիս մեր հին գրականութեանը: Հենց այդ առաջնութիւնը շեշտված է Կոնստանտինոպոլի կողմից գրքի առաջին հատորին կցված «Երկու խոսքում», որտեղ ասված է հետևյալը. «Եր այս հոյակապ գործում Մ. Արեղյանը բացահայտում է հայոց հին գրականութեան բուն էութիւնը, նրա շգիւնը և ընդհանուր ուղղութիւնը, դիտելով այն իբրև օտարերկրյա (պարսկական, արաբական և այլն) բռնապետութիւնների դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական դարավոր ու անդուլ մարտումների ու քաղաքական պայքարի մի գրականութիւն»:

Ակադ. Արեղյանը «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւնը» բաժանել է չորս հիմնական շրջանի:

Առաջին շրջանն անվանել է «նախնական առասպելապատմական բանահյուսութիւն»: Այստեղ նա քննութեան է առնում հին հայկական առասպելները՝ Հայկ Դրոցազը, Արամ, Տոք Անգեղ, Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ, Վահագն միջապաքաղ և ապա անվանական վեպերը՝ Մեծն Տիգրանի, Սանատրուկի, Նրվանդի, Արտաշեսի, Արտավազդի մասին և ընդհանրապես վերլուծութեան ենթարկում վիպասանքի արվեստն ու գաղափարական կերպարները: Առաջին շրջանն ընդգրկում է սկզբից մինչև 3-րդ դարը (մ. թ.):

Հայոց հին գրականութեան երկրորդ խոշոր շրջանը Արեղյանն անվանում է՝ «ճկեղեցաքաղաքական մարտման գրականութիւն» (որն ընդգրկում է 3-րդ դարից մինչև 10-րդ դարը ներառյալ):

Հայ գրերի գլուխը ու հայ գրականութեան սկիզբը համարելով խոշոր քաղաքական իրադարձութիւն հայ իրականութեան մեջ, հեղինակը պարզում է, որ դրանով իսկ սկիզբ է առնում կուլտուրական պայքարը և ճկեղեցաքաղաքական մարտման գրականութիւնը պարսկական ու հունական ձգտումների դեմ:

Շարունակելով գիտական շարադրանքը Արեղյանը մանրամասնորեն կանգ է առնում առաջին թարգմանիչների ու թարգմանութիւնների (Մ. Գրքի թարգման. և այլն) և ապա հունարան դարացի առաջացման ու նրա նշանակութեան վրա:

«Առաջին հեղինակներ» անվան տակ խոսվում է Մ. Պարթևի, Մ. Մաշտոցի ու Եզնիճ Կողբացու մասին, իսկ՝ «առաջին պատմագիրներ» վերնագրի տակ մանրամասնորեն քննվում է Կորյուն վարդապետի, Ազաթանգեղոսի և Փ. Բուզանդի գործերը:

Հստ Արեղյանի Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմութեան» մեջ արտացոլվել է «պարսից պատերազմ» ժողովրդական վեպը: Արեղյանը հանգամանորեն պարզում է ժողովրդական վեպի բովանդակութիւնը, հորինվածքը և նրա մեջ տեղ գտած սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնները:

Բավական մեծ տեղ է հատկացված նաև հայ դասական պատմագիրներին (Մ. Խորենացի, Նղիշ, Ղ. Փարպեցի):

Այնուհետև իբրև գեղարվեստական գրականութիւն, Արեղյանը քննարկում է գրական ստեղծագործութիւնների տարբեր տեսակները՝ վեպաբանութիւններ, դավանական պայքարի գրականութիւն, բանաստեղծութիւն, պատմագրութիւն: Արաբական բռնապետութեան դեմ մղվող պայքարի շրջանի գրականութեան մեջ Արեղյանը կանգ է առնում Ղեոնդ պատմագրի ու Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմութեան» վրա:

Ակ. Արեղյանն իր աշխատութեան մեջ հատուկ գլուխ է նվիրում մեր հոգևոր երգերի՝ շարականների ուսումնասիրութեանը, խոսելով նրանց ձևի ու բովանդակութեան մասին:

Գրականութեան պատմութեան երկրորդ շրջանը վերջացնում է այսպես կոչված «նազաղ շինարարութեան դար»-ով: Դա 10-րդ դարն էր, երբ հայ պետականութիւնը նորից շունչ առավ և ժողովուրդն սկսեց խաղաղ կյանք վարել: Ամենից կարևորն այս բաժնում «Գրիգոր Նարեկացի» գլուխն է: Ակ. Արեղյանը խորագնդին վերլուծութեան ենթարկելով Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան» պոեմը՝ այն համարում է համաշխարհային միաստիկական գրականութեան կոթողներից մեկը: Խոսելով «Տաղերի» գեղարվեստական առանձնահատկութիւնների ու տաղաչափական արվեստի մասին Արեղյանը Նարեկացուն, իրավամբ, համարում է հայ առաջին մեծ բանաստեղծը: Սրանով վերջանում է Արեղյանի «Հայոց հին գրականութեան պատմութեան» առաջին հատորը:

Երկրորդ հատորն ընդգրկում է 11-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի սկզբի գրաբար բանաստեղծութիւնը: Հայոց հին գրականութեան պատմութեան հերթական երրորդ

շրջանը Արեղյանն անվանում է «Վերածնության գրականություն»։ Նոր մտավոր հոսանքի առաջին փուլերը գրականության մեջ Արեղյանը տեսնում է դեռևս Գր. Մագիստրոսի, Ա. Լատտիլերտցու, Հովհ. Սարկավազ իմաստասիրի, Դավիթ Սարգսյանի որդու ստեղծագործություններում։

Միջնադարյան շրջանի գրականության մեջ նա հանգամանորեն կանգ է առնում Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, առակագիրներ՝ Մ. Դոշի, Վ. Այգեկցու ստեղծագործությունների վրա, բանաստեղծության բնագավառում՝ Ստ. Օրբելյանի, Խ. Կեչառեցու, Ֆրիկի, Հովհաննես Երզնկացու (Պրուզի), Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործությունների և այդ շրջանի տաղերգուներ՝ Մ. Նաղաշի, Քերովակի, Հ. Թլկուրանցու, Գր. Աղթամարցու, Նահապետ Քուչակի, Նաղաշ Հովնաթանի ստեղծագործությունների վրա ու վերլուծում նրանց քերթվածները։

Հայոց հին գրականության վերջին՝ չոր-

րորդ շրջանն ալի. Արեղյանը վերնագրում է «Գրականության նորագույնը 17—19-րդ դարերում»։ Այս շրջանն իր մեջ ընդգրկում է Առաքել Դավրիժեցու, Զաքարիա Սարկավազի և Աբրահամ Կրետացու պատմությունները, Սայաթ-Նովայի, ինչպես և 19-րդ դարի սկզբի Մխիթարյան բանաստեղծների գրաբար ստեղծագործությունները։ Մյուսով Արեղյանը վերջացնում է «Հայոց հին գրականության պատմությունը»։

Մեծ գիտնականը երկու հատորների վերջում զետեղել է բազմաթիվ հավելվածներ, որոնք պարզաբանում են գրականության պատմության հետ կապված մի շարք խնդիրներ։

Իբրև գրականության պատմաբան ալի. Արեղյանը վստիչում է իր խորաթափանց մտքով, կուռ տրամաբանությամբ, սկզբունքային համառությամբ, աշխատասիրությամբ և ընդհանրացումների կուռ կարողությամբ։

Ն.

„ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ԳՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍՐ“ ԵՐԵՎ ԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՑԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՈՒՄ

Շատ գրեմեք զլրեր
Մեր հարձե ու մագղաթ
Ձէտ ցորեն դիզել
Քանց բարձր Արարատ:
Ղ. ԱԼԻՇԱՆ

արերի ընթացքում հայ ժողովրդի անդուլ ջանքերով կուտակված հայ կուլտուրան և ցուցադրված Հայաստանի Պետական հանրային գրադարանում:

Երբ այցելուն հայացքը սեւեռում է ցուցահանդեսի ընդարձակ սրահի գեղեցիկ ցուցափեղկերի տակ դետեղված ստվարահատոր հազարավոր գրքերին, մի պահ հիշում է, թե ինչպես բազմաշարժար հայ ժողովուրդը, դարերի ընթացքում մահու և վեհաց պայքար մղելով իր գոյության պաշտպանության համար, կարողացել է պայքարի դժնդակ պայմաններում ստեղծել կուլտուրայի այդօրինակ հարուստ ժառանգություն: Ակամա-ից հիշում ես ռուս ականավոր գիտնական ու բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովին, որ իր հիացմունքն է արտահայտել հայ ժողովրդի ստեղծագործ վարողության առթիվ:

«Հայերը մեր և ողջ աշխարհի ուշադրության ամենի բարձր իրավունք ունեն՝ այն բարձր կուլտուրայով, որ հայ ժողովուրդը մշակել է իր գոյության երկար դարերի ընթացքում, և այն բացառիկ հարուստ գրականությամբ, որը կազմում է Հայաստանի ամանդը մարդկության հանդեպ դանձաբանին»:

Մագաղաթյա ձեռագրերում ու տպագիր հազարավոր գրքերում ամփոփված հայ տպագրական կուլտուրայի արժեքը իր պատկերավոր գնահատությունն է ստացել արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծ Դ. Վարուժանի հետևյալ խոսքերի մեջ.

«Փառք հայ տառերուն, որոնք անիմանայի՝ խնամիրությամբ, մոգական գրիչներու տակ հավաքված՝ Եղիշեին

լեզուն ոսկի րրին, Բագրատունիին՝ ադամանդ և Ալիշանին՝ առ Հայրիկին՝ մեղր քաղցրահոս:

Հայ լեզուն այդ տառերու սանդխտամատերուն վրա, ոտն առ ոտն բարձրացավ ամեն դարերու ճակատին վրա՝ հոն փորագրելու համար անմահությունը ցեղին»:

Մտնում ենք ցուցահանդեսի առաջին բաժինը, որը կոչվում է «Հայկական պրքի տպագրության կարևորագույն օջախները»: Այդտեղ ցուցադրված է հայ տպագիր դիրքը սկզբից մինչև 1920 թիվը:

Հոյակապ սրահում գույնզգույն պատանդներով ծածկված պատմադանների վրա ու ցուցափեղկերի տակ դասավորված են հայ ժողովրդի հոգևոր կուլտուրայի այդ գանձերը:

Ցուցասրահի ճակատին թավադա-տախտակի կարմիր ֆոնի վրա ոսկեգույն մեծ տառերով ցույց են տրված հայկական տպագրության կարևորագույն օջախները:

Այդ մակագրության ներքև ամրացված է առաջին հայ տպագիր Հակոբ Մեղարարտի նկարը, որի հորիզոնական ուղղությամբ ցուցադրահի առաջին պլանում մի քանի կաղարդ փոքրիկ ցուցափեղկի մեջ դրված է հայ առաջին տպագիր դիրքը՝ «Պարզատու-մարը», տպագրված 1512 թ. Վենետիկում: Ցուցահանդեսի առաջին բաժինը համու-թյամբ բաժանված է երկու ստորաբաժինների: Նախ՝ հոլանդական պատմադաններով առանձնացված ցույց են տրվում հայ տպագրական օջախները՝ իրենց հրատարակու-

թյուններով: Այս մասում տեղավորված են 1512—1850 ժամանակաշրջանում տպագրված գրքերը: Երկրորդ ստորաբաժանումն ավելի ընդարձակ ու բազմակողմանի է: Այստեղ ըստ բնագավառների փոքր ենթաբաժիններով դասավորված են 1850—1920 ժամանակաշրջանի հրատարակությունները:

Հակոբ Մեղապարտ

Հայ ժողովրդի նման ցրված ու աստանդակաճի կյանք է ունեցել նաև հայ տպագրությունը: Տարբեր ժամանակներում, աշխարհի զանազան անկյուններում հայ ժողովուրդն ստեղծել է տպարաններ, հրատարակել գրքեր ու պարբերականներ, որոնք ծառայել են որպես զենք նրա ազգային ինքնությունության ու պահպանման համար մղված պայքարում:

Մեր առաջ աշատեղ բացվում է 141 քաղաքների հայկական տպագրական օջախների շղթան: Նրա մեջ է Վենետիկը, հայկական տպագրության առաջին օրրանը:

Առևտրական գոյծեղումով աշատեղ մեկնեց Զուղայեցի հայ վաճառական Հակոբը, որը ձեռնամուխ եղավ առաջին տպագրությանը և 1512 թվին հրատարակեց հայ առաջին տպագիր գիրքը՝ «Պարզատուժաբը»: Փոքրահիշ, 118 էջից բաղկացած մի գիրք է դա, շարված միատեսակ բոլորագիր ուղղահայաց տառերով. գրքի էջերն ունեն գլխազարդեր

և ծաղկատառ գլխազարդեր: Բացի պարզատուժաբից, գրքում կան ենթաբաժիններ՝ «Կաղանդացույց», «Նշանացույց», «Նրազացույց», «Մենդեան տղայուց» և մարմնահանդաց: Մինչև այժմ այդ գրքից հայտաբերված է վեց օրինակ, որոնցից երկուսը Հայաստանում (Հանրային գրադարան և Մատենադարան), երկուսը Վիեննայի Մխիթարյանների գրադարանում, մեկը Երուսաղեմի հայոց վանքի գրադարանում և մեկն էլ Մյունխենի պետական մատենադարանում: 1512—1513 թ. թ. նույն Հակոբը հրատարակում է հինգ անուն գիրք, որոնք նույնպես ցուցադրված են այստեղ: Ուշագրավ է 5-րդ գիրքը, որը «Տաղարան» է կոչվում: Այստեղ առաջին անգամ տպագրված են նմուշներ մեր միջնադարյան առեղծոցների՝ Մ. Նազալի, Ֆրիկի, Թլուրանցու տաղերից:

Հակոբ Զուղայեցուց հետո Վենետիկում հայ տպագրության գործի շարունակողը հանդիսացավ Արզար Թոքատեցին, որը քաղաքական նպատակներով Հռոմ էր եկել 1563 թվին: Թոքատեցին ձուլում է երկու տեսակ հայկական տառ և տպագրում մի շարք գրքեր: Թոքատեցին 1565 թ. տպագրում է հայերեն առաջին օրացույցը՝ «Խառնային» թուր ատմարի գեղեցիկ և պիտանի»:

Թոքատեցու տպագրած գրքերից աշատեղ ցուցադրված են «Փոքր քերականութիւն կամ ալբենարան», «Պատարագամատուց», «Տոնացույց», «Մաշտոց» և այլն:

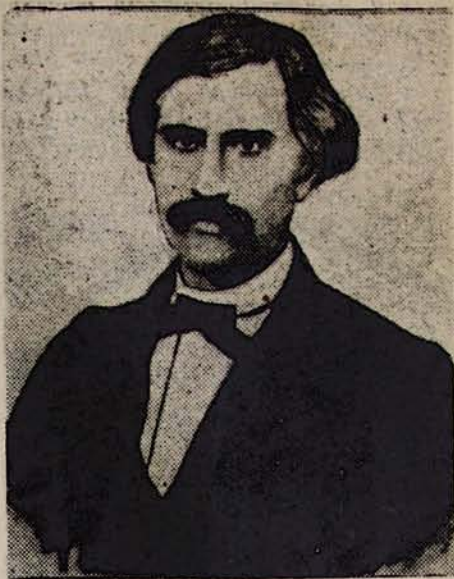
1565—1686 թ. Վենետիկի հայկական տպագրության պատմության մեջ խոշոր դեր են խաղացել տպագրիչներ Հով. Տերգրենցին, Հովհ. Անկլունցին, Խոջա Նահապետյան իր որդիներով և ուրիշները: Այս շջանի հրատարակություններից ցուցադրված են Ն. Շնորհաբու «Յիսուս որդի» գիրքը, որը մեր մատենագիրների մեջ առանձին գրքով հրատարակված առաջին տպագիր գիրքն է: Նշանավոր է նաև «Ծաշոց» մեծածավալ գիրքը, որի տպագրությունը մի քանի տարի է տևել:

18-րդ դարի սկզբներին Վենետիկում հիմնադրվում է Մխիթարյան միաբանությունը՝ Մխիթար Աբբայի կողմից: Հայ տպագրության պատմության մեջ Մխիթարյան միաբանության գործունեությունը աննախընթաց վերելքի շրջան էր: Մինչև սեփական տպարան ստեղծելը՝ Մխիթարյանները Վենետիկյան տպարաններում չույս են բնծայում մի շարք նշանավոր գրքեր: Այս գրքերից ցուցադրված են Մխիթար Աբբայի «Աստուածաշունչը», «Հայկազնի բառարանը», Չամչյանի «Հայոց պատմութեան» հա-

տոբները, նարեկացու «Մատան սղորդութեան» առաջին հրատարակությունը, որը անվանված է «Բանք աղօթից», փարպեցու «Հայոց պատմության» առաջին տպագրությունը, Մխիթար Գոշի «Առակաների» 1-ին տպագրությունը և այլն:

1789 թ. Մխիթարյանները հիմնում են իրենց սեփական տպարանը: Իսկնց գործունեության ընթացքում նրանք լույս են ընծայել 1.000 անունից ավելի գրքեր՝ բազմապիսի բովանդակությամբ: Այստեղ են լույս տեսել Մխիթարյան բազմապատակ գիտնականների՝ Ալիշանի, Ավգերյանի, Բագրատունու, Ղազիրյանի, Խնձիճյանի աշխատությունները, Թովմաճյանի, Բժշկյանի և այլոց կլասիկ թարգմանությունները: Մխիթարյան տպարանումն է լույս տեսել «Բազմավէպ» ամսագիրը, որը սկսվելից հրատարակվել 1843 թվից և շարունակվում է հրատարակվել մինչև օրս: Առանձնապես հիշատակելի է Մխիթարյան գիտնականների քրտնաջան աշխատանքը 5-րդ դարում հունարենից հայերեն թարգմանված մի քանի արժեքավոր ձեռագրերի վրա, որոնց հոնարեն բնագրերը ժամանակի ընթացքում ոչնչացել են, իսկ հայերեն թարգմանության տեքստերը փոխարինում են բնագրերին:

Մխիթարյանները մանրագնին ուսումնասիրությամբ հրատարակելիս դրանք: Այդ գրքերից ցուցադրված են՝ Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրանք» («Քրոնիկոն»),

Ճանիկ Արամյան

Փիլոն Եբրայեցու «Յադագս նախախնամութեան» ու «Յադագս կենդանեաց» և Սեվերյանոս Եմեսացու «Ճառք»-ը: Հիշյալ աշխատությունների յատկերենի թարգմանեց բազմաշխատ գիտնական Մ. Ավգերյանը և գիտություն տեղյակ դարձրեց դրանց մասին:

Հայ տպագրության երկրորդ նշանավոր օջախը Կոստանդնուպոլիսն է, թե տպագրված գրքերի ու պարբերականների քանակի և թե հայ պոլիգրաֆիայի զարգացման տեսակետից: Այս քաղաքումն էր հիմնել հայկական առաջին տպարանը 1567 թ. Աբգար դպիր Թոքատեցին: Այստեղ են գործել առաքել ժամանակամիջոցներում նշանավոր տպագրիչներ՝ Գրիգոր Մարգրվանցին, Հովհ. Մյուհենտիսյանը, Պողոս Արապյանը, Ճանիկ Արամյանը: Վերջիններս զարգացրել և բազմացրել են հայ տպագրական տառաձևերը: Պոստահայ հին հրատարակություններից ցուցահանդեսում ուշադրության արժանի են՝ 1706 թ. տպագրված «Յայսմատուք» ստվարածավալ գիրքը, Հակոբ պատրիարք Նալյանի «Մեկնութիւն սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ»-ն, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի առաջին տպագրությունները, Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանաց»-ը, Բաղդասար դպիրի՝ «Պարգաբանութիւն քերականութեան»-ը և ուրիշ շատ գրքեր:

Հով. Մյուհենտիսյան

Հայ տպագրության պատմության մեջ նրա շանավոր տեղ ունի նաև Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը, որտեղ Հայաստանից գաղթած փոքրաթիվ հայերի մի խումբ հիմնել է «Ս. Էջմիածին» և «Ս. Սարգիս զորավար» տպարանները — 1660 թ.: Այստեղ են գործել հանրահռչակ Ոսկան Երևանցին (Ղլիճենց), Թովմաս Կպիակ. Նուրիջանյանը և Վանանդեցի եղբայրները:

Ամստերդամի հրատարակություններից ցուցադրված են հայերեն առաջին տպագիր «Աստուածաշունչ»-ը, որ 1666 թ. տպագրել է Ոսկան Երևանցին, միաժամանակ խմբագրել, համեմատել լատիներենի հետ և կազմել հատուկ անոտանների ցանկ, «Շարակնոց»-ը, որը առաջին հայ տպագիր գիրքն է հայկական խազերով, Խորենացու Հայոց պատմության առաջին տպագրությունը (1695 թ.), Սկրոդերի «Գանձ Արամեան լեզուի» լեզվաբանական ուսումնասիրությունը, Առաքել Դավրիժեցու Պատմության առաջին տպագրությունը, որի ժամանակ հեղինակը դեռ Կենդանի էր, և տեսավ իր տպագրված գիրքը: Ամստերդամում է տպագրվել առաջին հայ տպագիր քարտեզը՝ «Համատարած աշխարհացույց»-ը, որը պատրաստել է Բ. Վանանդեցին, Բ. Նուրիջանյանի աշխատակցությամբ:

Հայ կուլտուրայի օջախներից մեկն է եղել և Նոր-Զուլան: Այստեղ Խաչատուր Կեսարացու քանքերով կազմակերպված տպարա-

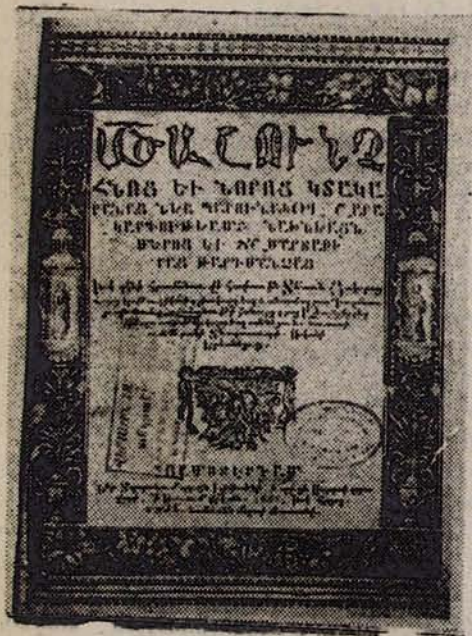
Ոսկան վարդապետ Երևանցի

նում 1641 թվին լույս է տեսնում «Հարանց գաղտնիք» մեծածավալ գիրքը:

Հայ բնաշխարհում առաջին հայկական տպարանը հիմնադրվել է Էջմիածնում Սիմեոն Կաթողիկոսի օրով: Տպարանն ունեցել է նաև թղթի գործարան: Գևորգ Դ. Կաթողիկոսի օրով ավելի ընդարձակվում և բարելավվում է տպարանը: Էջմիածնի տպարանում տպագրված գրքերից ցուցադրված են Մխիթար Գոշի «Իստաստանագիրք»-ը, Սիմեոն Կաթողիկոսի «Զամբու»-ը, «Զայնագրեալ շառական»-ը և ուրիշ շատ գրքեր:

Հայ տպագրության գործի խոշոր օջախ է եղել նաև Հնդկաստանը: Կալկաթայի Հայկական ճեմարանի և Արարատյան ընկերության հրատարակություններից ցուցադրված են Մ. Թադիսյանի, Երկերը, «Ազգասէր» շաբաթաթերթը, իսկ Մադրաս քաղաքում Շ. Շահամիրյանի տպագրություններից՝ «Այբբենարան», «Որոգայթ փառաց», «Յորդորակ» գրքերը, 1794 թ. Հարություն քահանա Շմավոնյանի կողմից լույս ընծայված առաջին հայ պարբերականը՝ «Ազգարար»-ը:

Հայ տպագրության պատմության մեջ ոչ պակաս կարևոր դեռ են խաղացել Թրիեստի և Վիեննայի Մխիթարյան տպարանները, աշուհետև Երուսաղեմի, Զմյուռնիայի, Ս. Պետրբուրգի, Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Նոր-Նախիջևանի, Աստրախանի, Երևանի, Թեոդոսիայի, Վանի հայկական տպարանները:

Առաջին տպագիր Աստուածաշունչը

Յուցահանդեսում առանձին-առանձին ցուցադրված են այդ տպարաններում լույս տեսած գրքերը (ինքնուրույն և թարգմանական), ժողովածուները, պարբերականներն ու ամսագրերը:

Երևանում առաջին տպարանը կազմակերպել է Գ. Զաքարյանը 1876 թվին. այս տպարանում էր տպագրվում Հայաստանում առաջին հայկական թերթը՝ «Պսակ»-ը:

Յուցահանդեսի երկրորդ ստորաբաժանման մեջ՝ 1850 թվից մինչև 1920 թ. ժամանակաշրջանում հրատարակված գրքերը ցուցադրված են ըստ բնագավառների: «Պատմական» բնագավառում ցուցադրված են ընդամենը 10 գիրք: Դ. Ալիշանի պատմական տեղագրական երկերը: Այստեղ են՝ «Այրարատ», «Երբեք», «Միտական» փառակազմ հատորները, նույնպես և «Հայապատում», «Տեղեկագիր Հայոց մեծաց», «Աշխարհագրութիւն» թանգարտեք գիտական դրոշմերը: Թարգմանական պատմական գրականություն շարքում կան Ռուսների «Հռոմեական պատմութիւն»-ը, Թուրքիայի, Սալուստիոսի, Հուլիոս Կեսարի, Տակիտոսի պատմական երկերը, իսկ հայոց պատմության գծով՝ Լևոնի «Հայոց պատմութիւնը», Գրադաշյանի «Քննական պատմութիւնը», Գյուլա Քաչ. Աղանյանցի «Դրանք», Օրմանյանի «Ազգապատումը» և այլ գրքեր:

Հոյակապ շքեղություն է ներկայացնում «Հայ պատմիչներ» շարքը: Այստեղ ցուցադրված են Ոսկեդարի հայ պատմիչներից մինչև 16—17-րդ դարի պատմիչների երկերը: Այստեղ են Ագաթանգեղոսը, Խորենացին, Փարպեցին, Նիշեան, Նզդիկը, Սեբեոսը, Դրասխանակերտցին, Կաղանկատուացին, Ասողիկը, Թովմա Արծրունին, Ուխտանես հայկական պատմիչների պատմություններն ու ժամանակագրությունները:

«Բառարաններ» շարքում ցուցադրված են մեր նախորդների լեզվաբանական աշխատանքները ընդհանուր առմամբ և առարկայական: Այստեղ են դրված Հ. Ավգերյանի «Անգղերեն-հայերեն», Մ. Զախարյանի «Հայ-իտալական», Ն. Բյուզանդացու «Ֆրանսահայ», Տյուզյանի «Պարսկահայ» — Դադաշյանի «Ռուսերենից հայերեն և հայերենից-ռուսերեն» բառարանները:

Այս թուղթի պսակն է կազմում «Նոր բառերից հայկազեան լեզուի» պատկանելի 2 հատորը, որ կազմել են Գ. Ավետիսյանը, Խ. Սյուրմեյանը և Մ. Ավգերյանը:

«Հայագիտական» բաժնում ցուցադրված են գիտակրթական վիճակի Միթարյանների «ազգային մատենագրան» — մատենա-

շարքի գրքերը: Այստեղ կան Ա. Այսերյանի, Ն. Ալիշանի, Հ. Տաշյանի, Հովհանյանի, Մենելիշյանի, Դալմեթյանի, Ահալյանի, Ն. Բյուզանդացու, Բ. Սարգսյանի, Կ. Կոստանյանի լեզվաբանական, բանասիրական և պատմական ուսումնասիրությունները, եվրոպական գիտնականներ Կարիերի, Հյուբերտի, Պետրոսի թարգմանված ուսումնասիրությունները հայերի և հայերենի վերաբերյալ: Հայ տպագիր գրքի պատմության գծով ցուցադրված են Զարհանալյանի, Դադիկյանի, Թեոֆիլի, Լեոնյանի աշխատությունները:

Հետաքրքրական է հատկապես «Հայկական հարցի» վերաբերյալ բաժինը: Այստեղ կարելի է գտնել դրականություն թուրքահայ կոտորածների և ընդհանրապես «Հայկական հարց»-ի վերաբերյալ: Ցուցադրված է նաև 1915 թ. հայկական կոտորածների քարտեզը:

Նույնպիսի հետաքրքրություն է ներկայացնում հասարակական-քաղաքական, մանկավարժական, արվեստի, բժշկական, փիլիսոփայական բաժիններում ցուցադրված հարուստ գրականությունը:

Ինքնուրույն և թարգմանական գեղարվեստական գրականության բաժինը ցուցահանդեսի ամենահետաքրքրական մասերից մեկն է: Դիտողը տեսնում է ողջ հայ գրականությունը՝ Հ. Քուչակ, Սալաթ-Նուվա, Ալիշան, Նալբանդյան, Բաֆֆի, Երվանդադե, Թումանյան, Սոսոմանյան, Պարոնյան, Դուրյան, Զոհրապ, Վարուժան... մինչև գրողագիրներ՝ Զավախեցի, Ճուղուրյան, Բաշալյան, Թվատենցի և հայ աշուղներ:

Ոչ պակաս բեղմնավոր է եղել և անցյալի մեր թարգմանական գեղարվեստական գրականությունը: Բնագրերից թարգմանվել են Հոմերոս, Վերգիլիոս, Տասոս, Շեքսպիր, Դիլլեր, Գյոթե, Տոլստոյ, Խալան, Ֆրիդրիխ, Հայնե, Լամարտին, Դյումա, Հյուգո, Լաֆոնտեն և շատ այլ հեղինակներ:

Ցուցահանդեսի մի այլ բաժնում ցուցադրված է արտասահմանյան հայ գրականությունը: Այստեղ փարեյի է գտնել Նյու-Յորքի, Նորադեմի, Վիեննայի, Վենետիկի, Գահրեբի, Բեյրութի, Պուլսի, Փարիզի, Բոստոնի, Աթենքի հրատարակությունները:

Ուշագրավ են արտասահմանյան հայ բանաստեղծների՝ Կ. Միտալի, Հ. Գուլամբյանի, Զիթունի, Հ. Անտոնյանի, Վարժապետյանի, Կարապետյանի, Համբարձումյանի, Լեոն Մեարոպի գործերը. գիտական ուսումնասիրություններից ուշադրության արժանի են Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Հովսեփյանի պատմական և բանասիրական ուսումնասիր-

րությունները, Եղիշե Արք. Դուրյանի, Կ. Բա-
մաճյանի, Ռ. Աբրահամյանի և այլոց ու-
սումնասիրությունները:

Հայաստանի սովետիզացիան հայ ժողո-
վրդի առաջ գրականության ու կուլտուրայի
դարգացման նոր հեռանկարներ բացեց:
Նախկին Երևանի հետամնաց տպարանների
և աննշան հրատարակությունների փոխա-
րեն Սովետական Հայաստանի մայրաքաղա-
քը այժմ դարձել է գրականության ու կուլ-
տուրայի խոշորագույն օջախներից մեկը:

Ներկայումս Սովետական Հայաստանում
գործում են ավելի քան 50 տպարաններ:
Սովետական իշխանության 26 տարիների
ընթացքում Հայաստանում լույս է տեսել
ավելի քան 10 հազար անուն գիրք՝ մի
քանի միլիոն տիրաժող: Բոլոր գրադարան-
ների գրքային ֆոնդը 1946 թվին հասել է
2.600.000-ի:

Ներկայումս կանոնավոր գործող գրադա-
րանների թիվը հասնում է 2.215-ի:

Սովետահայ տպագիր գիրքը դարձել է
մասսաների ուսուցման ու դաստիարակման
հզորագույն միջոցը: Ցուցահանդեսի երկ-
րորդ խոշոր բաժինը ցուցադրում է հենց
սովետահայ տպագիր հարուստ գրականու-
թյունը: Այստեղ ցուցադրված են քաղաքա-
կան գրականությունը, մարքսիզմ-լենինիզմի
կյասիկների երկերի հայերեն թարգմանու-
թյունները, մասսայական հրատարակու-
թյունները: «Արվեստ» բաժնում ցուցադր-
ված են երաժշտության, նկարչության, ճար-
տարապետության վերաբերող սովետահայ
ողջ հրատարակությունները:

Չափազանց մեծ աշխատանք է կատա-
րել Հայաստանի Պետհրատը հայ կլասիկ-
ների վերահրատարակման ասպարեզում:
Դրանցից ցուցադրված են Աբովյանի, Նալ-
բանդյանի, Սունդուկյանի, Բաֆու, Վարդու-
ժանի, Մեծարենցի, Պարոնյանի, Մուրացա-
նի, Օտյանի, Թումանյանի, Իսահակյանի,
Շիրազյանի, Տերյանի, Հովհաննիսյանի,
Փափազյանի և այլոց երկերը: Ուշագրավ է
նաև «Սասունցի Դավիթ» հոբելյանական
հրատարակությունը և «Հայ գրականության
ընտիր էջեր» անթոլոգիայի հրատարակու-
թյունը:

Մեծ տեղ են գրավում սովետահայ գրող-
ների ու բանաստեղծների ստեղծագործու-
թյունները: Ցուցադրված են Դեմիրճյանի,
Արազու, Զորյանի, Զարենցի, Ն. Զորյանի,
Գ. Սարյանի, Ա. Վշտունու, Սիրասի, Հով.
Շիրազի և շատ ուրիշների գործերը:

Սովետական շրջանի թարգմանական գրա-
կանության բաժնում ցուցադրված են Պուշ-
կինի, Լերմոնտովի, Տոլստոյի, Գրիբոյեդովի,

Զերնիշևսկու, Կրիլովի, Շեքսպիրի, Մայ-
կովսկու, Ֆլոբանովի գործերի թարգմանու-
թյունները: Նվթական գրականությունից՝
Հյուգոյի, Սերվանտեսի, Բալզակի, Զյուբերի,
Ռոմեն Ռոլանի, Ժյուլ Վեռնի, Զեկ Լոնդոնի,
Լոնգֆելլի, Բարբյուսի և ուրիշ այլ հեղի-
նակների գործերի նոր ու արժեքավոր
թարգմանությունները: Շատ մեծ աշխա-
տանքներ են կատարված հայագիտության
բնագավառում: Այս բաժնում ցուցադրված
են ակադեմիկոսներ՝ Մանանդյանի, Աբեղ-
յանի, Աճառյանի, Ղափանցյանի, Տերտեռ-
յանի, արոֆեսորներ՝ Խ. Սամվելյանի, Պիա-
տրովսկու, Ա. Աբրահամյանի, Ա. Ղարիբյանի
պատմական, լեզվաբանական և բանասի-
րական ուսումնասիրություններն ու աշխա-
տությունները:

«Բառարաններ» բաժնում ցուցադրված է
Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ի 7
հատորները, Ստ. Մալխասյանի «Հայերեն
բացատրական բառարան»-ի 4 հատորները,
ինչպես և Հայաստանում հրատարակված
«Ռուս-հայերեն նոր բառարան»-ը և բազ-
մաթիվ տերմինաբանական բառարաններ:

Հայ տպագիր գրքի պատմության ցուցա-
հանդեսը հարուստ է բազմաթիվ հետա-
րրորդական իլյուստրացիաներով, որոնք
պատկերում են մեր հին տպագրական
օջախները, միաբանությունները, վանքերը,
նշանավոր տպագրիչներին ու գրականության
գործիչներին, գրողներին ու բանաստեղծնե-
րին:

Երևանի Ալ. Մյասնիկյանի անվան Պե-
տական Հանրային գրադարանի դիրեկցիան
ու ողջ կոլեկտիվը պատվով ու շնորհքով են
կատարել այս բարդ ստեղծագործական
աշխատանքը:

Ցուցահանդեսը մեծ հետաքրքրություն է
առաջացրել Երևանի ազգաբնակչության
մեջ: Բազմահազար այցելուները մեծ գոհու-
նակությամբ են դիտում հայ գրքի այդ
հոյակապ ցուցահանդեսը:

Ցուցահանդեսն աչքելած մեծանուն բա-
նաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը իր տպա-
վորությունների մեջ գրել է՝ «Հայ գիրքը
մեր փառքն է, դարերի մեջ մեզ սնուցող հա-
ցը»: Ակ. Հր. Աճառյանը ցուցահանդեսը
դիտելուց հետո գրել է՝ «Դարեր ամբողջ ան-
ցան իմ առջևից: Փառք մեր նախնայաց,
որոնք աչքան տառապանքով այսքան ար-
դյունք են տվել: Պատիվ նրանց, որ զնա-
հատեցին նրանց աշխատանքը, կադմակի-
պիով այս գեղեցիկ ցուցահանդեսը:

Յանկալի է, որ նա մշտական թանգա-
րանի վերածվեր:

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԿԱՆԻ „ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱՐԱՆ“-Ը*)

այ ազգագրության պատմության մեջ, նախքան պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարան»-ը լույս տեսնելը, մեզ հայտնի է երկու շրջադարձային մոմենտ: Առաջինը 1870-ական թվականներին Գ. Սրվանձտյանի «Գրոց ու Բրոց»-ի հրապարակ գալն է, երկրորդը՝ 80-ական թվականներին Գր. Խալաթյանի «Ծրագիրը»:

Մինչև Սրվանձտյանը մեր ազգագրությունը խարխալումների մեջ էր և պարզապես մինչև այդ մենք իսկական ազգագրություն էլ չենք ունեցել: Ամեն բան կրել է պատահական բնույթ և սուբեկտիվիզմը նկարագրական ազգագրության բնագավառում եղել է միակ իշխող ձևը:

Գ. Սրվանձտյանն այն վիտեռանն էր, որ ազգագրությունը գիտական ունեւորի վրա դրեց: Նրա «Գրոց ու Բրոց»-ը հենց այդ նըպատակին էր ծառայում իր հրատարակման (1874) օրից մինչև Գ. Խալաթյանի «Ծրագիր» հանդես գալու: «Գրոց ու Բրոց»-ը ազգագրագետ Սրվանձտյանի ձեռքով գրված այն նախածրագիրն էր, որից, ըստ հեղինակի, պետք է օրինակ վերցնեին բոլոր ազգագրագետները և ֆոլկլորիստները: Սակայն, 1870 թվականներին հայ իրականության մեջ «Գրոց ու Բրոց»-ը անթերի ծրագիր լինել չէր կարող, որովհետև նախորդող նման փորձ չկար, իսկ եվրոպական փորձը դեռևս տալիս էր անծանոթ էր Արևմտահայաստանի ազգագրագետներին: Նրա թերությունն այն էր, որ առաջադրվող հարցերը սխառեմի չէին վերածված և հրամցվող «հարցարանի» մեջ ի մի էին ձուլվել նաև հեղինակի տրված պատասխանները: Ծրագիրն ու նկարագիրը հանդես էին գալիս միաձուլվ կերպով: Այնուամենայնիվ, հեղինակն իր նպատակին հասավ այն տեսակետից, որ նրան հետևեցին տասնյակ բանահավաքներ և մեկը մյուսի հետևից

լույս ընծայվեցին բավականին հետաքրքրաշարժ ժողովածուներ:

19-րդ դարի վերջերին ազգագրության զարգացման պահանջները խիստ մեծացան հենց Գարեգին Սրվանձտյանի «Գրոց ու Բրոց»-ի և նրա մյուս ժողովածուների, ինչպես նաև նրա անմիջական ազդեցության տակ լույս տեսած այլ նկարագրությունների ազդեցության շնորհիվ: Գ. Սրվանձտյանին ուղղված նամակներից մեկում Գր. Խալաթյանը չէր թաղցնում, որ ապագա «Ծրագիր» շարժառիթը նրա գործերն էին հանդիսանում:

Բացի Արևմտահայաստանում տեղի ունեցող ազգագրական փորձերից, Արևելահայաստանում էլ այդ ժամանակները սկսվեցին նույնպիսի փորձեր, սակայն, նմանապես տարբերայնորեն:

Այդ տարբերայնությունը ներել չէր կարող Մոսկվայի կազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Գրիգոր Խալաթյանն այն պարագայում, երբ նա ականատես էր այն հոյակապ աշխատանքին, որ կատարում էր Եվրոպական և ռուսական ազգագրությունը, ոչ միայն լույս ընծայելով ազգագրական նկարագրությունները, այլև ուսումնասիրելով և պատմականորեն վերլուծելով աշխարհի շատ ու շատ ազգերի, ինչպես և նախնադարյան վիճակն ապրող ժողովուրդների ու ցեղերի կյանքը՝ ազգագրության միջոցով: Այդ կապակցությամբ 1887-ին Գ. Խալաթյանը Մոսկվայում լույս ընծայեց «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների» վերնագրով շատ շահեկան աշխատությունը, որը կատարելապես գիտական բնույթի ծրագիր էր և ժամանակի տեսակետից անփոխարինելի: Այդ ծրագիրն իր կենսունակությունը չկորցրեց մինչև Հայաստանի սովետացումը: Դրանով առաջնորդվում էին գրեթե բոլոր հայ ազգագրագետներն ու բանահավաք ֆոլկլորիստները:

Այս «Ծրագիրը» Գ. Սրվանձտյանի «Գրոց

*) Ստ. Լիսիցյան, Ազգագրական հարցարան, Սբկան, 1946 թ.:

ու Բրոց»-ի մի նոր, իսկական գիտական փուլն էր: Նրա անմիջական ցուցմունքներով ընթացավ 1890-ական թվականներին կազմակերպված «Ազգագրական հանդէս»-ի խմբագրութունը և հետագայում Հայ Ազգագրական Ընկերութունը, մեծ ազգագրագետ երվանդ Լալայանի գլխավորությամբ: Բազմաթիվ ինտելիգենտներ գյուղական միջավայրերում հալաթյանի «Ծրագրով» առաջնորդվելով դարձան ազգագրության անխոնջ մըշակներ, գրի առան և հավիտենական կորստից փրկեցին մեր ժողովրդի մահացման ենթակա հին սովորություններն ու կենցաղը: Բայց Գ. Խալաթյանը, ինչպես և նրա նախորդ Գ. Սրվանձտյանը ապրելով հասարակական այնպիսի պայմաններում, ինչպիսին էին ռուսական կիսաճորտատիրական և Խորհրդական ավատական-բռնապետական կարգերը, իրենց հարցարաններով չէին կարող այսօրվա՝ սովետական կարգերը ապրող ազգագրագետների պահանջները բավարարել: Խալաթյանի ժամանակվա ազգագրութւյան բռնած գիրքը այսօր շատ պարագաներում անընդունելի է: Ուստի շատ պատճառաբանված էր ու ժամանակին, երբ Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակությամբ վերջերս լույս տեսավ այժմ միակ նշանավոր հայ ազգագրագետ և գիտության վաստակավոր գործիչ պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարան»-ը: Այս «Հարցարան»-ը բաղկացած է տասը գլխավոր բաժիններից՝ անտեսական կենցաղ, նյութական մշակույթ, սոցիալական հարաբերություններ, հավատալիքներ և այլն: Միատեմավորման տեսակետից այն իրենից ներկայացնում է միանշանակ ժամանակակից գիտական պահանջներին բավարարող հարցարան, որը կազմելու ժամանակ հեղինակը ձեռքի տակ է ունեցել հայկական և ռուսական ազգագրական մի շարք համապատասխան ծրագրեր ու այլ աղբյուրներ, ինչպես և օգտագործել է իր բազմամյա ազգագրագետի բեղմնավոր փորձը: Գր. Խալաթյանի «Ծրագրի» հրապարակումից հետո ամբողջ վաթսուն տարի հայ ազգագրագետներն ու այդ ուղղությամբ զբաղվող մասնագետները հրապարակի վրա ուրիշ ծրագիր չեն տեսել: Քաղաքի մասնագետ ազգագրագետների համար Խալաթյանի «Ծրագիրը» դուրսին էր օգտագործել, բայց մենք նկարագրական ազգագրության բնագավառում ոչ թե քաղաքի, այլ ամենից առաջ գյուղական այն ինտելիգենտներին ենք պարտական, որոնք ծնվելով և ապրելով ու աշխատելով գյուղական միջավայրում, բնականաբար էլ ավելի պետք է ծանոթ լինեին

իրենց հայրենի գավառի ու ընտանիքի նիստ ու կացին, քան քաղաքից դուրս գործուղվող աղքատ ազգագրագետները, որոնք շատ հաճախ Մուրացյանի «Առաքյալի» հերոսին են նմանվել:

Բազմաթիվ գավառներում աշխատող հայ ֆուկլորիստ բանահավաքները, ծրագրի ընտելացված ձեռքի տակ մեծ մասամբ աշխատել են առանց ցուցմունքների. ուստի թե՛ լույս տեսած և թե՛ ձեռագիր վիճակում գտնվող հավաքածուները իրենց վրա կրում են պատահականություն, շտապողականության և անսխառնության կնիքը: Մեր օրերում էլ թիչ չեն այնպիսիները, որոնք գավառական կյանքի պայմաններում կազմել են սովոր ժողովածուներ. այս ժողովածուները, սակայն, հազիվ կարելի լինի համարել ազգագրական անխառն նյութ: Այնտեղ կան վիպական տարրեր, ավելորդ դիալոգներ, բանաստեղծական զեղումներ, որոնց մեջ ազգային սովորությունները գրեթե խեղվում, կորչում են: Արտասահմանում լույս տեսած ազգագրական ու ֆուկլորային ժողովածուները նույնպես կազմված են անսխառն: Մյուս մեջ հաճախ նյութերն աղավաղված են և քմահաճորեն փոփոխված:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի կազմակերպման օրից պահանջ առաջացավ Պետ. Պատմական թանգարանի ազգագրական բաժնի աշխատողների կազմի ընդլայնել, որովհետև հնագիտության ու պատմության մեջ զանազան մութ հարցերի ճշգրիտ լուսաբանությունը հաճախ մենք գտնում ենք ազգագրական անթիվ ու անհամար նյութերի առկայության պայմաններում: Շատ հաճախ է պատահում, որ հնագետի համար անհասկանալի է դառնում նյութական կուլտուրայի այս կամ այն մնացորդը, մինչդեռ նրա այժմէական տիպը, լինի այն արհեստի, արվեստի, տեխնիկայի ու թե մարդաբանական տեսակետից, կենդանի կերպով ապրում է մեր ժողովրդի մեջ: Այսպիսի դեպքերում ազգագրական, ազգաբանական ու մարդաբանական տվյալներն են, որ պետք է թույլ տան վերծանել առեղծվածային համարվող պեղածո նյութերը: Իսկ այս տվյալները ճշգրտությամբ գրի առնելը միանգամայն անհնարին կլինեն առանց այն առաջնորդող ցուցմունքների, որոնք տրված են պրոֆ. Ստ. Լիսիցյանի «Հարցարան»-ում: Բնվող «Հարցարան»-ի արժեքը խիստ բարձր է այն առումով, որ նրա մեջ, ինչպես գրում է պրոֆ. Լիսիցյանը, հակառակ նախորդ ծրագրերի, տեղ են գտել «Այժմէական պայմանները նկատի առնող բաժիններ (օ-

րինակ՝ դասակարգային շերտավորման վերաբերյալ) և բազմաթիվ նոր հարցեր» (էջ՝ 6): Խոշոր նշանակություն են ստանում կոլլոսոզային գլուղի նոր կենցաղին ու հարաբերություններին հատկացված բազմաթիվ հարցերը, որոնց պատասխանները ամփոփ պատկեր կարող են ընձեռել նրա մասին: Հեղինակը «Հարցարան»-ում կոլլոսոզային կյանքին վերաբերող հարցերը չի ամփոփել «Հարցարան»-ի մի առանձին գլխում, նկատի ունենալով, որ կոլլոսոզային կենցաղը մեր ժողովրդի նոր կյանքն է, որ այդ նոր կյանքը մի նոր աստիճան է հին հասարակական ֆորմացիայից հետո, ուստի և կոլլոսոզային կյանքին վերաբերող հարցերը հանդես են գալիս «Հարցարան»-ի ընդհանուր խնդիրների հետ միասին:

«Հարցարան»-ի հեղինակը փորձից փմանալով, որ մեր ժողովրդական հավատալիքները սերտորեն կապակցված են ժողովրդի կյանքի հետ և բխում են նրանից, այս թեմային վերաբերող բազմաթիվ հարցերը կապել է ժողովրդի առօրյա հարաբերությունների հետ: Ծիշտ է, այս բանը չէր բացառված նաև Գր. Խալաթյանի «Մտադրում», բայց չափազանց քիչ էր և գրեթե թողնված էր մեծ մասամբ քանահավաքների հայեցողության:

Դիտական արժեքի տեսակետից ղեկավարել մեծ գուգահեռաբար հանդես եկող հավատալիքները մերին աստիճանի հետաքրքրական են: Նրանցով կարելի է միայն բացատրել, թե փ՛նչ չափով գերապրուկներ ունենք մեր կենցաղում նախնադարյան համայնական կյանքով ապրող մարդու կենցաղից, թե ի՛նչպիսի հոտեր կան անիմիզմից ու տոտեմիզմից և թե ի՛նչ նշանակություն ունի դրանց հասկանալն ընդհանրապես:

«Ազգագրական հարցարան»-ի հրապարակ գալը կարևոր նշանակություն է ստանում այս օրերին հենց այն պատճառով, որ Սըփյուռքի հայերը, ծագումով Հայաստանի բազմաթիվ գավառներից, այժմ տեղափոխվում են Սովետական Հայաստան և ապրում մեր տերիտորիայի վրա: Սրանք իրենց հատուկ նիստ ու կացն ունենալով ընկել են նորանոր միջավայրեր, որտեղ արագորեն փոփոխվել են սովորույթները, տեղ-տեղ կորցրել են իրենց ազգային դեմքը, փոխարենը վերցնելով նոր ապրելավայրերի ժողովուրդներից՝ հույներից, արաբներից, բուլղարներից, ռուսիներից, եգիպտացիներից և այլն-նրանց սովորույթները, նիստ ու կացի որոշ կողմերը: Այժմ ամեն մի ազգագրագետի պարտականությունն է՝ առաջնորդվելով պրոֆ. Լի-

սիցյանի «Ազգագրական հարցարան»-ով գրի առնել մեր նորագույն ազգագրությունը, թե Սովետական Հայաստանում և թե Սփյուռքում:

Ինչպես նկատելի է, արտասահմանից ներգաղթող հայություն մի մասը դեռևս պահպանում է իր ազգային տարազը: Մեր պարտականությունն է ոչ միայն գրի առնել այդ տարազի նկարագիրը, այլև անհրաժեշտ է ձեռք բերել այն ու պահպանել մեր թանգարանում: Այս աշխատանքը կատարելիս ազգագրագետ բանահավաքները պիտի համոզվեն, որ պրոֆ. Լիսիցյանի «զգեստ ու զարդարանք» բաժինն իր հարցերով սպառիչ չէ, որ բանահավաքին է մնում դատել այն հարցերի մասին, որոնք բխում են ներկայացված ընդհանուր հարցերից:

Այժմ զգեստն ուսումնասիրելու ամենալավ ժամանակն է, որովհետև ներգաղթող հայերի մեջ ծերերի մոտ պահպանված քիչ թե շատ ազգային տարազը մեր կարգերում, շատ հասկանալի պատճառով, տեղի է տալու ժամանակակից երուպականացված տարազին: Եթե մենք գտնում ենք, որ զգեստները պետք է ուսումնասիրվեն այնպես, որ էվոլյուցիոն շղթայի բոլոր օղակները հնարավորությամբ սահմանենք մերականացվեն, ապա մենք չենք կարող երևակայել, թե սոսկ քաղաքային զգեստներով կարելի է բավարարվել: Մեզ, ուրեմն, անհրաժեշտ է ունենալ ամենախիստ անկյուններում ապրող ժողովրդի, ինչպես և նորեկ հայերի, ամենահետամնաց զգեստներից սկսած մինչև զարգացման ներկա ձևերը հասած զգեստները: Պահեստների (գավառական և կենտրոնական թանգարաններ) համար գուցե ավելի կարելի է լինի գլուղի առկա ընդհանուր պատկերացումով զգեստների հավաքումն ու պահպանումը, որի վրա նորագույն քաղաքակրթության ազդեցությունը համեմատաբար նվազ է:

Ծիշտ այս ձևով պետք է վարվել նաև բնակարանը նկարագրելիս, որովհետև առանց ազգային ճարտարապետության պատմությունն իմանալու, առանց նախնական բնակարանների ձևերի ուսումնասիրման, չի կարող լինել հայ ճարտարապետության ճշգրիտ պատմություն: Բնակարանի ճիշտ, մանրազնին, բոլոր մանրամասների նկարագրմամբ, ինչպես նաև նրա հետ կապված բազմապիսի ոգիների ու տնային երբեմնի աստվածների ուսումնասիրմամբ գիտությունն փ միճակի է մասամբ հասկանալու մեր ժողովրդի ծագումը, նրա կուլտուրական կապը այլ և այլ ցեղերի հետ, և այլն: Այս է հետապնդում պրոֆ. Լիսիցյանի

հարցարարներ գրեթե բոլոր ուսումնասիրելիք խնդիրների ընադավառներում, թեև նրա մեջ, որտեղ խոսվում է ընտելարանի մասին, հեղինակը դարձյալ շատ հարցեր թողնում է բանահավաքին, նրա մոտ կանխատեսելով աշխատանքի ինքնուրույնությունը:

«Հարցարան»-ում շատ անգամ դժվար է զանազանել, օրինակ «տուն» հասկացողությունը: Այնտեղ թեև չի ասված, թե «տուն» ասելով պետք է հասկանալ որոշ գավառներում:

1. Ընդհանրապես ամբողջ շենքը, որի հարկի տակ կան ախոռներ, փարախներ, թոնրատներ, օդաներ կամ տաքուներ և այլն,

2. «տուն», «թոնրատուն», «թնդըրտուն», «տան տուն»,

3. դերաստան, («իմ տունս ինձ լսում է մի մարդու պես», «իմ տունս նահապետական է», «մեր պապերի տունը...» և այլն և այլն), բայց բանահավաքը պետք է կռահի, բացահայտի, գտնի այն ամենը, ինչ որ յուրահատուկ է նկարագրվող օբեկտին:

Այսպես պետք է վարվել նաև «սաքու»-ն նկարագրելիս (սաքուն վանում նշանակում է ալգեմիջի, վրանանման-աշտարականման հովանոց, Ախալքալաքում և այլուր՝ մի տեսակ թախտ, հարակից օդային, որ Ախալքալաքում կոչվում է «սաքի»):

«Հարցարան»-ում շատ քիչ տեղ է հատկացված «գուշակություններ» բաժնին (էջ՝ 93), որի սահմաններում չի կարելի մնալ: Ազգագրագետ բանահավաքը պետք է այն

ընդլայնի, ելնելով այն հարցերից, որոնք ծագում են տեղի ու տեղը դրի առնելու ժամանակ:

Սրանով միայն կարելի է հասնել այն նըպատակին, որին ձգտել և ձգտում է հայ ազգագրությունը՝ Սովետական Միության ժողովուրդների մեծ ընտանիքում ի ցույց հանելու իր ազգային մեծ ու դարավոր կուլտուրան: Այս փորձում մեծ անելիքներ ունի մեր գյուղական ինտելիգենցիան, որովհետև նա է մոտ կանգնած մեր գյուղական կյանքին: Մեծ են նաև դավառական թանգարանների անելիքները, որոնք պետք է ստեղծեն ազգագրական բաժիններ և հարցարանի ցուցմունքների համաձայն առաջին հերթին հավաքեն նոր կուլտուրայի ներարշավի շնորհիվ մեր կենցաղից դուրս վանվող նյութական կուլտուրայի նմուշները՝ ամաններ, զրգեստներ, զարդեր, ձեռագործներ, զանազան արհեստներին վերաբերող գործիքներ ու նյութեր, ձիասարքեր, երկրագործական գործիքներ և այլն:

Բանահավաքները պետք է զարկ տան հայ հին ու նոր ֆոլկլորի հավաքման գործին, առաջնորդվելով պրոֆ. Լիսիցյանի հարցարանի համապատասխան ցուցմունքներով:

Սրանով մենք կատարած կլինենք «Հարցարան»-ի ծերունազարդ, բաղմավաստակ գիտնական, պրոֆեսոր Ստեփան Լիսիցյանի բաղձանքը և հայ ազգագրության պահանջը:

Վ. ԲԴՈՅԱՆ

ՕՏԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԴԻՄԻՏՐԵՎԸ ԽՈՍՈՒՄ Է ՀԱՅԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

երջերս, խոսելով Սոֆիայում, Դիմիտրեն անդրադարձավ Հայկական պահանջներին: Տալով հայ ժողովրդի ամիրսի պատմությունը, նա հայտարարեց.

«Պետք է պարտադրել թուրք կառավարությանը, որպեսզի հայերին վերադարձնի Հայկական բոլոր նահանգները, և ոչ թե միայն Կարսն ու Արդահանը: Հայկական բոլոր նահանգները պիտի կցվեն Սովետական Հայաստանին, որպեսզի թուրքիայում և արտասահմանում դառնա հայերը նախապատվություն ունենան վերադառնալու հայրենիք:

«Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, դաշնակիցները չկարողացան, կամ ամբիջ ճիշտը չուզեցին հայերին վերադարձնել թուրքիայի լծի տակ գտնվող Հայկական հողերը, հակառակ հայ ժողովրդի ցուցաբերած հսկայական զոհողությունների:

«Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի

ընթացքում, հայերը լայն կերպով մասնակցեցին դաշնակիցների հաղթանակին ընդդեմ հիտլերականության և ֆաշիզմի: Սովետական Հայաստանը տվեց Կարմիր Բանակին իր լավագույն դավակները — 50 զորավար և քառորդ միլիոն զինվոր: Ամերիկա, Ֆրանսիա և այլ Դաշնակից երկրներում գտնվող հայերը մեծ մասամբ զորակուշի ենթարկվեցին:

«Մենչդեռ թուրքիան, Գերմանիայի կողմից կռիվեց առաջին պատերազմի ընթացքում, իսկ երկրորդ պատերազմին չեզոքի դիմակի տակ համակիր էր հիտլերական Գերմանիային և երբ առիթ ներկայանար նա չէր վաղանի արշավել Սովետական Միության և Հայաստանի վրա:

«Ուրեմն հասել է ժամանակը, որ հայ ժողովուրդը դոհացում ստանա իր պահանջներին: Միացյալ Ազգերի Ապահովության Խորհուրդը պետք է արդար և անմիջական լուծում տա Հայկական խնդրին:

(«Լեւոնտունը» հոկտեմբեր 11, 1946 թ.)

ՄՈՒՆԻՏՏԻՆ ՆՈՒՐԻ

ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՐԱՎԱՆԸ

Մունիտտին Նուրիի գերգայուն գրչեն կլած «Առաջին կարավանը» ներշնչված է Հայկական դեպի Սովետական Մայր Հայաստան մեկնող հայ գաղթականներու Ա կարավանեն, երբ Մոհաֆեզ Պևր, լիպգոր պատվիրակները, Առաջնորդ Հայր Սուրբը, Բահանա, հայրեր, ներգաղթողներ և ողբերի գացող բազմահազար հայ և արաբ եղբայրներ այցելեցին Սուրիո ազատագրության ռաֆիքա հանգ. Իպրահիմ Պեյ Հանաճոյի շիրիմը:

Ի՞նչ ծովածավալ բազմություն մարդոց... ծաղիկներից երով ծանրաբեռնված:

— Ու՞ր կ'երթան անոնք:

— Շրջապատելու դամբարանն ազգային հերոս Հանանոյին: Անոնք կզարդարեն չի-

րիմը բուրումնավետ ծաղիկներով ու բարձրադադակ ու լիաշուրթն կ'ոգեկոչեն հիշատակը հայրենասեր Մեծ Հերոսին՝ սրտաբուխ, անկեղծ ու հարգալիք ողջուններով: Անոնք զավակներն են Սուրիո, ու կվերա-

դառնան իրենց հնազադայան ու պատմական Հայրենիքը՝ որուն կապված են կարտի, արցունքի և աշխույժի կապերով:

Անոնք, բաժնվելի տուաջ այս հողեն, որմե տտացան սնունդն իրենց ֆիզիկական ու հոգեկան, ուր կերտեցին լույս երազներ հայրենական, հարգանքի իրենց տուրքը կուգան մատուցանել դամբանին առջև այն Մեծ Մարդուն, ուր խորհրդանշին եղավ ազգային ազատագրական պայքարներուն ու Մեծ Պաշտպանն, Հայրենիքին:

Եվ իրենց պես ու իրենց չափ, ո՛վ կարող է գնահատել ու հասկնալ վեհոթյունն ու մեծութունը բոլոր անոնց, որոնք ինկան հերոսաբար, Հայրենիքի փառքին համար: Զէ՛ որ անոնք, ուր որ գացին ու գաղթեցին, Հայրենիքի սերն անաղաքով՝ զխոցան պահել վառ ու անմաշ, իրենց սրտին ու հոգվո մեջ միշտ ծրարած:

Այս ոգևոր ամբողջներուն ժպիտին մեջ, ես կտեսնեմ վիշտ մը խորունկ ու համակող ու իրենց խնդրեն արցունքներով է թրջված, որովհետև անոնք սիրելի Հայրենիքն մը կը հեռանան, երազներու Հայրենիքը ողջունելու, կբաժնվին, իրենց անկեղծ ու սրտակից բարեկամներեն՝ կարոտակեզ արենակիցներ վերագտնելու Արցունք կա անոնց աչքերուն մեջ ու հոգվոյն մեջ թախիծ անհուն... ու հետադարձ նայվածքներով խորատույզ, վերջին անգամ կդիտեն հողն օրհնաբեր, որ տվավ իրենց ավիշ ու կյանք ու ապրումներ, ուր մանկություն մ՝ անդորր, խաղաղ կյանք ու աշխատանք վայելեցին ապահով, ուր

սրտերն իրենց բարախեցին ու թոխացին զղացումներու բազմապիսի լարերով:

Այն օրն, ուր, ո՛վ հեռացող եղբայրներ, ձեզմե միայն հիշատակներ պիտի մնան, մի՛ մոռնաք, մի՛ մոռնաք, որ տակավին, ձեզի համար կարոտակեզ սրտեր անվերջ պիտի բարախին, ձեր սրտերու բարախումին կըշռուցի:

Ա՛խ, որքան պիտի փափաքի սեղմել ձեռքը յուրաքանչյուր մեկնողի, ողջագուրվի, ու կուրծքն անոր սեղմել կուրծքիս հրատուշոր...

... Ու ծառին տակ այս մենավոր, հուզումներու անձնատուր, արցունքներ հորդ կհոսին՝ զորս անկարող եմ զսպելու:

Ձեռքս՝ անձանոթ ուժե մը պրկված, խանդագին կբարձրանա, ո՛վ հեռացող ու սիրելի եղբայրներ, ողջերթի անկեղծ մաղթանքներով:

Ողջերթ, ողջերթ, ո՛վ սրտակից բարեկամներ, ու բարի՛, հազար բարի ճանապարհ, ղեպի փառավոր ու լուսաշող Հայրենիքը ձեր բազմադարյան երազներուն, ուր կմաղթեմ կյանք մը խաղաղ ու հրջանիկ ձեր բոլորին, ձեր զավակներուն ու թոռներուն, ինչպես նաև զայլք սերունդներուն:

Պիտի պահենք մեր սրտին մեջ հիշատակը, որ ձեզմե մեզի կմնա. պիտի պահենք զայն անաղարտ, մի՛շտ, մի՛շտ, մի՛շտ...

Առաքելեն բարգմ. ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՆՅԱՆ
(«Եփրատ» թիվ 2791, 1946 թ.)

ԱԼՃՆՐԸՆ ՊԼԵՔ

PETITION TO THE UNO*)

Պրե. Պլեք Հայ Իրավանց Պաշտպանության Ամերիկյան Հանձնախումբի անդամներեն մին է, Սոսայրի Ֆոր էրիվ Բելլըր Բեկերության առաջնորդը Նյու-Յորքի մեջ, և շատ գործուն դեր կկատարե քաղաքական և բնկերային բարելավման շարժումներու և հարցերու մեջ:

Միացյալ Ազգաց Կազմակերպության Համաժողովը, որ գումարվեցավ Լոնտոնի մեջ, ստացած է բաշմաթիվ պատգամներ այս շաբթվան ընթացքին: Ոմանք կվերաբերին միջազգային սպառազինման և հրազեական ոռւմբի գործածության: Եվ ոմանք ալ կշոշափին մասնավոր ժողովուրդներու կենաց հանգամանքը, որոնք կըմբռնեն որ այժմ հարմար ժամանակն է մարդկության խղճին դիմելու: Մարդիկ իրավամբ կնային Միաց-

յալ Ազգաց Կազմակերպության վրա, որպես պաշտպանության և դիմումի համաշխարհային կեդրոն մը, իբրև աղբյուր մը արդարության և կարեկցության:

Ժողովուրդը մը, որ թվով շատ փոքր է, մոտափորապես չորս միլիոն, դիմում կատարած ըլալով անոր, ոմանք անկարելոր պիտի գտնեն: Բայց մենք ըսած չենք, որ ամեն մարդ, կին, երեխա կարևորություն ունի, թե ամեն ժողովուրդ պետք է պաշտպանվի, նկատողության արժանանա և զնահատվի:

Կիսսիմ Ժողովուրդի մը մասին, որ երբեմն

*) Սույն ուղերձը հաղորդված է Միացյալ Նահանգներու բազմաթիվ ռադիոկայաններին:

ունիք պատմական և ավանդական արմատներ, մշակութային և հոգեկան հայրենիք մը: Կիստիմ Հայոց մասին:

Հայաստան երկիր մըն է, որ կզանվի Սև և Կասպից ծովերու միջև: Ան բերրի երկիր մըն է պտուղներու և բրնձի, բամբակի և ծխախոտի, անտառներու և արջառներու և պղնձի: Արգասավոր ձորերու երկիր մըն է: Դարպաս մըն է Արևելքի և Արևմուտքի միջև, — ընդմեջ Պարսկական ծոցին, Հնդկական օվկիանոսին և Միջերկրական ծովուն: Կանաչանդիտներուն: Երկիր մըն է, ուր Եվրոպա և Ասիա իրարու կմխանան, և ուր կայսրություններ մաքառած են ի խնդիր տիրակալության, ապատակած են անոր ժողովուրդը, թողելով մոխիրներու ավերակներ և բեկորներ, անթուփյուն, գերություն և մահ:

Հայաստան առ նվազն 3500 տարվան պատմություն ունի: Քանենքոն Քրիստոս առաջ 401 թվականին այս երկրին անցած է: Մեծն Աղեքսանդր Քրիստոսն 331 տարի առաջ, գրավեց զայն Պարսկական կայսրութենին: Հռոմայեցիք նվաճեցին զայն: Բայց հայեր շարունակ անկախության և ազատության ժամանակաշրջաններ ունեցան: Ան առաջին ազգն է եղած, որ քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունած է 303 թվին: Երկիրը արշավող ասպատակներու կարգեն են արաբներ, պարսիկներ, քուրտեր, մոնղոլներ և թուրքեր: Վերջնապես դարուն մեջ ցարական Ռուսիան և Թրքական կայսրությունը տիրապետած են հոն: Թրքաց տիրապետության ներքո հայերը ցեղալին և կրոնական հալածանքներու երթարկված են, — հալածահարություն, հալածակություն, խտրողական հարկահանություն, և վերջապես, — կոտորած և տեղահանություն: 1894—1896-ի կոտորածներու ընթացքին առավել քան 300.000 հայեր բնաջնջվեցան: 1909-ին առնաք դարձյալ առնջվեցան Երիտասարդ Թուրքերու վարչաձևեն: Եվ 1915 մինչև 1916, երբ Թուրքերը տարակուսեցան անոնց հավատարմության վրա, և երբ Դաշնակիցները իրենց պատերազմական նպատակները հայտնեցին, ըստ Դերկոմս Պրայսի, միլիոնի մը մոտ հայեր ջարդվեցան: Շատ դուռնություններ կմոռնանք: Սերունդ մը առաջ, ամերիկացիք մեծապես հուզվեցան հայոց կացությունեն: Այս իրողությունները կրնանք քաղել Բրիտանական Համայնագիտության և կամ Փոքր Ասիոյ որևէ արժանահավատ պատմություն մը: Ասոնք ազահ և ամոթալի պատկերի մը մասն են, թե ինչպես մարդիկ կվարվին իրարու հետ: Ըլլա-

լով փոքր ժողովուրդ մը, ո՛չ այնքան հզոր ուժերներն դիմադրելու, և ո՛չ ալ բավականաչափ հարուստ իր անկախությունը դնելու փոխարինաբար բան մը տալով, և ո՛չ ալ ըստ բավականի ժանոթի, որպեսզի Դաշնակիցներու և իր դրացիներու սրտին դիմեր, այս պատմաբանական անսոսնիքներն տառապած է:

Այս աշխարհին մեջ փոքր ազգերու համար ապահովություն չկար: Ոչ մեկ ժողովրդի գոյության իրավունքը ապահովուած էր, մանկանց ոչ մեկ սերունդը կարող էր մեծանալ առանց ակնատես ուլալու բարբարոս անգթության և բռնության՝ այնպիսի բաներու համար, որոնք նվիրագործված էին իրենց հայրերու կողմից:

Եթե ակնարկ մը տանք իրանացիներուն և կամ ճափացիներուն, կորեացիներուն կամ եթովպիացիներուն, որևէ տեղի փոքր ազգության մը, հարց հարուցված չէ, թե «Ի՞նչպես կրնանք արդարություն ի գալ՝ զինչ այս ժողովրդաց համար: Ի՞նչպես կրնանք հաստատել ապահովության դրություն մը, որուն մեջ ամեն ժողովուրդը ապահովություն գտնեն»: Բայց առաջնապես հարց եղած է, թե «Ան ի՞նչպես պիտի նպատակ մեր ազգի գոյության կամ մեր կայսրության: Թե ի՞նչպես մեր հարաբերությունները պիտի ազդվին մեր թշնամուին»: Յրանսիական կամ Ռուսիոյ կամ Թուրքիոյ և կամ Ճապոնի վերաբերմամբ»:

Բիրտ ուժի բաղադրականությունը պատահաբար է հայերը, որով եվրոպական և ասիական պետությունները սակարկած և պայքարած են իրարու հետ, գործածելով հայ ժողովուրդը իբրև գրավ: Քաղաքակիրթ մարդու պատմության մեջ ասիական անարդանք մըն է: Ասիական տխուր մեկնաբանություն մըն է թե քրիստոնյա և թե մահմեդական ազգացության վրա, և միայն խորհրդային Միությունը իրավացի և քաղաքականապես փափաքելի և ողջմիտ նկատած է, այս ժողովրդին տալու հողի պատառ մը, ապահովություն և մշակութային ինքնուրույնություն, և դատարարականություն, աճման ու հառաջդիմության միջոցներ: 1920-ին, երբ հազիվ երկրամաս մը խոստացված էր, թուրքերը դարձյալ հարձակեցան և ահա այս միջոցին էր որ խորհրդային Հայաստան հիմնադրվեցավ:

Խորհրդային Հայաստան իրապես նպաստած է հայ ժողովրդի կյանքին: Ան վայելած է Սովետական Միության պաշտպանությունը: Նույնիսկ անոնք, որոնք կըննդատեն համայնավարությունը, կընդունին զայս: Սովետ դրության մեջ ապահովուած են զանազան ժողովուրդներու, մեծ և փոքր, սե-

փական լեզվի գործածությունը, անոնց դպրոցները. կրթության քաջալերությունը ոչ միայն արիտի զարգացնե՝ երիտասարդ և բնիկ առաջնորդներու ձիրքերը, այլ նաև քաղաքական պատասխանատվությունը տեղափոխ կառավարության գործին մեջ, — և փոխադարձ օգնություն՝ փոխադրության և տնտեսական փոխանակության գործերու մեջ, 1920-ն ի վեր, հայեր այս հանրապետության մեջ վայելած են մշակութային ինքնավարություն:

Սակայն առիկա չի լուծեր միջազգային հարցը: Այսօր, ավելի քան մեկ միլիոն հայեր ցան ու ցիր եղած են ամբողջ Եվրոպայի և Փոքր Ասիո մեջ, — Իրանի, Իրաքի, Սուրիո, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Պաղեստինի, Հունաստանի, Ֆրանսայի և Ամերիկայի մեջ: Անոնք տարագրյալներ են, որոնք տառապած են անոթությանմբ, աղքատությանմբ, հիվանդությանմբ, հարստահարությանմբ, հափշտակությանմբ և կոտորածով: Անոնք ճաշակած են քաղաքական իրավանց զրկվանք և ամեն տեսակ հալածանք: Ի հեռուկա այս ամենուն, անոնք վերապրած են:

Տրամաբանական չէ՝ անոնց համար սպասել և պահանջել, որ հին անիրավությունները ուղղվին և նոր կարգադրություն մը ըլլա իրենց համար: Անտարակույս Միացյալ Ազգաց Կազմակերպության պատասխանատվությունն է նկատի առնել՝ որ ժողովուրդ մը կարենա այս աշխարհիս վրա եւել մը ունենալ, որ նվիրականացած է իր անցյալով, նշանակալից դարձած իր պատմությանմբ և իրագործություններով, տեղ մը, ուր ամեն փնջ հարազատ ըլլալով իր հոգեկան և մշակութային կյանքին, կարողանա բնական աճման և արտադրության բարիքները վայելել: Հայոց հանգամանքին մեջ, գոնե կարելի է մեկուսացնել այն վայրերը, ուր որ ավանդական և պատմական տարածությունն ու սահմանները հստակ են: Եվ ուր բնակիչները կիսովիս, կարող են գաղթել սահմաններեն անդին, — մասնավորապես ուր հողը, պատմությունն ու բնակչությունը փմատնանշեն որ Հայկական է, — և ուր իշխող ազգին կարելի չէ վստահիլ, որ ուղղամտությամբ վարվի հայ փոքրամասնության հետ:

Հայեր կողմէն հայրենիք մը, որ ըստ բավականի հզոր ըլլա, որպեսզի կարենան և բաշխավորել իրենց սերունդներու, իրենց սեփական ձիրքերու և մշակութային կյանքի վերապրումը: Ժողովրդապետություն մը կողմէն, թեև փոքր, բայց ատակ՝ ժողովրդավար աշխարհի մը մեծագույն փառացվածքին մասը կազմելու: Պատրաստ են պա-

տասխանատվություն մը տալն ինքնու միջազգային ապահովության, տնտեսական և մշակութային փոխանակության նոր դրությունները կամ մեկուսական չէ: Ազգայնամոլ կամ զինվորապաշտ չէ: Իրենց երկիրը սիրելով հանդերձ անոնք կարիք չեն զգարուիչներու վրա դերակալություն հաստատելու: Եվ ոչ ալ պետք կզգան ուրիշները ատելու: Այս ոգին է, որ կմղե Ամերիկայի հայերը ի մի գալու և իրենց դատը հարկադրելու Միացյալ Ազգաց Կազմակերպության:

Հայ ժագումով բազմաթիվ հայեր կան, որոնք մտադիր են Ամերիկայի մեջ ապրելու: Անոնք կարենան այս երկիրը: Անոնք մեծ ապագա մը կնախատեսեն Ամերիկայի համար և կրաղձան անոր մասնակցիլ, անոնք կփափաքին, որ իրենց զավակները մեծնան և ընդունակ ըլլան վայելելու անոր ժառանգությունը և հարստացնելու հասարակական կյանքը, որուն մաս կկազմեն: Պատշաճ է, որ հայերը սովորեցնեն իրենց զավակներուն հայրերու ժառանգության բարեմասնությունները, պարծելու իրենց անցյալ մեծ առաջնորդներով, իրենց երաժիշտներով և արվեստագետներով ու ռազմականներով, չամաշելու իրենց ծնողներեն, այլ գոհունակ ըլլալու, որ անոնք ունեցած են տոկունություն և ազատասիրություն, ատկունություն, հալածանքներեն վերապրելու և նոր Աշխարհին մեջ հաստատվելու:

Առժամապես տարագրության մեջ ապրող հայերը, և հայկական ժագումով ամերիկացիները, ընդամենը 200,000 հոգի, որ այժմ կապրին Միացյալ Նահանգաց և Քանադայի մեջ, ունին որոշ պատասխանատվություններ այն երկրներին և այն մարդոց հանդեպ, որոնցմե սերած են, ինչպես նաև այն ազգին հանդեպ, որուն մեկ մասն են: Այդ պատասխանատվության և պարտականության անունով, անոնք իրենց պարտականությունը կատարեցին: Ամերիկահայ Ազգային Խորհուրդը և Հայ Իրավանց Պաշտպանությունը Հանձնախումբը խոսելով միլիոններու անունով, որոնք ցրված են աշխարհի ամեն կողմը, ինդրադիրներ մատուցին Միացյալ Ազգաց Կազմակերպության: Անոնք հիշեցուցին Միացյալ Ազգաց Կազմակերպության իրենց պատմությունը և տվախտանքները, իրենց հավատարմությունը ժողովրդավարության դատին հանդեպ հրեթալս առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմներու, առաջին համաշխարհային պատերազմին հետո իրենց տրված խոստումները, իրենց կրած տառապանքները թուրքերեն, որոնք անվա-

նապես չեղոր մնացին և սակայն համագործակցեցան ֆաշիստներուն հետ: Անոնք մատնանշեցին Թուրքիո տիրապետության Լնթակա երկիրներու մեջ այն ոչ-դեմոկրատիկ դավադրությունները, որոնցմով զլացված է իրենց ապահովություն և քաղաքացիական իրավունքներ, թույլ տալով Թուրքերուն, որ վերադառնան այն շրջանները, որոնք ի սկզբանե Հայաստանի մասն ըլլալով՝ խոտաղացված էր անոնց, և թուրքերն գրավել երկիրներու մեջ հալոց դեմ ի դուրծ դրված իտերական դավերը:

«Մենք, ներկայացուցիչներս, երկրագնդի դանազան մասերու մեջ ցիր ու ցան մեկ միլիոնն ալեի հայ ապաստանյալներուն, կխնդրենք Ձեր բարձրութենէն, որպեսզի ի դուրծ դնեք պարտապաշտած միջոցներ, Սովետ Հայաստանի վերադարձնելու Թուրքիո կողմն գրավել Հայկական Նահանգները, դեթ ալ հողամասերը, որոնք պարունակված էին նախագահ Գելլալի վողմն գծված սահմաններուն մեջ, և անոնց վրա վերադառնալից ներկայացուցի վրա ցան ու ցիր մեր տարագիր հայրենակիցները...»

«Բազում երկիրներու մեջ հայք տակալին ապաստանյալներու գոյալիճակ ունին, կներկայացնեն միջազգային հարց մը և ծանրորեն կճնշեն քաղաքակիրթ աշխարհի լիզը: Արդարության պահանջ մըն է, որ անոնք վերադառնան անոնց ազատության և ապահովության պայմաններու մեջ: Հմուտ անձինք ամենուրեք կհավատան, որ այս պայմանները կարելի է իրագործել միացնելով Թուրքիայի վողմն գրավել Հայկական Նահանգները Սովետ Հայաստանի հետ, ուր քսան հինգ տարվան կարճատև ժամանակի մը մեջ ազգ մը փրկված է բնաջնջման անդունդէն, և ուր տնտեսական, բնակարային և մշա-

կութային վերադարձնում մը հառաջացած է, որ եղական ! հայ պատմության մեջ»:

Ինչ կխորհիք այս դիմումի մասին: Բազում ամերիկացիներ անկախ կընեն Հայոց դատը: Փոքր ժողովուրդ մըն են, փոքր թվով: Բազում ամերիկացիներ նախապաշարումներ ունին այսօրինակ զանազուն հեռանկարներով ժողովրդի մը դեմ, որուն պատմութենէն, բնութենէն և հարցերէն անտեղյակ ենք:

Սակայն, եթե կհավատանք ժողովրդավար ընկերության մը և խաղաղ աշխարհի մը, պետք է ճանչնանք, որ ամեն փոքր ազգ մտահոգութիւն մը կպատճառե: Ամեն մեկ ազգի մեծամասնության համար հրամայական է,

որ ամեն մարդ ապահով և ազատ ըլլա իրաւակախ դուրսէն մը: Միացյալ Ազգաց Կազմակերպության փորձաքարը կկայանա այս փոքր ազգերու հարցերուն նկատմամբ անոր ցուցահանած վերաբերումին մեջ: Մեր պատվիրակներու փորձանիշը, անոնց իմաստութիւնը, անվահեթութիւնը և դիվանագիտութիւնը կկայանան նաև այս տեսակ հարցերու ղեկավարության մեջ: Սակայն Լոնտոնի մեջ դումարված Խորհրդաժողովի մեր պատվիրակներուն վրա չի ծանոթանար ամբողջ պատասխանատվութիւնը: Ինչ որ կընեն, փոփոխուի կախումն ունի մեզմէ: Ընդունա՞լ ենք ազատության: Ընդունա՞լ ենք խաղաղութիւն: Յույց տանք մեր արժանավորութիւնը, ու Միացյալ Նահանգաց և աշխարհի գիտակցութիւնը իրականացնենք Միացյալ Ազգաց Կազմակերպության միջոցով, որ խաղաղության և արդարության մեր նորագույն գործակալութիւնն է*):

Քարգմ. ԵՂԻՇԵ ՏԵՊԱՂՅԱՆ
(«Լաբեր» թիվ 106, 1946 թ.)

ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Է՛՛ ԼԱՎԱՏԻՍ-ի մեջ կկարդանք.
«Եգիպտոսի է՛ Ահրամ թերթէն առնված լուր մը, ըստ որում Գահիրէի, Ներգաղթի Կոմիտէի անդամներն մեկը հայտարարութիւն մը ընելով Է՛ ԱՆՐԱՄ-ի թղթակցին, ըսած է՝ թե Սուրիո և Լիբանանի 170 հազար Հայերուն 135 հազարը, իսկ Պաղեստինի 15 հազար հայության 12 հազարը, արդեն արձանագրված են ու կփախաբին Սովետական Հայաստան վերադառնալ:

Մեկնիլ փախաբողներուն մեջ կա կարևոր թիվ մը բարեկեցիկներու, որոնք հայրենասիրութենէն աւրված որոշած են հեռանալ

Միջին Արևելքի երկրներէն հաստատվելու համար իրենց Մայր Հայրենիքին մեջ:

Հայրենիքի հանդեպ այս կարտի զգացումներն զատ ո՛չ մեկ պատճառ պիտի մղեր ղիրենք հեռանալու արար երկրներէն, ուր տարիներ ի վեր գտած են եղբայրական և բարեկամական անկեղծ բնութեւնը:

(«Եփրատ» թիվ 2767, 1946 թ., Հալեպ)

*) Տպագրվում է որոշ կրճատումներով:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Գ Ի Ր Ը

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆՅԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայկական ՍՍՌ առաջին գումարման Գերագույն Սովետի լիազորություններն ավարտվելու կապակցությամբ, «Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունների կանոնադրության» 62-րդ հոդվածի հիման վրա Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Գերագույն Սովետի Նախագահությունը որոշում է.

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունները նշանակել 1947 թվի փետրվարի 9-ին՝ կիրակի օրը:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագահության Նախագահ՝ Մ. ՊԱՊՅԱՆ

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագահության

Քարտուղարի ժամանակավոր պաշտոնակատար՝ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

28 Նոյեմբերի 1946 թ.

բաղ. երեկվան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Գ Ի Ր Ը

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԿԱԶՄԸ ՀԱՍՏԱՏՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

«Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունների կանոնադրության» 35-րդ և 36-րդ հոդվածների հիման վրա հաստատել Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունների Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը՝ կազմված հասարակական կազմակերպությունների և աշխատավորների ընկերությունների հետևյալ ներկայացուցիչներից.

Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահ՝ Միֆայել Գալստի Թումանյան ռեսպուբլիկայի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների և գիտական հիմնարկությունների աշխատողների պրոֆեսորնալ միության կողմից:

Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ՝ Արտաշես Սարգսի Մատինյան — Երևանի Զերծիճակու անվան գործարանի բանվորների, ծառայողների և ինժեներատեխնիկական աշխատողների կողմից:

Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի քարտուղար՝ Նիկոլայ Պավլովիչ Շչերբակով — ռեսպուբլիկայի Քաղլուսավորական հիմնարկությունների աշխատողների պրոֆեսորնալ միության կողմից:

Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի անդամներ՝

Գուրգեն Թադևոսի Ղազանչյան — Երևանի գյուղատնտեսական գործարանի բանվորների, ծառայողների և ինժեներատեխնիկական աշխատողների կողմից:

Վարդուշ Տիգրանի Նալչաչյան — ռեսպուբլիկայի լրիվ միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցների աշխատողների պրոֆեսիոնալ միության կողմից:

Ռուբեն Ղազարի Հակոբյան — ռեսպուբլիկայի եճուղային և հիդրոտեխնիկական շինարարության աշխատողների պրոֆեսիոնալ միության կողմից:

Գեղամ Բագրատի Ալեքյան — Լենինյան Կոմունիստական երիտասարդության Միության կողմից:

Աշխեն Տիգրանի Իշխանյան — ռեսպուբլիկայի Պետհիմնարկությունների պրոֆեսիոնալ միության կողմից:

Մամեդ Սալմանովիչ Իսկենդերով — ռեսպուբլիկայի Քաղուսավորական հիմնարկությունների աշխատողների պրոֆեսիոնալ միության կողմից:

Ժենյա Բաղիշի Եղիազարյան — Սիսիանի շրջանի Ուղ դյուղի «Կարմիր նույնաբեր» կոլխոզի Կոլխոզնիկների կողմից:

Մովսես Մելիքի Հարությունյան (Արաղի) — Հայաստանի Սովետական գրողների միության կողմից:

Անդրանիկ Միսակի Խաչատրյան — Լենինականի շոգեքարշային տնտեսության շրջուրդ բաժանմունքի բանվորների, ծառայողների և ինժեներատեխնիկական աշխատողների կողմից:

Գևորգ Վարդանի Գյուլեյջյան — Պ զորամասի զինծառայողների կողմից:

Երուս Սմբատի Ղափթյան — Նոր Բայազետի շրջանի Սարուխան գյուղի Բերիայի անվան կոլխոզի կոլխոզնիկների կողմից:

Վաղինակ Թևոսի Գուրգենյան — ՄՏ կայանների և հողային օրգանների աշխատողների պրոֆեսիոնալ միության կողմից:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագահության Նախագահ՝ Մ. ՊԱՊՅԱՆ
Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագահության

Քարտուղարի ժամանակավոր պաշտոնակատար՝ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

6 դեկտեմբերի 1946 թ.

բաղ. ԵՐԵՎԱՆ

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ձ Ն Ե Ր

Մի տարի առաջ ՍՍՌՄ կառավարությունը արտասահմանում ապրող հայերին թույլ տվեց վերադառնալու իրենց Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան: Այս տարվա սկզբից արդեն սկսվեց ներգաղթողների առաջին խմբերի ժամանումը: Ամառը և աշնանը, համարյա թե ամեն օր, նավերով ու երկաթուղով Բաթումից կամ սահմանափակ ջրային կայարանի վրայով Սովետական Հայաստան էին ժամանում Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի զանազան երկրներից ներգաղթողների նորանոր խմբեր:

Ամառվա ընթացքում Սովետական Հայաստան են ներգաղթել Սիրիայից և Լիբանանից մոտ 20 հազար հոգի, իսկ Իրանից՝ ավելի քան 20 հազար հոգի: Հայրենիք են վերադարձել երկար տարիներ Բալկանյան երկրներում՝ Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Հունաստանում ապաստան գտած շատ հայեր: Ներգաղթողների թիվը նշանակալից կերպով զերտազանցում է 1946 թվա-

կանի համար նախատեսված թվին: Ընթացիկ տարում արտասահմանից Սովետական Հայաստան վերադարձած հայերի ընդհանուր թիվն է՝ 51.000:

Ներգաղթածների մեջ կան շատ գյուղացիներ, կառուցող բանվորներ, մետաղագործներ, տեքստիլագործներ, զանազան արհեստի տեր անձինք և ինտելիգենցիա:

Աշխատունակ բոլոր անձինք, առանց բացառության տեղավորվել են աշխատանքի՝ ըստ իրենց մասնագիտության, թե՛ արդյունաբերության մեջ և թե՛ գյուղատնտեսությունում: Այդ հնարավոր էր անել միայն սովետական երկրում, որտեղ Սովետական Կոմստիտուցիայով ամեն մի սովետական քաղաքացու վերապահված է աշխատանքի իրավունքը:

Լենինականում, Էջմիածնում և այլուր նորից արհեստավորների համար կազմակերպվել են կադրողների, փոխադրողների, ոսկերիչների և մետաղագործների արտել-

ներս: Բոլոր արտեղնելիքն տրամադրված են արտադրական շենքեր և արտեղններն արդեն աշխատանքի են անցել:

Հազարավոր ընտանիքներ՝ ըստ իրենց ցանկության ընդունվել են կոլխոզների մեջ: Նոր կոլխոզնիկները եռանդով աշխատում են կոլխոզներում: Էջմիածնի, Արտաշատի, Ախուրյանի և մյուս շրջաններում կազմակերպվել են խմբակներ, որտեղ նորեկներն ուսումնասիրում են գյուղատնտեսական արտելի ստալինյան կանոնադրությունը: Նորեկ երիտասարդների մի խումբ սովորում է տրակտորիստների դասընթացներում:

Սովետական կառավարությունը ամեն տեսակի օգնություն է ցույց տալիս նորեկներին իրենց տնտեսությունը կազմակերպելու գործում:

Ամենակարիքավորներին տրվում է հաշուատ, վառելիք և տնային իրեր: Դպրոցական հասակ ունեցող բոլոր երեխաներն ընդգրկվել են դպրոցներում: Նրանց գերակշռող մասն առաջին անգամն է հնարավորություն ստանում ուսումնասիրելու մայրենի լեզուն ու գրականությունը: 600 պատանիներ ընդունվել են արհեստավորական և ֆաբրիկա-գործարանային տեսակներում: Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Պետական համալսարան, Պոլիտեխնիկ ինստիտուտ, Կոնսերվատորիա և Երևանի մյուս բարձրագույն դպրոցներն են ընդունվել հարյուրավոր նորեկ սովորողներ:

Տասը տարի առաջ ռեսպուբլիկայում

փակվել էին անգրագիտության վերացման կայանները, քանի որ նրանց կարիքն այլևս չէր զգացվում. հայրենիք վերադարձած հայերի մեջ կան շատ անգրագետներ. նրանց համար կարիք եղավ նորից բաց անել այդ կայանները և կազմակերպել գիշերային հանրակրթական դպրոցներ:

Ներկայումս Սովետական Հայաստանը պատրաստություններ է տեսնում դալիք տարում ընդունելու նոր հազարավոր արտասահմանյան հայերի: Քաղաքներում ու գյուղերում կառուցվում են 2400 տներ: Մինչև տարվա վերջը պատրաստ պիտի լինի 135 հազար քառակուսի մետր բնակելի տարածություն:

Վերադարձած հայերից շատերն Երևանում իրենց համար սեփական տներ են կառուցում: Երևանի քաղաքային Սովետը հողամասեր է հատկացրել 1500 ընտանիքի: Արտաշատի, Բասարաբեշարի և մյուս շրջանների վերաբնակները տեղավորվել են նոր տներում: Սեփական տուն կառուցողներից յուրաքանչյուրին տրվում է 25-ից մինչև 30 հազար ռուբլի վարկ, ինչպես նաև շինանյութեր տ. փոխադրական. ցույց է տրվում տեխնիկական օգնություն:

Հայաստանի Կ(բ)Պ ԿԿ-ին հասցեագրված բազմաթիվ նամակներում ներգաղթածները իրենց խորը երախտագիտությունն ու ջերմ շնորհակալությունն են հայտնում ՍՍՄԿ կառավարությանը և անձամբ ընկեր Ստալինին՝ ամբողջ աշխարհում ցրված արտասահմանյան հայերի նկատմամբ ցուցաբերած հայրական հոգատարություն համար:

ՀԱՐԱՋԱՏ ԶՈՂԻ ՎՐԱ

ԱՂԻՆ.—Մարալիկի գյուղատնտեսական արտելը մեծացավ 11 ընտանիքով, որոնք ժամանել էին Սիրիայից: Նրանք բոլորը տեղավորվեցին նախօրոք պատրաստված բնակարաններում ու դարձան կոլխոզի հավասարազոր անդամներ: Նոր կոլխոզնիկներն ու կոլխոզնիկուհիները Մեռանդով են աշխատում հայրենի հողի վրա՝ գիտակցելով, որ այսուհետև իրենց աշխատանքը ոչ թե տերերի հարստացման պիտի ծառայի, այլ ողջ սովետական ժողովրդի բարօրությանը:

Նրանցից Տ. Պողոսյանն աշխատում է որպես տրակտորավարի օգնական և սոց-

մըրցման մեջ գտնվելով՝ իր օրվա առաջադրանքը կատարում է 200 տոկոսով:

Մեծ ոգևորությամբ է աշխատում Ա. Անտոնյանը. աշխատելով կադախի վրա նա օրվա առաջադրանքը կատարում է 165 տոկոսով: Պլանները գերակատարում է նաև կոլխոզնիկուհի Մ. Փշյանը: Նոր կոլխոզնիկների ու կոլխոզնիկուհիների աշխատանքային գրքույկներում, ինչպես հայելում մեջ, արտացոլվում է նրանց կատարած աշխատանքը: Նոյեմբեր ամսում նրանցից յուրաքանչյուրը գրանցված ունի 30—35 աշխօր:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱՑՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Նոր խարբերդի Ա. Միկոյանի անվան Մանվածքագործվածքային գործարանում հիացմունքով են խոսում վերջերս Ռուսինիայից հայրենիք վերադարձած սովետական նոր քաղաքացի Հմայակ Ստեփանյանի ընտանիքի մասին: Սովետական Հայաստան գալուց մի քանի օր հետո Ստեփանյանի ընտանիքը, որ բաղկացած է 15 հոգուց, աշխատանքի

անցավ այս գործարանում: Հմայակ Ստեփանյանը հյուան է, նրա որդիները՝ Ստեփանը, Հարությունը, Արմենակը, Համազասպը, աղջիկները և կիներ հմուտ մանողներ ու կարողներ են: Ստեփանյանների ընտանիքը մտել է Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունների պատվին ծավալված մրցության մեջ և ստանձնած պարտավորությունները գործ է դարձնում:

„ՊՈՂՊՈՍ“ ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՏԵԼԸ

Բուլղարիայից Սովետական Հայաստան վերադարձած հայերի մի խումբ, 53 մարդուց բաղկացած, Լենինականում հիմնեց մետաղագործական արտել, որն ընդհանուր ժողովի որոշմամբ կոչվեց «Պոլպոս»:

Լենինականի Քաղսովետի գործկոմը արտելի համար հատկացրել է հատուկ շենք, որն ունի բոլոր հարմարությունները:

Կրիվ կարողությամբ գործում են փականագործական, խառատի, նիկելի, դարձնոցի, մահճակալի, ամանեղենի և ձուլող ցեխերը: Այստեղ արտադրվում են վառարաններ, որոնք պիտանի են վառելիքի բոլոր տեսակների համար և ունեն բազմաթիվ հարմարություններ: Արտադրվում են մահճակալներ ու մահճակալի ցանցեր, որոնք նուրբ են, թեթև ու դիմացկուն: Արտադրվում են նաև բարձրորակ բազմաթիվ ամանեղեններ, անկիզելի արկղեր, դռներ, լուսամուտների երկաթե մասեր, փականներ, մեխեր և այլն:

Արտեղականներն իրենց սեփական միջոցներով են ձեռք բերել մեքենայական ամբողջ սարքավորումը և տեղափոխել Սովետական Հայաստան:

Արտելի վարչության նախագահ Կարապետյանն ասում է. «Թերթերի ու ռադիոյի շնորհիվ մենք լավ ծանոթ էինք մեր հայրենիքում՝ Սովետական Հայաստանում եղած հասարակական, տնտեսական և պատահական կազմակերպման ձևերին: Մենք գիշերին, որ արհեստավորն այստեղ ապահովուած է մշտական աշխատանքով, որ նա կարող է աշխատել իր ցանկացած տեղում»:

Արտեղականներից աչքի են ընկնում Վ. Ուզունյանը, Օ. Խաչոյանը, Հ. Սիմոնյանը, Թ. Թերզյանը, որոնք արտադրական առաջադրանքները կատարում են 150-200 տոկոսով:

ՆԵՐԳԱՂՔԱԾ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՆԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՐԵԿՈՆ

Օրերս Գրողների տանը տեղի ունեցավ արտասահմանից Սովետական Հայաստան ներգաղթած հայ գրողների ստեղծագործություններին նվիրված երեկո:

Երեկոյին ներկա էին գրողներ, արվեստագետներ, ուսանողներ և քաղաքի ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներ:

Երեկոն բացեց Հայաստանի Սովետական Գրողների Միության նախագահ, Ստալինյան մրցանակի լուսավորատ Ավ. Իսահակյանը: Գրողների Միության անունից ողջունելով երկարամյա տարագրությունից հայրենիք վերադարձած գրչի եղբայրներին՝ ընկ. Իսահակյանը ցանկացավ նրանց նորանոր հաջողություններ սովետահայ գրականության հետագա վերելքի, մեր հերոսական առօրյան պատկերող բարձրարժեք գեղարվեստական գործեր ստեղծելու բնագավա-

ռում: Նա շեշտեց, որ հայ ժողովրդի զավակները գտնվելով օտարության մեջ, միշտ վառ են պահել հայրենիքի սերը, ապրել և ուրախացել են նրա հաջողություններով: Ընկ. Իսահակյանն ասաց, որ միայն բուլղարիկների մեծագործ պարտիզի, սովետական կառավարության և մեծ առաջնորդ բնիկը Ստալինի հազատարության շնորհիվ հնարավոր դարձավ սփյուռքի հայության վերադարձը մայր հայրենիք:

Ներգաղթած հայ գրողների ստեղծագործությունների մասին զեկուցեց Հայաստանի Սովետական Գրողների Միության քարտուղար ընկ. Գ. Բորյանը:

Ընկ. Բորյանն ընդգծեց, որ գաղութահայ գրականության պրոգրեսիվ—դեմոկրատական ներկայացուցիչները ստեղծագործելու մաքառել են միշտ հուսալով, որ իրենց

եղադրած ազատութիւնը կարող են գտնել միայն Սովետական Հայաստանում, որտեղ վերածնված հայ ժողովուրդը տերն է իր կյանքի ու բախտի և կերտում է իր երջանիկ ապագան: Ընկ. Բորչանը հայրենիք վերադարձած բանաստեղծների գործերից բերելով մի շարք օրինակներ՝ ցույց տվեց, որ նրանք գտնվելով օտարության մեջ անսահման սիրով ձգտել են դեպի մայր հայրենիք և գովերգել են Սովետական Հայաստանը, մեր հերոս ժողովուրդին և մեծ Ստալինին: Զեկուցողը կարդաց հատվածներ Վահան Թերջանի, Արամ Արմանի, Հրանտ Հրահանի և ուրիշների բանաստեղծություններից՝ ցույց տալով առաջադիմական գաղափարներ այդ հեղինակների գործերում:

Զեկուցողը նշեց, որ հայրենիք վերադառնալուց հետո արտասահմանյան հայ գրողների քնարը հնչում է նոր ուժով: Նրանք իրենց ամբողջ ձայնով երգում են Սովետական Հայաստանը, սովետական ժողո-

վրդի սխրագործությունները, ստալինյան նոր հնգամյակը: Այնուհետև ընկ. Բորչանը մանրամասն կանգ առնելով առանձին գրողների վրա, ընդգծեց, որ նրանք այսուհետև գտնվելով սովետահայ գրողների ընտանիքում կտան նորանոր բարձրորակ գործեր:

Զեկուցումից հետո հայրենիք վերադարձած գրողներին ողջունի խոսք ասացին ընկ. Ստ. Զորչանը և Ս. Տարոնցին:

Իրենց անողջագործությունների ընթերցմամբ հանդես եկան ներգաղթած գրողներ Վ. Թագեայանը, Գ. Գյուլյանը, Ա. Արմանը, Վ. Դարբինյանը, Հ. Հրահանը, Հովհ. Դուկասյանը, և Ստ. Ալաջալյանը:

Վերջում հանդես եկավ բանաստեղծ Սարմենը, որը կարդաց արտասահմանից Սովետական Հայաստան ներգաղթած գրողներին նվիրված իր բանաստեղծությունը:

Երեկոյն անցավ ջերմ և բարեկամական մթնոլորտում:

ՌՈՒՄԻՆԱԶԱՅԵՐԻ ՆՎԵՐԸ

Ռուսաբնատում բնակվող Խոջա Հարությունը Երևանի Հանրալիկ գրադարանին նվիր է ուղարկել 395 գիրք: Հիմնականում դա պատմական և գեղարվեստական գրականություն է հայերեն և եվրոպական գաղափարներով: Ուղարկված գրքերի մեջ է գտնվում ամենահին հրատարակություններից՝ 1596 թվականի, այսպես կոչված «Paradignata»-ը, որտեղ ներկայացված են մեծ թվով ազգութայինների գրքերի նմուշները. հայկական գիրք ներկայացված է սովետաբանից բերված փոքրիկ հատվածով: Գրքերից շատերը վերաբերում են հայ ժողովրդի կուլտուրային, կենցաղին, պատմական ճակատագրին: Նրանց մեջ է գտնվում ֆրանսերեն լեզվով 1760 թվին հրատարակված «Համաշխարհային պատմությունը»՝ փեց հատորով: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում է Ա. Ա. Վասիլևի «Բյուզանդական կայսրության պատմությունը»-ի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ հրատարակված 1936 թվին Փարիզում:

Արևմտա—եվրոպական գրականությունից ուշադրություն են գրավում Շերպիլիի սքանչելի հրատարակությունները 21 հատորով

անգլերեն և գերմաներեն լեզուներով, Շիլլերը՝ 12 հատորով, Գյոթեն, Հայնեն և այլն: Շատ շքեղ են Հոմերոսի երկերի լրիվ ժողովածվի չորս հատորները՝ բնագրով և գերմաներեն լեզվով:

Ուղարկված է նաև չափազանց շատ նկարչական ալբոմներ հայտնի նկարիչներ Սանդրո Բոտիչելլիի, Վան Գոկի և այլոց աշխատանքներով: Երկու ալբոմներում գետնված նրկարներով կարելի է ծանոթանալ հայ ինքնատիպ նկարիչ Կ. Զամբախյանի հարուստ ստեղծագործության հետ. նրանք պարունակում են 150 աշխատանք—պորտրետներ, պեյզաժներ, նատյուրմորտներ:

Հայաստանի հնադարյան մանրանկարչությունը ներկայացված է մի առանձին ալբոմով:

Հայաստանի պատկերասրահը ունի հայերից առաջել է նկարիչ Բ. Վարդանյանի 50 և նկարիչ Գ. Ավագյանի երկու նկարները: Ավագյանի աշխատանքներից մեկը ուղարկված է հատուկ՝ Ավետիք Իսահակյանի համար:

Ստացված է նաև 60 մահճակալից բաղկացած հիվանդանոցի սարքավորում:

ԱՐՏԱՍԱՀԱՄԱՆԻ ՇԵՏ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Դեկտեմբերի 9-ին Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Հայկական ընկերության շենքում տեղի ունեցավ անգլիական մեծ գրամատուրգ Վիլյամ Շեքսպիրի դա-

րաշրջանին, կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված ցուցահանդեսի բացումը: Ցուցահանդեսի էքսպոնատները ուղարկված են ՍՍՏՄ-ի հետ կուլտուրական կապի

անգլիական ընկերության կողմից:

Էքսպորտատների թվում կան թատերական ղեկավարների էսքիզներ, դրամաների, եկեղեցիների լուսանկարներ, Շեքսպիրի դարաշրջանի քաղաքացիների կտիպեր, ապառազի-նության և տնային գործածության առարկաներ, Շեքսպիրի պիեսների հաշարարական նմուշը, Լոնդոնի 16-րդ դարի հատակագիծը և քարտեզը:

Ցուցահանդեսը Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Հայկական ընկերության արվեստի սեկցիայի կողմից լրացված է «Շեքսպիրը հայ բեմում» բաժնով, որը

այստեղծում է ղեկավարական Շեքսպիրի դրամաների բեմադրությունները Սովետական Հայաստանի թատրոններում:

Ցուցահանդեսը բաց արեց Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Հայկական ընկերության արվեստի սեկցիայի փոխնախագահ՝ արվեստի վաստակավոր գործիչ Արա Սարգսյանը, որից հետո «Շեքսպիրը հայ բեմում» թեմայով հաղորդում արեց արվեստի սեկցիայի փոխնախագահ՝ ռեսպոնսիվայի ժողովրդական արտիստ Գ. Զանիբեկյանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՇԵՏ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Հայկական ընկերությանը կից կազմվել են գրականության, ժողովրդական առողջապահության և արվեստի սեկցիաները: Նրանք կոչված են կուլտուրական կապ հաստատելու: արտասահմանյան առաջադիմական ընկերությունների և կազմակերպությունների համապատասխան սեկցիաների հետ:

Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Հայկական ընկերության սեկցիաների մեջ մտնել են Հայկական ՍՍԻՐ գրականության, թատրոնի, երաժշտության, կերպարվեստի և ժողովրդական առողջապահության գործիչները:

Գրականության սեկցիայի բյուրոյում ընտրված են Ա. Ի. Իսահանյանը, Գ. Դեմիրճյանը, Ստ. Զորյանը, Ն. Զարյանը, Գ. Սարյանը, Գ. Աբովը, Հր. Քոչարը և ուրիշները: Գրականության սեկցիայի նախագահ է ընտրվել

ված Գ. Դեմիրճյանը, փոխնախագահներ՝ Գ. Աբովը և Ստ. Զորյանը:

Առողջապահության սեկցիայի բյուրոյում ընտրված են՝ Ա. Մելիք-Աղամյանը, Ռ. Յուլյանը, Գ. Ղևոնդյանը, Ա. Հակոբյանը, Ն. Հակոբյանը, Բ. Ֆանարյանը և ուրիշները: Ժողովրդական առողջապահության սեկցիայի նախագահ է ընտրված Գ. Ղևոնդյանը, փոխնախագահներ՝ Ա. Մելիք-Աղամյանը և Ռ. Յուլյանը:

Արվեստի սեկցիայի բյուրոյում ընտրված են Մ. Սարյանը, Հ. Դանիելյանը, Գ. Զանիբեկյանը, Ա. Գուլակյանը, Վ. Վաղարշյանը, Հ. Բեկնազարյանը, Ա. Սարգսյանը, Ք. Քուչնարյանը և ուրիշները: Արվեստի սեկցիայի նախագահ է ընտրված Հ. Դանիելյանը, փոխնախագահներ՝ Գ. Զանիբեկյանը և Ա. Սարգսյանը:

ՍՍՈՒՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅ ՆՈՐ ԹՂԹԱԿԻՑ-ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Դեկտեմբերի 4-ին ՍՍՈՒՄ Գիտությունների Ակադեմիայի ընդհանուր ժողովը բաց քննարկությանը թղթակից-անդամներ ընտրեց սովետական գիտությունը առաջի ընկնող հետազոտություններով և հայտնագործություններով հարստացրած 112 գիտնականների, որոնց թվում հայ ժողովրդի հետևյալ գավակներին:—

Ա. Ի. Ալիսանյանին.— ֆիզիկո-մաթեմատիկական գիտությունների բաժանմունքի գծով:

Ի. Լ. Կնունյանցին.— քիմիական գիտությունների բաժանմունքի գծով:

Ա. Ա. Ավագյանին.— բիոլոգիական գիտությունների բաժանմունքի գծով:

Ս. Գ. Բարխուդարովին.— գրականության և լեզվի բաժանմունքի գծով:

ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐ ԱԼ. ՍՊԵՆԴԻԱՐՈՎԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 75-ԱՄՅԱԿԸ

Նրևանի հասարակայնությունը արժանապայել կերպով նշեց անվանի կոմպոզիտոր Ալ. Սպենդիարովի ծննդյան 75-ամյակը:

Լենինի շքանշանակիր օպերայի և բալետի

պետական թատրոնում նույնմբերի 3-ին բեմադրվեց Ալ. Սպենդիարովի «Ալմաստ» օպերան: Ներկայացումից առաջ կոմպոզիտորի կյանքի և ստեղծագործական բեղմնավոր

գործունեության մասին ներածական խոսք
ասաց ռեսպուբլիկայի արվեստի վաստակա-
վոր գործիչ, նրա ժողովուրդի Ս. Գասպարյանը:

Այդ օրը երևանի և Մոսկվայի ռադիո-
կայաններից հաղորդվեցին նաև հատուկ
համերգներ:

ՆՈՐ ԷԼԵԿՏՐԱԿԱՆ ՎԱՌԱՐԱՆ

Երևանի Կաբելի գործարանում շահա-
գործման հանձնվեց էլեկտրալար պատ-
րաստող ցեխի նոր խոշոր էլեկտրական
վառարանը: Վառարանում էլեկտրական շի-
կացման է ենթարկվում լարը, որի հետե-
վանքով նա փափկանում և շերտավեջու
հատկություն է ստանում:

Մինչև այժմ գործարանը էլեկտրալար
էր ստանում Միության զանազան գործա-
րաններից: Նոր վառարանի շահագործումով
Երևանի Կաբելի գործարանը կտա էլեկ-
տրալարերի սեփական արտադրանք:

(224)

ՄԱՆՐ ՀԻԴՐՈՏՈՒՐԲԵՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆՈՒՄ

Մանր հիդրոտուրբինների գործարանը
ստալինյան նոր հնգամյայի նորակառույց-
ներից է: Այդտեղ կատարվելու է մոտավո-
րապես 17 միլիոնի շինարարություն, և
երբ գործարանը լրիվ կարողությամբ շահա-
գործման հանձնվի, տարեկան կտա 300

հիդրոտուրբին: Ցեխերի կորպուսներն արդեն
բարձրացել են: Մեխանիկական ցեխն ար-
դեն լիովին պատրաստ է: Սարքավորումներն
ստացվել ու տեղափոխվել են: Սարքավորում-
ների տեղադրումն ավարտվեց Սովետական
Հայաստանի 26-րդ տարեդարձի օրը:

Յ Ա Լ Ի Ն Ի Զ Ր Ա Ն Ց Ք Ը

Ռեսպուբլիկայի նոր հնգամյա պլանի կա-
րևոր խնդիրներից մեկը Թալինի ջրանցքի շի-
նարարությունն է, որի աշխատանքներն
սկսվել են վաղուց:

Հայաստանի հողա—կլիմայական պայ-
մաններում գյուղատնտեսության զարգա-
ցումը մեծապես կապված է ոռոգման ցան-
ցի ընդարձակման հետ: Այդ տեսակետից
Թալինի ջրանցքի կառուցումը դառնում է
առաջնակարգ խնդիր:

Նախատեսված է այդ ջրանցքի միջոցով
ոռոգել և ջրով ապահովել Թալինի ու Հոկ-
տեմբերյանի շրջանների ձմեռային արդա-
վայրերը՝ 76 հազար հեկտար տարածու-
թյամբ: Դրանից՝ 34 հազար հեկտարը հատ-
կացվելու է տեխնիկական թանկարժեք
կոպտությունների, պտղատու աղբիների մշա-
կության և բանջարաբուծության համար,
իսկ 42 հազար հեկտարը (որն ապահովվելու
է գործածական ջրով)՝ կերաբույսերի մշա-
կության և անասնաբուծության զարգացման
համար:

Թալինի ջրանցքը ռեսպուբլիկայի ժողո-
վրդական տնտեսության մեջ բացառիկ
դեր է խաղալու: Զրանցքը ընդգրկող օգտա-

կար տարածության վրա նախատեսված
է կազմակերպել երկու խոշոր շրջան, որոնք
տնտեսական տեսակետից ետ չեն մնա Ար-
տաշատի կամ Հոկտեմբերյանի շրջաններից
Ապագա շրջանների աշխարհագրական պայ-
մանները լայն հարավորություն են տալիս
լիովին մեքենայացնելու գյուղատնտեսական
աշխատանքները, աճեցնելու բազմատեսակ
կուլտուրաներ, զարգացնելու պահածոների
գինու—կոնյակի արտադրությունը:

Այդ տեղիտրիայի զգալի մասը, որը
բռնում է 42 հազար հեկտար տարածություն
և կազմում է ռեսպուբլիկայի ձմեռային
արտադրանքի 30 տոկոսը, ապահովվելու
ջրով և ծառայելու է անասնապահությանը
Այստեղ լայն նախադրյալներ կան կեր-
հոգի բազա ստեղծելու և անասնաբուծու-
թյունը լայն թափով զարգացնելու համար
Ջրի պակասության հետևանքով, այժմ այդ
տարածության վրա ձմեռելու համար պահ-
վում են ոչ ավելի 30 հազար գլուխ եղջյու-
րավոր անասուն, իսկ ջրով ապահովվո-
րեպետում այդ գլխաքանակը կհասնի ավելի
քան 150 հազարի:

Վերահիշյալ տեղիտրիաների ջրամատու-

կարարման աղբյուրը հանդիսանում է Ախուրյան գետը՝ Ղարսաշայ վտակով։ Դրանց ջրերը ռացիոնալ օգտագործելու համար նախատեսվում է կառուցել Ախուրյանի ջրամբարը։

Պատկերացնելու համար, թե ջրանցքի կառուցումը ինչպիսի ջանքեր է պահանջում, բավական է նշել, որ միայն հողային աշխատանքների ծավալը կազմելու է մեկ միլիոն խորանարդ մետր։ Կատարվելու է ավելի քան 250 հազար խորանարդ մետր բետոնային և քարային շարվածք։ Արդեն մոտ 800 դժամետր տարածության վրա հանվել է

116 հազար խորանարդ մետր հողային փորվածք։ Նախապատրաստություն է տեսնված մեքենայացնելու խորը ջերտի հողի հանումը։ Սարքավորվելու է հզոր կաբել կրան, որով հնարավոր կլինի 16 մետր բարձրության և 600 դժամետր երկաթուղյան վրա, ցանկացած տեղում իջեցնել զանազան շինանյութեր։

Ավարտվում են կենտրոնական էլեկտրակայանի, ենթակայանների սարքավորումը և բարձր լարման հաղորդման գծի անցկացումը, որոնք շինարարությունը կապահովին էլեկտրական էներգիայով։

ԳԱՂՈՒԹԱՅԱՅ ԿՅԱՆՔ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՇԵՌԱԳԻՐ

ՄՈՍԿՎԱ-ԿՐԵՄԼ

Հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ

ՄԵԾ ՍՏԱԼԻՆԻՆ

Ձեր նախաձեռնությամբ, Սովետական Կառավարության ընդունած պատմական որոշումը Սփյուռքի հայությանը իր Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան վերադարձնելու առթիվ, Իրանում ապրող հայերի վողմից ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ և ըստեղծեց հայրենասիրական աննախընթաց մի վերելք:

Սովետական Կառավարության այդ վճիռը բացեց հայ ժողովրդի պատմության մեջ մի նոր և փայլուն էջ: Առաջին անգամ Սովետական իշխանության օրոք սկսեցին իրագործվել հայ ժողովրդի դարավոր իղձերը, ամբողջ աշխարհում ցրված հայերի միացումը իրենց Մայր Հայրենիքում, Սովետական Հայաստանում:

Այդ պատմական ակտի իրագործման համար, հայերի ներգաղթի Օժանդակ Կեդրոնական Կոմիտեն, Իրանի հայկական առաջադեմ բաղմաթիվ կազմակերպությունների աջակցությամբ, ձեռնարկեց հայերի ուղևորմանը դեպի Սովետական Հայաստան:

1946 թվի հուլիսի 14-ից մինչև հոկտեմ-

բեր 20-ը Սովետական Հայաստան են ուղևորվել 20,700 հայեր:

Հայերի ներգաղթի առաջին տարվա աշխատանքների ավարտման կապակցությամբ Իրանի ներգաղթին Օժանդակող Կեդրոնական Կոմիտեն իր անկեղծ շնորհակալությունն է հայտնում Ձեզ, հայ ժողովրդի ազատագրող Մեծ Ստալինին:

Իրանի հայերը երբեք չեն մոռանա Ձեր հոգատար խնամքը սփյուռքի հայության վերաբերմամբ, որոնք երկար թափառումներից հետո Ձեր հանձարի շնորհիվ վարելիություն ստացան վերադառնալ իրենց Հայրենի երկիրը և յժակցվել իրենց փառահեղ հայրենիքի, Սովետական Հայաստանի մեծ շինարարությանը:

Իրանի ներգաղթին Օժանդակող Կեդրոնական Կոմիտեն հավաստիացնում է Ձեզ, սիրելի Իոսիֆ Վիսսարիոնովիչ, որ նա կլարի իր բոլոր ձիգերը ավելի ևս հաջողությամբ կազմակերպելու համար 1947 թվին հայերի ներգաղթը դեպի Սովետական Հայաստան:

Նախագահ՝ ՌՈՄԱՆ ԻՍԱԵՎ

(«Վերածնունդ» թիվ 246, 1946 թ.)

ԺՈՂՈՎ ԲՐՅՈՒՍՍԵԼՈՒՄ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 26-ՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ԱՌԹԻՎ

ԲՐՅՈՒՍՍԵԼ — 11 դեկտեմբերի (ՏԱՍՍ) — Բեկժ գործակալությունը հաղորդում է. Հայաստանի Սովետական Մոցիստական Ռեսպուբլիկայի 26-րդ տարեդարձը՝ դեկտեմբերի 7-ին նշվեց Բրյուսսելի Գեղարվեստի պալատում կայացած ժողովով, որին ներկա էր Սովետական Միության դեսպան Պավլովը:

Ճառերով հանդես եկան Սովետական Հայաստանի բարեկամների ընկերության նախագահ Մուրադյանը, Ֆրանսիայի հայ ազգային ճակատի պլեմավոր քարտուղար Ասատուրյանը, Բրյուսսելի համալսարանի ռեկտոր պրոֆեսոր Վան Դեն Դունգենը:

ՀԱՐԱՐԱԿԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ Ի ՆՊԱՍՏ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՄԵԿ ՄԻԼԻՈՆ ՏՈՒՆԻ

Հ. Բ. Ը. Միութեան Մեծագույն Նյու-Յորքի և Շրջակայքի Ներգաղթի Հանգանակիչ Հանձնախումբի կողմն սարքված էր հրապարակային համազգային ժողով մը որ տեղի տնեցավ սեպտեմբեր 29-ին, Թաուն Հոլի մեջ:

Ժողովը բացվեցավ Տիրալը Սրբազանի մաղթանքով:

Տ. Տ. Տոնելյան ներկայացուց Հանգանակութեան Կեդր. Հանձնախումբի նախագահ Տ. Լ. Կերտանը, որը շեշտեց հանգանակութեան կարևորութիւնը:

Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդր. Վարչութեան նախագահ Տ. Արշակ Գարակեռցյան ուղերձով մը շեշտեց Ներգաղթի հանգանակութեան կարևորութիւնը, երախտագիտութիւն հայտնեց և. Հայաստանի կառավարութեան, որ իր դռները բացավ գաղթական հայերու առջև և հաղորդեց թե Վարչութիւնը առանց հանգանակութեան արդիւնքին սպասելու, ամբիջ քան կեն միջոցն տուար հատկացուցիւ է նպատակին:

Հ. Բ. Ը. Միութեան Վարիչ-Պատմիրակ Տ. Վահան Մալեզյան դարձյալ շեշտելով քանիցս կրկնած իր դավանանքը, թե հայոց համար «արտաքո Հայաստանի չիք փրկութիւն», հարեց թե դարերի ի վեր ավագ կարևորութիւն ունեցած է ցեղային գոյութեան հարցը, և թե՛ մեր ազգը, հակառակ թշնամիներն շրջապատված, հաւածված ըլլալուն և քրտրական դառնալուն՝ ապրած է, շնորհիվ իր ինքնապահպանման բնազդին, շնորհիվ երեք գլխավոր ազդակներու, — նախ՝ Հայ եկեղեցին, երկրորդ՝ հայ լեզուն, և այժմ ալ՝ հայ հայրենիքը:

«I Ask You, Ladies and Gentlemen»-ի և «Լույս Զուարթ» քերթողութեանց հեղինակ Տ. Լևոն Զափն Սյուրմեյան (առաջինը հաստատուն համբավ մը ապահովեց իրեն մեքիկան բանիմաց լայն շրջանակի մեջ, իսկ երկրորդը, որ 1924-ին հրատարակված

իր հայերեն քերթվածներու հավաքածուն է, գուրգուրալիք հիացում ապահովուած էր իրեն հայ գրական շրջանակներու մեջ) նախանգերեն և հետո հայերեն տպերծով մը հայտնեց, թե ինք մեկ ներկայացուցիչն է այն սերունդին, որ ետ չի դարձավ մահվան արահետին. ինք կորսնցած ըլլալով հայր, մայր, ընտանեկան պարագան՝ միայն հոն բերկրութեամբ լեցվեցավ, երբ, հոս գինիփորներ գրավեցին Տրապիզոն, մոտակա գյուղը, որ իր թագստարանն ուղած էր, և ինք լսեց այն քաղցր ձայնը, որ կրսեր. «ազգը քեզի հոգ պիտի տանի. այդ օրին անիկա զգաց» թե ինք առանձինն չէ ալլևա, թե ինք որք չէ ալլևա, ալլ մաս կկազմե այն մեծ ընտանիքին, որ ծանոթ է հայ ազգ անվամբ:

Տ. Սյուրմեյան հիշեց գովքը հայ ազգին, որ մղած է Վարդանանց պատերազմը ընդդէմ կրակապաշտ պարսից ու դարերու ընդմիջին շարունակած է իր գոյութիւնը դարգացնելով իր գրականութիւնը, իր լեզուն և արտաբերելով իր ուրույն մշակութիւնը:

Տ. Սյուրմեյան իրավամբ դիտել տվաւ, թե մենք ամբիջ պետք ունինք Հայաստանի, քան թե Հայաստան մեզի և շեշտեց թե լավ ամերիկացիներ ըլլալու համար լավ հայեր պետք է ըլլալ նախ: Անիկա տալը նկատեց երջանկութեան աղբյուր ու ներգաղթի գովքն ընելով, յուրաքանչյուր գաղթական նկատեց ծառ մը՝ որ կրնա իր շուքը տարածել հոգնած, պարտասած ճամբորդին վրա: Այս ծառերը համախմբելով կրնան դալարազեղ պարտեզ մը հառաչ բերել: Այս առնչութեամբ Սյուրմեյան կարգաց իր քերթվածներն մեկ քանին, որոնցմէ մեկ երկու համարներ կբերենք, ցույց տալու համար թե ի՞նչ ազդու տպավորութիւն թողուցին անոնք իրենց վճիտ հայերենով, դաշնավորութեամբ ու խորունկ իմաստով:

Կր փնտրենմ երգերով իմ տունը՝ ա՛յ հիշատակ,

Մինչ կաղաթի օրե օր իր պատկերը մտերիմ...

Իմ տունը երգ մ'է որուն բառերը արեւ շունիմ...

Իմ տունը յա՛ր մ'է անուշ զոր կը սիրեմ միս միեակ...

Այսպէս հանդարտ կուգամ մտն Լուսավորչի Աստղին տակ

Եվ մեղրածոր անոր լույսն հոգիիս մեջ կը կարեն...

Աստեղազարդ երկինքն է մեծ երգեհոն մ'առժաբե...

Ձյունին վրա կը քափի լուսնակին լույսն սպիտակ...

Հիմա անձայն կը բալեն ոգիներն իմ պապերուն
Սեանին շուրջ փառավոր... Սեանն հերդեն է կապոյտ՝
կամարներու տակ ներմակ... Սեանը պար է անփոյր՝
Աղջիկներու հագանո՛ղ, խորհրդավոր, մոլորուն...:

Մառ մըն եմ ես
Արևուն տակ Հայաստանի
թանաքագեղ ու լայն բացված.
Հսկերս ամուր՝
տու պես
Հը պլլովին մեր սուրբ հողին
նաչափերուն,
Ու քեներս բաց հովերուն՝
Ես Հիսուսին պես կը կանգնիմ
Ներան վրա...

Տ. Սյուրմեյանի վերջացուց իր խոսքը՝
մաղթելով տր հայ մայրերու արցունքը կա-
րելի ըլլա վերածել լուսնահամ խաղողի
հատիկներու:

Հայրենակցական Միություններու կողմէ
Տ. Ճ. Հովսեփյան շնորհամիտրեց միասնա-
կանությունը, որ այժմ գոյացած է Հայրե-
նակցականներու և Հ. Բ. Ը. Միության մի-
ջև:

Տ. Ա. Սարոյան ներգաղթի հանգանա-
կությունը որակեց երջանկության հանգա-
նակություն, քանի որ անիկա կոչված է եր-
ջանկացնելու շատ մը գաղթական հայեր,
որոնք պիտի երթան ծաղկեցնելու Խ. Հա-

Ամեն գիշեր,
Այգիներուն մեջ լուսահամ՝
Նազներկուն ու գյուղական
Սիրողները փաղի կերբան...
Մեն մի կաթիլն
Արցունքներուն մեր խնդն մորկանց՝
Հիմա հատիկ մ' է խաղողի
Նուրբ, քափանցիկ ու լուսնահամ...:

յաստանը: Ուղեբձեն հետո Տ. Սարոյան
վարեց հանգանակությունը:

Հայ ժողովրդական երգերու հաջողագույն
մեկնաբան և բարձրորակ ձայնով օժտված
երգիչ Տ. Հակոբ Ասատուրյան երգեց Ռաչ-
պարի երգը, Պրճինկո (Կանանչյան) և Հա-
յաստան:

Ներկայացվեցավ Կաթողիկոսական ընտ-
րության և օծման շարժապատկերը:

Վեր. Ա. Ա. Պետիկյանի մաղթանքով
փակվեցավ հանդեսը:

Հ. Ա.

(«Հայաստանի կոչնակ» թիվ 41, 1946 թ.)

„ՁԵՁԻ ԿՀԱՐՑՆԵՄ, ՏԻԿԻՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՐՈՆՆԵՐ“

„I ASK YOU, LADIES AND GENTLEMEN“

Կուղեմ կարդալ Զավեն Սյուրմեյանի գիր-
քը, „I Ask You, Ladies and Gentlemen“ բայց
չեմ համարձակիր, վախճալով թե կրկին պի-
տի արյունին վերքերս, կրկին սարսափելի
պատկերներու դիմաց պիտի գտնեմ ինքը-
ղինքս: Արդեն անցեր եմ ցարդերու մեջն ու
լսեր եմ շատ մը ջարդերու պատմություն-
ներ: Հազարավոր մանուկներու կյանքին
հետ հաղորդակցության փեր եմ ու գիտեմ
թե ինչ դրախտային ընտանիքներ մեկ օրեն
մյուսը փհհհնային կյանքի մատնված են:
Բայց բարեկամութիւններս մեկուն թելա-
դության համաձայն և իբր շատ զնահա-
տուած գիրք մը կ'մտադրեմ անոր քանի մը
էջերը կարդալ գտնեմ և հետո տրոշել թե պիտի
կարենամ դիմանալ ի տես այդ պատկերնե-
րուն թե ոչ:

Առաջին էջերին կ'ըրապուրվիմ արդեն և
մինչև ուշ գիշեր ձեռքես չեմ ուզեր ձգել:

Այդ Սյուրմեյանի կյանքի պատմությունը չէ
միայն, հապա նաև իր ազգին շատ մը մա-
նուկներուն և պատանիներուն կյանքին
պատմությունը կարմիր արյունով գրված:
Այդ գիշեր մեկ մղձավանջեն մյուսը կտար-
վիմ, ու քնացած ատենս ցնցումներ կ'ունե-
նամ թեև, բայց մյուս օրն իսկ նույն եռան-
դով կ'շարունակեմ կարդալ, որովհետև տխուր
ու ահուկի պատկերներ զավեշտներով և բա-
նաստեղծություններով համեմված են: Ա-
նոք շատ կ'մաննին այն դառն դեղահատնե-
րուն, որոնք շաքարի խավով մը պատած են:
Առաջին գլխուն մեջ հեղինակը կ'գտնենք իր
մտերիւր մահվան անկողնույն քոյ: Մանուկ
հոգի մը կ'ենաց և մահվան դեմ դիմաց: Ա-
նոր մանկական հոգին կը մըրստափնա, յի տա-
ղեր մեռնիլ և վխորհի աչքերը բաց պահելով
ապրիլ: Աչքերը բաց պահելով իսկապես
կապրի, հակառակ թրբական խժժություն-

ներուսն և այս գրքի միջոցով կապրեցնեն գեթ իր կյանքի հիշատակները:

Այլագ հիմնադրարի ձեռնարկով գլուխը նկարագրությունն է հայկական գեղեցիկ եկեղեցիի մը, որ մզկիթի և բաղնիքի մը վերածված է: Այդ գլխուն երկրորդ մասը կենդանացն հայկական եկեղեցիի մեջ կատարված ոտնկոտայի արարողությունն է: Սյուրմեկյանի ճարտար գրչին տակ այդ բոլոր պատկերները կենդանություն առած են կարծես: Զավեշտական մասը վկագմե քահանային Զավենի ոտքերը լվալու պարագան—երբ քահանան կըսե «Համբուրե անցիր, համբուրե անցիր», ինք կխորհի թե պետք է բուն իսկ իր ոտքերը համբուրե: Շատ մը անհաջող փորձերն հետո, ժողովուրդին ծաղրանքին կենթարկվի: Մինչև որ քահանան խոժոռադեմ կրկին կըսե իրեն, «եսաչը համբուրե, իսաչը»:

Թուրք խաղընկերներս վերնագրով գլուխը իսկական հոգեբանությունն է թուրք մանուկներու, որոնք մանրամասն են իրենց ծնողաց: Անոնք կցուցադրեն նույն կեղծ բարեկամությունը և վշտալուրի հանդեպ ունեցած անարգանքը և շողոթորթությանը քծնիլը, երբ հայը կեղծեք կաշխատին:

Անշուշտ ամեն գլուխ նկատի առնելու համար, պետք պիտի ըլլար այդ մասին ուրիշ գիրք մը ևս գրել: Հետևաբար զանց կառնեմ ակամա շատ մը կետեր, զորս կարծես ի հայտ բերել:

Մահվան ուղիին վրա վերնագրով գլուխը պատմությունն է քաղաքակիրթ և քրիստոնյա ազգի մը խաչելության և մարտիրոսության—պաշարը խավարին և լուսին:

Սյուրմեկյանի մեծ հայրը սպաննուած էր մեծ ջարդին, իր մորեղբայրը՝ Լևոն թուրքերը խեղդած էին քար մը կախելով իր վզին և ծովամուռն ընելով զայն: Երկու մեծ մայրիկներ թունավորելով մեռցուցած էին, իսկ հայրն ու մայրը աքսորի մեջ սպաննուած: Ազատված էին երկու քուրդերը նախ թուրք տուններու և հետո հուսն տուններու մեջ պահվորելով: Ինչպես նաև իր եղբայրը՝ Օննիկ մեռած չէր:

Ուր ծնած էլ վերնագրով գլուխը ամենն հուզիչ տեսարաններն մեկն է, զոր բանաստեղծը կենդանացն: Դատարկ տուն մը,— երբեմնի դրախտավայրը, ուր տվառատեղիի մը պես Սյուրմեկյան այցելության կերթա: Իր խոսքերեն մաս մը թերևս ավելի լավ թարգմանը պիտի ըլլար իր զգացմունքներուն,— «Կաղոթեի, որ Աստված հաճեք հրաշք մը կատարել, և կարենայի մայրս գտնել տանը մեջ...»:

«Եսնիթի պես փողոց վազեցի և կեցա, դռները և պատուհանները գոցված էին. փողոցը լուռ և հանգարտ, մեռած փողոցի մը նման, սիրտս կտրտիւն արագ, մեր տունը մտա, զգացի թե խոշոր գերեզմանի մը մեջ կմտնեի»:

«Միա՛ռա, միա՛ռա»:

«Փխիկ, փխիկ», կանչեցի, քնտին ցատկեց և սրունքներուս մեջտեղ կեցավ մոլորակ լուր:

«Կթվեր թե կատուն ինձի կհարցներ, ու էիք այս բոլոր ժամանակը, ինչու՞ զիս մինակ թողուցիք: Ո՛հ, որչա՛փ կարոտցած եմ ձեզ»:

«Զայն բազումներուս մեջ առնելով.— «Ես ալ քեզ կարոտցած եմ, ըսի»:

«Չէի ուզեք մեր տունը թողուլ. կուզեի համիտյան հոն բնակել»:

Միացում վերնագրով գլուխը պատկերն է այն երկնային ուրախության, երբ զիրար կորսնցուցած սիրելիներ մեկվմեկ կգտնեն դարձյալ:

«Ռուսական նավու մը վրա, կնավենք գիշերը առանց լուսին: Քանի մը քթթուն աստղեր նվաղկոտ ցուրբ կարճակեն մութ թավշյա երկինքին վրա մեռնող փոստուաներու նման»:

«Օննիկին հանդիպեցա Մետաքսատի դրան մեջ, երբ դռնն դուրս կեցեր: Երազային երևույթ մը, որ հրաշքով հանկարծ իրականություն կպիտայեք...»:

«Ուրախութենես կաղաղալեմ, Նվարդ կըսե. «Աստուծո շնորհակալ լլլանք»: Ու աչքերը վեր հանելով ճակատը կխաչակնքեք»:

«Ոչ եղբայրներս և ոչ ալ քուրդերս, ոչ ալ ես, կխոսինք մեր թափուն վշտերուն վրա, կուզենք մոռնալ ձևացնել զիրար գտնելու ուրախության մեջ»:

Ուխտագնացության մը դեպի Արարատ,— ամեն մեկ գլխու մեջ հուզիչ պատկերներ կբերե երևան, հայ տղու մը զգայուն գրիչով և կարժե դարձյալ իր գրքին քանի մը մեջբերումներ ընել:

«Լուսի ենք, պր. Թորգոմյան կըսե. «Հայկական Զվիցերլանդ, ճոխ իր պղնձի հանքերով». ուսած կուրծքերով կնայինք բլուրներուն, ծառերուն, ապառաժներուն, որոնք շատ նման են ուրիշ երկիրներու մեջ եղածներուն, բայց մերը խորապես, սրբազործված և նախիրագործված արյունով և արցունքներով, երգերովը և ուրախությունովը Հայաստանի»:

«Հոս այս նվիրական հողին վրա, ուր կկենանք իբր ազատ քաղաքացիներ, անոր ամեն մեկ մատնաշափը մեր նախնիքներու

ուսկրներու փոշին կպարունակէ: Այդ պո-
ղին միջի բլուզին վրա կպառկի Սմբատ Թա-
գաւորն հայոց»:

«Նայեցեք այդ կամուրջին, փ՛նշ շքեղ հի-
շատակարան է մեր հին ճարտարապետու-
թեան: Հայ սերունդներ մեռած են այս վար-
կանը երազելով, հայ հողին վրա կենալու
համար, հայ երկնքի տակ իբր ազատ քաղա-
քացիներ, ուրեմն ծնրադրենք և համբուրենք
Հայաստանի նվիրական հողը»:

«Ուստի ծնրադրեցինք և համբուրեցինք
հարգանքով»:

Հեղինակին հայրենասիրական զգացում-
ները այնքան զորավոր են, որ կրան.
«Են աշխատեալ կգգաւմ թե մինչև իսկ մեր երկ-
րին գալիքը իբր եղբայրներ կսիրենք, ո-
րովհետև մերն են անոնք»:

Այլևս ազատ գերագույն արկածախնդրու-
թենք,— այս վերնագրով գլխուն մեջ Սյուր-
մելյան ի հույս կրերն այն զգացումը, թե
իր գերագույն առկածախնդրութեանը վախ-
ճանին հասած է, իր աշխատանքայիններն
և տառապանքներն հետո, երբ կհասնի իր
երազներու աշխարհը, ուր պիտի տեսնեն
կատարելագործումը իր իտեալներու: Նորեն
հեղինակն է որ կփորձե խոսիլ:

«Միայնակ տախտակամածին վրա, կըզ-
գայի թե ալեւս կյանքի գերագույն արկա-
ծախնդրութեանը լմնցուցած էի»: Նավուն
վրա հայ աղջկան մը կհանդիպի, որուն
հուշատետրին մեջ հետևյալ սրտահույզ
տողերը կգրեն—

«Հոգիս այս իրիկուն ահագին մայր եկե-
ղեցի մըն է, դատարկ, պատարագեն հետո,
որուն մեջ կա իայն ճերմակ մաքուր աղ-
ջիկ մը երկար մազերով, սուրբ լույսի մը
պէս փայլում: Աստված ներք ինծի, հիվանդ
ու անմեղ եմ այս գիշեր, սիրով մեռնող
միանական մը, կըղձամ հիվանդ ծաղիկներու
հոգիներուն հոգւոյս մեջ, կըղձամ որ ցած-
նար լուսինը, խոշոր և տգութ փողոսկրի
նման, կըղձալի որ պզտիկ վտակը կանգ
տուներ լուսնին ներքև, փրավորված շերա-
մի որդի մը նման: Եվ երբ մարդիկ լսեն
մահվան լուրը, երբեք թող մեկը չի դիմար
իմ վրա, ոչ մեկը մոտոս թող չգար, այլ այն
երիտասարդ աղջիկը. թող ան միայն գար
շուշան մը բռնած իր ձեռքը փոխանակ վա-
ռած մոմի մը»:

Կրտս Սյուրմելյան,— «խորհեցա, թերևս
թե նորեն ծնանելու համար մեռնիլ պետք էր
նախ»:

Ամերիկան իմ արյանս մեջ,— այս վեր-
նագիրը կրող գլխուն մեջ կնկարագրեն թե
վերջապէս կհաջողի իբր երկրագործութեան
ուսանող Ամերիկա ոտք կոխել: Այսպէս

կգրեն հեղինակը. «Կարևոր բան մը պատա-
հած էր ինծի. դայն ինչպէս արտահայտելու
չէի գիտեր, նոյն իսկ ես ինծի: Ինչ որ է,
կզգայի թե Քենսետի հողն ու արևը հոսած
էին երակներուս մեջ և հանկարծ ամերիկա-
ցի մը դարձած էի, և թե նոր ծնած էի և
ամուսնացած էի Ամերիկայի հողին հետ»:

Լ. ՍՅՈՒՐՄԵԼՅԱՆ

«Այդ աժառ ես տեսա, թե ինչպէս արևը
հողին հետ կսիրաբաներ Միգուրիի ձորին
մեջ, և ինչպէս աղջ սերեն առաջ կուգային
ոսկեղեն հատիկներու գետեր. լուսնի լույսի
լուսնային մեջ տեսա մեղուներու ալցելու-
թեանը վայրի ծաղիկներուն տրված, և լսեցի
փայտփորիկին ձայնը: Մտիկ ըրի հացին եր-
գը երգված միլիոնավոր անտեսանելի շրթնե-
րն, մղոններով, հոտավետ դաշտերու մեջ
գիշերը»:

«Ամերիկան իմ արյանս մեջ հոսած էր.
Ամերիկայի հողը և արևը, հովն ու անձրևը,
լուսինն ու աստղերը իմ մեջս էին»:

«I Ask You, Ladies and Gentlemen»
(Ձեզի կհարցնեմ, տիկիներ և պարոններ),
— աս է քսանչորրորդ գլխուն վերնա-
գիրը, որ անունն է նաև Սյուրմելյանի դեր-

քին։ Այս գլուխը ամփոփումն է բոլոր դուստրներու։ Իբր թե Նոր տարիի իրիկունն է, անցյալ տարիներու հիշատակները արթնցնել են իր մեջ և կուզեն խմել, մոռնալու համար, դինիով դինովնալ կուզեն իր վերջտին դինովութենն սթափելու համար։

Կարե Նամերիկան, անոր համար կյանքը տալու պատրաստ է, բայց անցյալը մերկապարանոց կցցվի իր դիմաց, իր սուր հիշատակներով։

«Կհարցնեմ ձեզի տիկիներն և օրիորդներ, իբր անկեղծ հայրենասեր ամերիկացի մը, մարդ ի՞նչ կըրնա ընել Նոր տարիի իրիկունը, երբ ժամանակաւ Նոր տարւան իրիկունը աշխարհը պարիկներու աշխարհն էր և կյանքը այնքան սիրելի էր, որքան մահկանացու կյանք մը կարելի էր որ ըլլար...»։

«Նա խմել-չեմ սիրեր, խմելու մոլի չեմ. բայց 12 ամիսը անգամ մը, Նոր տարւա իրիկունը պետք է մոռնամ անցյալը, երկար ատեններ առաջվան Նոր տարիները։ Նա անկեղծ ամերիկացի մըն եմ, բայց ինչ պես մեկը կըրնա մոռնալ իր մանկութիւնը...»։

Յոթը ճեմակ մազեր— նյութն է վերջին դլստուն, հեղինակը վենաց և մահւան փրիստփայլության առջև է որ կգտնե ինքզինք

դարձյալ։ Հիմա ալեւ մանուկ մը չէ, այլ հասուն տարիքի մեջ, ալ չկրնար խորհիլ թե աշքերը բաց պաշելով կարելի է անմահանալ։ Գիտե թե ուշ կամ վանուս ձմեռն ու սառը պիտի հաջորդեն գեղազվարճ զարնան մեջ փթթող անուշաբույր ծաղիկներուն։ Եվ մահւան մերձեցումը կյանքը ամբիլի գնահատել կսովորեցնեն իրեն։ Եվ վնասաբերտը միշտ մանուկ մնալ կամ մանկան մը պէս ըլլալ։

«Այս առտու բաղնիքը ածիլվելու ատենս իմ աջ քունքիս վրա փայլուն ճեմակ մազեր մը տեսա, և ամբիլի մանրակրկիտ քննությամբ ձախ քունքիս վրա վեց ուրիշներ ալ գտա և քանի մը ուրիշներ զլխուս վրա ցանված հոս հոն»։

«Գալիք սառնամանիքին առաջին աղդարաններն են ասոնք»։

«Շատ խորհեցա վրանքի և մահւան դեղեցիկ գաղտնիքին վրա...»։

«Մանկան հոգին քրքածաղիկի մը պէս է որ արեւին մեջ կբացվի։ Աշխարհի գաղտնիքը անոր մեջ թաքնված կմնա... Քանզի մարդուն եղբայրութիւնը կանոնաբար իրողութիւն մը պիտի ըլլա, երբ մենք նորեն մանուկներ դառնանք»։

ՎԱՐՍՆԵՆԻ ՊԵԿՅԱՆ

(«Հայաստանի կոչնակ» քիվ 5, 1946 թ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՎՈՒ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԵՐԳԱՊՆԱԿՆԵՐՈՒ ՎՐԱ

Նյու-Յորքի Ս. Խաչ եկեղեցին գոհունակությամբ կհայտարարե, թե Հայաստանյայց եկեղեցւո Ս. Պատարագի գլխավոր երգեցողութիւնները երգապանակներու վրա արձանագրել տված է։ Եկեղեցւո երգչախումբը, ղեկավարությամբ Ներսէս Ներսեայանի, երգած է Մակար Եկմալյանի, Կոմիտաս վարդապետի և Լևոն Զիլինկիրյանի բազմաձայն Պատարագի երգեցողութիւններն հետեւյալները.— Խորհուրդ Մեծ և Սքանչելի, Աստուածածին Անհարսնացալ, Զանաւելի Լուսո Մայր, Մարմին Տերունական, Սուրբ Մուրթ Սուրբ, Ամեն և Ընդ Հոգւոյդ Քում, Ամեն Հայր Սուրբ, Տեր Ողորմյա, Քրիստոս Պատարագալ, Ով Զարմանալի, Այսօր

Զայն Հայրական, Հայր Մեր։ Այս երգեցողութիւնը իրենց մասնակցութիւնը բերած են հետեւյալ մենեքիւնները.— Մարի Արագյան, Շաքե Պոյաճյան, Սոնա Թեմիկյան, Հակոբ Ասատուրյան, Կոմիտէ Ալպիւրյան, Եղուրդ Աթաբեկյան, Երմանդ Իսքենտերյան, Մարտիրոս Քեռեկյան, Երգապանակները պատրաստված են RCA—Victor Division, Radio Corp. of America-ի կողմէ, և ուրախ ենք հայտնելու, որ մեքենական տեսակետն ալ արձանագրութիւնները շատ հաջող եղած են։ Այս երգապանակները վճարվին տասը տողաբի։

(«Հայաստանի կոչնակ» քիվ 41, 1946 թ.)

ԱՐՇԱԿ ԲԱՅՅԻՒ ՄԱՆԸ

Լոնտոնի մեջ օգոստոսի 12-ին մեռած է Արշակ Բաբիւ։ Հուղարկւորութիւնը կատարված է օգոստոսի 20-ին, տեղվոյն Հայոց եկեղեցւոյն մեջ, ի ներկայութեան

բարձրաստիճան ղինվորականներու և համալսարանական պրոֆեսորներու։ Դամբանականներ խոսած են Տեր Պետրոս քնն. Դամարճյան և Թեմպրիճի համալսարանի

պրոֆեսորներեն Միս Էլիզապետի Հիւ:

Հանգուցյալին մարմինը զմրավելով զետեղված է իրենց ընտանեկան դամբարանին մեջ, Գինսել Կոլին գերեզմանատունը, ապագային փոխադրելու համար Թիֆլիզ, Բաֆֆիի գերեզմանին ջուլ:

Հանգուցյալը ծնած էր Ագուլիս, 1879-ին: 1900-ի սկզբները մորը և Արամ անվամբ եղբորը հետ միասին գացած հաստատված էր Լոնտոն և որպէս ռաուցիչ կաշտոնավարեր տեղւոյն համալսարանին կից Սլավական լեզուներու դպրոցին մեջ:

(«Հայաստանի կոչնակ» քիվ 41, 1946 թ.)

ՏՈՔՏՈՐ ԹԱՇՃԱՆԻ ԿՏԱԿԸ

«Լրաբեր»-ը հաղորդում է.—

Տոբոտր Վահան Թաշճյան (Լոս Անճելոս) իր ատամնաբուժական ամբողջ կադմաթնները կտակած է Սովետ Հայաստանի Ժողովուրդին:

Կտակը, որ 10 000 տոլարի արժողութեան ունի, պիտի փոխանցվի Ռուսական Ռուլիֆի Քալիֆորնիայի Կոմիտեի միջոցով:

ՊՈՒԼԿԱՐ ՍՈՊՐԱՆԻԵՒ ՀԱՅ ԵՐԵՍՓՈՒԱՆՈՒԴԻՆ

Հայուհի մը՝ Մաքրի Խաչիկ Աբրահամյան, հոկտեմբեր 27-ի ընտրութեանց ընթացքին Պուլկար Խորհրդարանի անդամ

ընտրված է: Ան ծնած է Բաղարճըղ 1915-ին: («Նիքա» քիվ 2793, 1946 թ.)

ՊԱՐԵԼՈՒ ԱՌԱՋՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Արաքս»-ը հաղորդում է.—

Բարիզյան «Անֆին» շաբաթաթերթը կգրէ թե Բարիզի թոնսերվատորիային կազմակերպած մրցահանգիստին մեջ պարելու առաջ-

նութեանը շահած է օր. Հովհաննիսյան անուն հայուհի մը, արժանանալով մեծագույն մրցանակին:

ՀԱՅ ԿՅԱՆՔԸ ՔՍԱՆԹԻ ՄԵՋ

ՔՍԱՆԹԻ (Հռոմաստան).— Գաղութիւս հայութեանը շատ դժվարին կացութեան մատնված է, տիրող տնտեսական պայմաններու և անգործութեան պատճառով: Շատեր իրենց խանութները գոցած՝ անգործ կթափառին և օրվա հաշր ապահովելու համար չիրենց հագուստները և գուլքերը ծախու հանած են: Միախոտի բանվորները արդեն տարիներ ի վեր անգործութեան դատապարտված և իրենց ունեցածը չունեցածը ծախած են և հիմա օրվան քուրոնով հացին դրամը անգամ անկարող են վճարելու:

Մյուս կողմեն ատելութեան ու արհամարհանքը հայ տարրին հանդէպ մեծ թափ տալիս է: Որով կրնաք երեւակայել մեր վիճակը:

Այլեւ կյանքը անտանելի դարձած է մեզի համար և ժողովուրդը իր գոյութեանը կքաշկռտե, աչքերը հռած ներգաղթին, որը միակ միջոցն է շինքը այս թշուառութենէն փրկելու համար:

ԹԳԹԱԿԻՑ

(«Լրաբեր» քիվ 7, 1946 թ.)

ՊԱՍՐԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Կրավի թե Երկրի երրորդական շրջանի հետազոտչին, երբ Եփրատ և Տիգրիս գետերը տակավին գոյութեան չունենին աշխարհի վրա, Երաք համայն պատած էր օվկիանոսի ջուրով: Եվ տակաւն ցամաքելով

ջուրերը, գոյացալ ցամաքը, և ապա առաջ եկան Եփրատ և Տիգրիս գետերը, որոնք հոսիլ սկսան Միջագետքով և այդ միջոցներուն հետզհետե ծնալ Պատարան և կաղմվեցալ Պարսից ծոցը:

Պատրային 60 մղոն գետն ի վեր հեռավորության վրա կգտնվի Կոռնե կոչված գյուղաքաղաքը, ուր եփրատ և Տիգրիս գետերը կմիախառնվին և կկազմեն Շատտ յուզ Արաբ գետը. ատենոք եղած է շատ ծաղկյալ ու բարգավաճ երկիր մը: Այս երկրին միշտ ակնարկված է, որ իբր թե եղած է պատմական դրախտը՝ Եդեմը, ուրտեղեն Աստված արտաքսեց Ադամն ու Եվան անհնազանդ գտնվելուն համար:

Այսօր հոն կանգուն կմնա միաստիկ ծառը, որ կհորջորջվի «Ժառ փտոթյան Բարվո և Զարի»: Աշխարհիս խուզարկուներ երբ պատահին Պատրա, չեն զլանար անպայման սյու նշանավոր ավանդապատմական ծառը տեսնելու երթալ:

Պատրա քաղաքը շինվեցավ 637 թվին, երբ մահմադական հրոսակները Կասեմիեի պատեկազմին վերջնական հարվածը տվին սասանյաններուն և հասան այստեղ:

Պատրան ունի միլիոնավոր արձափներին երբ և բազմաթիվ կոնտրաձև մակույկներ, և այս իսկ պատճառով եփրոպացիք կոչած են զայն արեւելյան Վենետիկ: Զմոռնանք նշելու, որ Պատրան ունի նույնպես նավթագետիններ: Ամառը օդը տաք է և հեղձուցիչ երբ արեւելյան հով կփչի:

Մեր հայ գաղութը հավանականորեն իսլամական տիրապետութենեն շատ առարկներ առաջ գոյություն ունի Պատրայի մեջ, քանի որ ան վաճառականությամբ և հաղորդակցութեամբ կապված էր Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հետ, երբ հայեր կճամբորդեին Հայաստանեն Միջագետք, Հնդկաստան և այլն, առևտրական նպատակով: Եվ սակայն մեր գաղութը որոշապես հաստատվեցավ Պատրայի մէջ 350—400 տարի առաջ:

Ժամանակին քաղաքին ամբողջ առևտուրը հայերուն ձեռքը եղած է և հայեր մեծ նպատիվ ու համբավ ունեին Պատրայի մեջ: Այն ատենները հայեր մոտ չորս հազար անձերն կբաղկանային: Ունեին չորս եկեղեցիներ— Ս. Աստուածածին, Ս. Ստեփաննոս և երկու ուրիշներ: Այսօր միայն Ս. Աստուածածինը գոյություն ունի: Հայերը լավ վարժարաններ ունեին և ընտիր հայկական մշակութային սնունդ կտրվել արաբ կերտներու: Այն ժամանակները Պատրան Գահիրեի երկու անգամն էր մեծությամբ, և հայերը սովորություն ունեին ժուռ գալու

առավոտները և երեկոները դեպի հյուսիսային դուռը, որ շատ ծաղկյալ էր:

Ժամանակ մը անգլիական հյուպատոսի փոխանորդ, հանձնակատար, գործակատար և թարգման հայեր եղած են: Իսկ հայերուն առևտրական առագաստանավերը կխարսխեին շարան շարան հոլանտական նավերու կողքին և ահա այսպես Պատրայի բովանդակ վաճառականության մականը հայերուն ձեռքն էր: Հայերի ուրիշ առևտուրներն զատ մայրաքաղաքի մեծ վաճառականությունն ալ կընեին: Այդ ատենները հայերը, որ Հայաստանեն, Թրքաստանեն և Պարսկաստանեն եկվորներ էին, տարածվեցան ամբողջ Պարսից ծոցը, մինչև Հնդկաստան և այլուր:

1773-ին Պատրայի մեջ կպատահի ամենահի ժանտախտ մը, որ տակ ու վրա կընեն բոլոր հայությունն ալ, այնպես որ հայերուն մեծագույն մասը կկոտորվի: Նախ քան թիվ մեկ համաշխարհային պատերազմը Պատրայի հայ համայնքը մոտ 120 անձերն կբաղկանար, սակայն այդ պատերազմին հետո բարձրացավ թիվը՝ դաղթականության բերումով և այսօր բովանդակ գաղութը ունի երկու հազար անձ:

Պատրայի հայերուն հնագույն հիշատակարանը կկազմեն խաչքար մը 1691 թվականով: Ս. Աստվածածին եկեղեցին կգտնվի բուն քաղաքին մեջ, որ քանիցս նորոգվել է և վերջին անգամ ըլլալով ասկե քանի մը տարի առաջ հիմնովին բարենորոգվեցավ և բաղկն ալ բոլորովին ընդարձակվեցավ գաղութին մեծ բարերար և հայրենասեր Տ. Սիմոն Ղարիպյանի ծախքով: Եկեղեցիին կից է Ղարիպյան վարժարանը, բավական երկսեռ աշակերտությամբ, որ ունի գոհացուցիչ և բավարար վիճակ: Կավանդվին հայերեն, արաբերեն և անգլերեն լեզուներ:

Իսկ Մարկիլ, որ քանի մը մղոն գետն ի վեր կգտնվի, կա հայ վարժարան մը՝ 200 երկսեռ աշակերտներով: Հոս ալ կավանդվի հայերեն, արաբերեն և անգլերեն լեզուներ: Ունի նույնպես բավարար վիճակ: Վարժարանի կողքին կգտնվի Հայ Սրահ: Եվրոպական և ազգային պարահանդեսներ, ինչպես և դասախոսություններ հաճախ կպատահին Հայ Սրահին մեջ՝ առ ի օգնություն վարժարանի: Ընդհանուր ազգային կյանքը լավ է և օրինակելի:

Վ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

(«Արախ» թիվ 980, 1946 թ.)

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԿՅԱՆՔ

Ռումանիային կգրեն.

Մենք մեծ հետաքրքրությամբ կհետևեինք արտասահմանի հայ գաղութներու կյանքին

և կացության: Ռումանիան ալ Ֆրանսայի նման դրավուած երկիր մըն էր, առ տարբերությամբ, որ Ֆրանսան թշնամիին կողմն

գրավումած էր, իսկ Ռուսական «Բարեկամ»-ի կողմից: Երկու պարագային ալ նույն անողորմ ու ծանր կրուկին էր. որ մեր կուրծքին վրա կծանրանար: Գերմաններուն համար, աստիկա փորձով հասկցավ այս ժողովուրդը, բարեկամ թե թշնամի միևնույնն է, երկրի հարստությունները կկողոպտեն և իրենց հակառակ կասկածվածները կբնաջնջեն տեղվույն վրա կամ Պուխենիվադներու մեջ:

Անշուշտ, աշտուսության այս օրերուն կը փափաքէր հասնիլ թե ի՞նչ եղանք և ի՞նչ ենք այժմ: Ահա այդ մասին է, որ փուլեմ տեղեկություններ տալ ձեզի:

Գրավման շրջանին մենք ալ դավաճաններ ունեցանք: Գերման զինքերուն աղմուկը արթնցուց դավաճանները, որոնց համար վերջապես հկած էր բառորդ դարե ի վեր սպասված օրը: Դրոն ու Նժդեհը սուբերնին քաշեցին ու զինվոր փնթեցին, «ազատարար» խումբեր կազմելու համար, բայց իրենցմե զատ ուրիշ դավաճաններ չգտան: Չորս թարգման-գործակից միայն կրցան որսալ մեր գաղութին մեջ: Պետք է բռնի հպարտությամբ որ մեր հայրենիքի մասին տարիներով մեր տված լուսաբանությունները ապարդյուն անցած չլլալը հայտնի եղավ, եթե նկատի չառնենք Հ. Սիրունիի Հիթլերի ծառայող «Արագ» թերթը:

Զինադադարեն անմիջապես հետո ինքնաբուխ կերպով Հայաստանյան ճակատ մը կազմվեցավ, որուն շուրջը եկան բոլորվի տեղական հին ու նորակազմ բոլոր կազմակերպությունները:

Հայաստանյան ճակատը անխափր ընդունեց մասնակցություն բերել տեղող բոլոր պարկեշտ հայրենասերները, ի՞նչ քաջին ալ պատկանած ըլլաին: Այս հոծ ու զանգվածային մարմինը դուրաշարժ դարձնելու համար զանազան հատվածներու բաժնվեցավ. 1) Մշակութային միություն, 2) Մարզական բաժին, որ ժիր ու կենսունակ է, 3) Բանվորական միություն, 4) Ուսանողական միություն, 5) «Երիտաս» և Հ. Ճ-ի երգչախումբ, 6) Առևտրականներու և արդյունաբերողներու հատված: Այս հատվածներուն յուրաքանչյուր իր կեդրոնական վարչություն ունի, որ կապ կապահ Հ. Ճ-ի ընդհանուր կեդրոնի հետ:

Առևտրականներու բաժինը 23 օգոստոս 1944-են անմիջապես վերջ մեծ գումար մը հավաքելով անմիջապես Բաղրամյանի անվան հրապարակային շարասյունի ֆոնտին հանձնեց:

Իսկ գործարանատերերը անոնցմե ետ չմնացին: Առանց ժողովրդին դիմելու, իրենց մեջ բավարար դրամ հավաքեցին և Հայաս-

տանի մեջ լավորակ կերպապի գործարան մը հիմնելու համար: Հարկ եղած հիմնադրամը արդեն պատրաստ ունին:

Առևտրականներու հատվածը այժմ նոր հանգանակության մը ձեռնարկած է Ատաղ-ձի և Ներգաղթի հիմնադրամի համար 100—150 մագոն առաջ զրկելու համար Հայաստան: Բանվորները թե դրամով և թե ձրի աշխատանքով մասնակցեցան այս հանդանակության:

Այս հանգանակությունը շատ տեղին է, որովհետև շինարարություն և ներգաղթ կաթնեղբայրներ են:

Հայաստանյան ճակատի մասնաճյուղերին զատ, Գաղթային Տեղական Վարչություն մըն ալ կազմված է, որ սերտորեն կգործակցի ճակատին հետ, ներգաղթին և գաղութին ներքին կյանքին վերաբերյալ գործերը վարելով ամենուրեք գոհունակություն տվող ձևով:

Ստեղծված այս նոր կացությունը, սակայն գաղութին ալանդական կազմակերպություններ սովորող նկատելու չձգեցավ: Եկեղեցիի թաղականություն ու դպրոցի հոգաբարձություն իրենց աշխատանքները անխափան կշարունակին նոր եռանդով:

21 փետր. 1946-ին Հ. Ճ-ը և մյուս կազմակերպությունները Կարմիր Բանակին ի պատիվ արևելյան պարահանդես սարքեցին քաղաքին ամենամեծ սրահին մեջ, ուր ներկա եղան Խորհրդային Գեասպանը և բանակի ամենաբարձրաստիճան սպաները, ամերիկյան, ուսմանական ներկայացուցիչները:

Դրամական ամբողջ հասույթը, որ գոհացուցիչ էր, Պուրբերի գույգ հայկական վարժարաններուն հատկացվեցավ:

Ահա մեր գաղութին կյանքեն քանի մը դրվագներ և ուրվանկար տվի, բայց չեմ կարծեր, որ ամբողջ կացությունը կրցա ներկայացնել: Դեպքերու թվումը չէ որ գաղափար պիտի տա ձեզի, մեր խանդավառության և հույսերուն մասին:

Հոս մենք շատ մոտ ենք Հայաստանի, ծով մըն է միայն, որ կբաժնե մեզ: Մեր երկրի լուրերը օրը օրին կատանանք: Կիմանանք որ ամբողջ Հայաստանը մեծ ու թանկագին հյուսք մը ընդունելու պատրաստվողի մը պես եռուզնի մեջ է: Տուններ կշինվին ու կավարտին, պատրաստություններ կտեսնվին հեռուեն եկող կարոտակեղ դարիպ զավակը ընդունելու համար:

Մեր գաղութին խանդավառությունը անսահման է: Տուն, դպի Տուն, Հայրենի Տուն — ահա՛ ամենուս կարգախոսը, որ վաղը իրականություն պիտի դառնա:

(«Ժողովուրդի ձայն» թիվ 1143, 1946 թ.)

„ԷԶՄԻԱՄԻՆ“ ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1946 ԹՎԻ ԸՆԹԱՑՈՒՄ ՅՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

(Ըստ համարների)

1. ՀՈՒՆՎԱՐ

1. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ-ի հեռագիրը Կիլիկիո Կաթողիկոս Գարեգին Ա-ին: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ-ի շրջաբերական հեռագիրը թեմերի առաջնորդներին: 2. Նոր տարի: 3. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ-ի ռադիոնույրը.— Երկու խոսք հայ ժողովրդին: 4. Մայր Աթոռ.— Հանդիսավոր պատարագ նոր տարվա առթիվ. Զրոհնյաց հանդես. Նորտարվա շնորհավորական հեռագրերի ստացում. Սգո նիստ Լենինի հիշատակին նվիրված. մարդապետական կոչման շնորհում Կարապետ Ասլամազյանին: 5. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ-ի շրջաբերականը արտասահմանի առաջնորդներին: 6. ՎԱՆԱԿԱՆ.— Ս. Գրիի արժեքը ներկայի համար: 7. ԹՂԹԱԿԻՑ.— Կյուրեղ Բ Պատրիարքի Երուսաղեմ վերադարձը: 8. Ազգային-եկեղեցական ժողովի արտասահմանյան պատգամավորները Հայ եկեղեցու և Մայր-Հայրենիքի մասին.— Պ. ԹԵՐԶՅԱՆ.— Ազգային խորհուրդի գաղափարը վճռվալի Միջին Արևելքի մեջ. ՍԻՓԱՆ.— Հայրենի հողի հանձնում երիտասարդության. Ա. ՅԱԶԸՃՅԱՆ.— Հայրենիքին բերված հողը. Հ. ԿՆՈՉԵՐՅԱՆ.— Հայրենի հողին խորհուրդը. ԹՂԹԱԿԻՑ.— Հայրենի հողի հանձնումի հանդիսությունը Աղեքսանդրիո մեջ: 9. Մ.— Հայրենիքի կանչը: 10. Ակադեմիկոս Ս. Մալխասյանը Ստալինյան մրցանակի լաուրեատ: 11. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ-ի շնորհավորագիրը հորեյլար Ե. Շահագիդին: 12. Երվանդ Շահագիդ: 13. Վ. ԲԴՈՅԱՆ.— Գարեգին Սրվանձադյանը որպես ազգագրագետ: 14. Ա. ԵՐԵՄՅԱՆ.— Միջնադարյան հայ կամպոզիտորներ: 15. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ.— Երեմ հարց Մեսրոպյան ալբյումների շուրջը (շարունակությունը օգոստոս—սեպտեմբեր—հոկտեմբեր համարում): 16. Հայ եկեղեցական ժողովը էջմիածնում: 17. Սովետական Հայաստանում.— Նախապատրաստվում են ՍՍՌՄ Դերագույն Սովետի ընտրություններին. Զրանցքի կառուցում. Աշխատությունն Նաերեկացու մասին. Պետական պատմական թանգարանում. Ստալինյան մրցանակի լաուրեատները: 18. Գաղութահայ կյանք.— Աղեքսանդրիայում ստեղծվել է Հայ Ազգային խորհուրդ. Եգիպտոսի և Լիբանանի Հայ Ազգային խորհուրդների դիմումը Գլխավոր Ասամբլեային. Հարավային Ամերիկայի թեմի առաջնորդ Գարեգին արքեպիսկոպոսի տպավորությունները Սովետական Միության մասին. Հունական «Էֆիմերիկա» թերթը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրության մասին. Ն. ՄԱԳՍՈՒՏՅԱՆ.— Արձագանք մը Կիպրոսի հայության պատմության:

2. ՓԵՏՐՎԱՐ—ՄԱՐՏ

1. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Զ-ի կոնդակը Պ. Ռաժան Եսայանին: 2. Դեպի Երկիր: 3. ՄԱՇԹՈՑ ԲԵՆ. ՈՍԿԵՐԶՅԱՆ.— Ուրախ է հայ ժողովուրդը: 4. Ամենուրեք հեղում է կանչը ներգաղթի.— Զ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ.— էջմիածին. էջմիածնի Ազգային-եկեղեցական ժողովի պատգամավոր Ա. Գալեմբերյանի ճառից. Լ. ՉՈՐՄԻՍՅԱՆ.— Տպավորություններ և խորհրդածություններ. Հ. ԹԸԳԸՐՅԱՆ.— Տունդարձ. Հ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ.— Հայրենիքին ձայնը. ՏԱՐՈՆՑԻ ՀՈՒՍԱԿ.— Դեպի Հայրենիք. Լ. ԲԶՆՈՒՆԻ.— Տարեք ինձ, տարեք երկիրն հայրենի. Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ.— Ներգաղթ. ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ.— Հանդիսավոր մաղթանք հայության ներգաղթի առթիվ. ԹՂԹԱԿԻՑ.— Նամակ Փարիզեն. Ներգաղթի լուրը և Պոլսո հայերը. Ներգաղթ դեպի հայրենիք. Խ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ.— Հայ կյանքը Աֆլունի մեջ. Ինչու կուզեմ Հայաստան երթալ. ԹՂԹԱԿԻՑ.— Ներգաղթի արձանագրությունները Հայրենիք. ԹՂԹԱԿԻՑ.— Ներգաղթի արձանագրությունները Դամասկոսի մեջ. Հայաստանի Բարեկամներու Միություն Ֆամակոստում. ՆԵՐԳԱՂԹՈՂ.— Ինչ կըսեն արձանագրողները. Ֆրանսական համալսարանի 65 ուսանողներու հավաքական դիմումը հայրենիք վերադառնալու համար. Ամերիկյան համալսարանի հայ ուսանողները կողջունեն ներգաղթի արձանագրությանը սկսնե-

Մ. Մեսսյան, Ա. Դալ, Հ. Զոհանյան) Մատենադարանի մասին. Սովետական գիտության և դրականության ակադեմիայի գործընկեր (Լ. Օրբելի, Պրոֆ. Շենտաղյան, Ե. Տարլե, Կ. Կոշտոյանց, Դ. Դեմիրճյան) Մատենադարանի մասին. Գեղ. լիտեանտ Ս. Դալ տիրությանը Մատենադարանի մասին. 11. Գ. ՂԱԶԱՐՈՅԱՆ. — Կոմիտասի անհայտ ընկերը: 12. Մ. Դենսի. — Հանդիպում Կոմիտասի հետ: 13. Մ. ԻճձՅԱՆ. — Կոմիտաս վարդապետ և իր «Գեղորդի Երգեր»-ը: 14. Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ. — Դամաս-Փարիզյանի անտիպ նամակները: 15. Օտարները հայերի և Հայաստանի մասին. — ԱնՐի Վերնեճ. — Հայերը և իրենց պահանջները. Կարան ու Արդահանը Հայաստանին կպատկանին. «ԼՐ ԲՐՈՎԵՐՆ ԷՎԻԲՍԻՆ»-ը հայերի մասին. Հայոց պատմությունը Ֆրանսիայում: 16. Սովետական Հայաստանում. — Արտաշատի շրջանի կոլտոգնիկների և կոլտոգնիկուհիների դիմումը Հայկական ՍՍՌ բոլոր աշխատավորներին. Հանդիպումը նիստի նվիրված Երևանի Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Պետական համալսարանի 25-ամյակին. Լեզվի հետախուռտում. Դիտական նոր աշխատություններ. Եղիշեի «Վարդանանց պատմության» գիտական համեմատական բնագիրը. Հայաստանի Սովետական Գրողների Միության երկրորդ համագումարը. Երեկո նվիրված Կոմիտասի հիշատակին. «Իմ հուշերը». Լեոյի «Հայոց պատմություն»-ը. Հովհաննիսյանի վերականգնումը: 17. Գաղութաբանայ կյանք. — Ամերիկահայերի միտինգը Նյու-Յորքում. ԱՄՆ-ի Հայկական 16 կազմակերպությունների կոնֆերանսի դիմումը Տրյուգվիլիին. Ճավայի հայերը. Վենետիկի Ս. Ղազար կղզին պատերազմի ժամանակ. Աշխարհի ամենագեղեցիկ քարտեզը հայերեն լեզվով. Հայոց փայլուն հաղթանակը. Հայերգչուհի ամերիկյան օպերայի մեջ. Հայրենասիրական ժեստ մը. «Արմիններն թրիպյուն. Շնորհակալին անգլերեն. Սարոյան արաբերենով. Ն. ՄԱԳՍՈՒՏՅԱՆ. — Կիպրահայերոսիկ:

4. ՀՈՒՆԻՍ-ՀՈՒԼԻՍ

1. Ամենայն Հայոց վեհապետ Հայրապետ Տ. Տ. Գեորգ Զ-ի գանակալության տարեդարձը: 2. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԳԵՎՈՐԳ Զ. — Հայոց եկեղեցի: 3. Ռ. ԵՊԻՍԿ. ԴՐԱՄԲՅԱՆ. — Հայոց կաթողիկոսության դերը պատմական անցյալում: 4. Մայր Աթոռ. — Վեհապետը մեկնեց բուժման. Թեհրանի նոր առաջնորդ Ռ. Եպիսկ. Դրամբյանը մեկնեց Թեհրան. Մայր Աթոռ ժամանեց Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Կարապետ Եպիսկ. Թումանյանը. Մայր Աթոռ ժամանեց Բաքվի և Թուրքեստանի թեմի առաջնորդ Ներսես Եպիսկ. Աբրահամյանը. աբեղայի կողմից շնորհվեց նահապետ քնն-ին. Կարապետ ավագ քնն. Մանուկյանի և Վարդան քնն. Դարակեղծյանի պարգևատրումը. Լուսավորչի Ա աստիճանի շքանշանի շնորհում Օ. Պոստոլյանին. Օրհնության կոնգրեսի հղում Տ. Միրճանյանի անվամբ. Բրիտանա-Սովետական բարեկամության ընկերության դեղագրիայի այցելությունը Էջմիածին. Կաթողիկոսական վիճակի հիմքի օրհնությունը. Ճեմարանի սաների տարեկները քննությունները. Ճեմարանի 1946-47 ուս. տարվա ծրագրերի հաստատումը. Ռումանիո նոր առաջնորդին Պոստոլյան ժամանումը. Մատթեոս ծաղրաբուն վարդապետ Աջեմյանի մահը: 5. Մ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ. — Ս. Էջմիածնի հոգևոր նեմարանը: 6. Մայր Տաճարի վերանորոգության շուրջը: 7. ՏԱՐԱԳՐՈՍ. — Մի ֆանի խոսք էջմիածնի Մայր Տաճարի վերանորոգության մասին: 8. Է. ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ. — Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի վիժան երևանում: 9. Ա. ՆԱԶԱՐ. — Էջմիածին և Կիլիկիա կաթողիկոսներ: 10. Լ. ԹՅՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ. — Ֆրանսերեն երկապիտություն մը Հայաստանյայց եկեղեցվո մասին: 11. Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ. — Շանհյայն Մանվել ծայրագույն վարդապետ Գյումուշխանեցի: 12. ԴԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — Պատմական վայրերի հին անունների վերականգնում: 13. Վ. — Հայրենի հողի վրա: 14. Օտարները հայերի և Հայաստանի մասին. — Է. ՍՄԻՏ. — Իմ այցա Սովետական Հայաստան. Տոբոտոր Ճանաչումը Հայաստանը օրինակ կու տա. Օ. ՖԱՐՈՒՄԻ. — Արևշատություն Սովետական Հայաստանին: 15. Սովետական Հայաստանում. — Հայրենիք վերադարձող հայերը շրջապատված են Ստալինյան հոգատարություններով. Հայկական ՍՍՌ-ում արտասահմանյան հայերի ընդունումը և տեղավորումը նախապատրաստելու վերաբերյալ ՍՍՌՄ Մի-նիստրների Սովետի որոշումները կենսագործելու միջոցառումները. Կառուցվում է նոր ջրանցք. Երևանի կաթնի գործարանը. Թատրոնի նոր շենք. Մեկ միլիոն երկու հարյուր տասը հազար դասագիրք. Նոր հայտնագործություններ Կարմիր Բլուրում. Ստալինյան մրցանակի նոր լաուրեատներ. Ավելի քան 60.000 բազմազգական մայրեր: 16. Գաղութաբանայ կյանք. — Հայ գաղթականների դիմումը Միավորված Ազգերի կազմակերպու-

յաստան. «Վլադիսլավ Մարտտով» շոգենավը տարավ ներգաղթի 6-րդ և վերջին կարավանը Պուլկարիային. Ուիլիամ Սարոյանն իր մասին. Արսլանյան Արքեպիսկոպոսի թոռները. «Կոմիտաս» շարժապատկերը Ֆրեդնոյի մեջ. Լատինական Ամերիկայի երկրներում կադմակերպվում են միտինգներ պահանջելով վերադարձնել Թուրքիայի լծի տակ գտնվող Հայկական հողերը. Ամերիկյան հայերի պահանջը. Հայոց նշանակալից թափորը. Հայերը Էվերեկի մեջ:

6. ՆՈՅՆՄԱՐՆԵՐ-ԴԵԿՏՆԵՄԲԵՐ

1. Բերկրալից օրեր: 2. Զ. ԹԱԹՈՒԼՅԱՆ.— Ինչ ու երազած էի: 3. Հ. ՂՈՆԿԱՍՅԱՆ.— Հայրենադարձի օրագրից: 4. ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.— Էջմիածնի և Կիլիկիո աթոռները: 5. Մայր Աթոռ.— Պատարագ Հոկտեմբերյան ռեզոլուցիայի 29-րդ տարեդարձի առթիվ. Պատարագ Սովետական Հայաստանի 26-րդ տարեդարձի առթիվ. Պատարագ Թբիլիսիում Սովետական Հայաստանի 26-րդ տարեդարձի առթիվ. Արտավազ Արքեպիսկոպոս Փարիզի մեջ. Պուլկարահայ փոքրամասնության առժամյա կոմիտեի ղեկույցը. Եփրեմ Արքեպիսկոպոս Տոհմունիի մահը: 6. Կաթողիկոսական Աթոռ Սիեգ էջմիածին փոխադրելու 500-ամյակի շուրջը: 7. Օտար եկեղեցի: 8. Ս. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՅ.— Հայերեն և արաբերեն Ազարազեղոսները: 9. Ն.— Մանուկ Աբեղյան: 10. «Հայ տպագիր գրքի պատմության ցուցահանդեսը» Երևանի Պետական հանրային գրադարանում: 11. Վ. ԲԴՈՅԱՆ.— Սո. Կիսիցյանի «Ազգագրական հարցադրանք»-ը: 12. Օտարները հայերի և Հայաստանի մասին.— Դիմիտրե խոսում է հայկական պահանջներու շուրջ. ՄՈՒՀԻՏՏԻՆ ՆՈՒՐԻ.— Առաջին կարավանը Ալձեմրին Պլեթ.— Petition to the UNO: «Ներգաղթի հետքերով»: 13. Սովետական Հայաստանում.— Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սովետի ընտրությունների շուրջը. Հայրենադարձներ. Հարազատ հողի վրա. սովետական նոր քաղաքացու ընտանիքը. «Պողպատ» մետաղագործական արտելը. Ներգաղթած հայ գրողների ստեղծագործությունների երեկոն. Ռումինահայերի նվերը. Արտապահմանի հետ կուլտուրական կապի Հայկական ընկերությունում. ՍՍՌԴ Գիտությունների Ակադեմիայի հայ նոր թղթակից-անդամներ. Կոմպոզիտոր Ա. Սպենդիարովի ծննդյան 75-ամյակը. Նոր էլեկտրական վառարան. Երևանի Հիդրոտուրբինների գործարանում. Թալինի ջրանցքը: 14. Դադուրանայ կյանք.— Շնորհակալական հեռագիր. Ժողով Բրյուսելում Սովետական Հայաստանի 26-րդ տարեդարձի առթիվ. Հրապարակային ժողով ի նպաստ ներգաղթի մեկ միլիոն տղարի. Վ. ՊԵՂՅԱՆ.— «Զեզի կհարցնեմ, տիկիներ և սրբոններ». Հայաստանյայց եկեղեցվո Ս. պատարագի երգեցողությունները երգապնակներու վրա. Արշակ Բաֆֆիի մահը. Պարելու առաջնություն. Տոբոթո Թաշճյանի կտակը. Պուլկար Սպարանիկի հայ երեսփոխանուհին. Հայ կյանքը Քսանթիի մեջ. Պասրահայ գաղութը. Ռումանահայ կյանք: 15. Նամակ խմբագրության:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

ՊԱՏՎԱՐԺԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

«ԷԶՄԻԱՄԻՆ» ԱՄՍԱԹԵՐԹԻ

ԵՐԵՎԱՆ

Հարգելի՛ խմբագիր,

«ԷԶՄԻԱՄԻՆ» ամսագրի երկրորդ համարին մեջ կարդացինք պրոֆ. Աշոտ Արաճաճյանի կողմից «Ճամբորդական նոթեր» խորագրով հոդվածը, ուրտեղ թյուրիմացաբար բացատրված էր «Սասունցի Դավիթ» Մարմնի կազմությունը, զայն վերագրելով Գեորգյանի Մամբրե Սրբազան Սիրունյանի նախաձեռնության:

Ներկայիս կուգանք հաղորդել Ձեզ, թե «Սասունցի Դավիթ» Մարմինն կազմված է Գահիրեի խումբ մը հայրենասերներու կողմից, Ամենայն Հայոց Հայրապետի արտասահման տղարկած կողմն անմիջապես վերջ, հակառակ տեղվույս Ազգային Իշխանությանց կողմից հղած բռնուն արգելքին:

Եթե իր ժամանակին շուգեցինք այս մասին գրել, պարզ այն պատճառով, որ մեզի ավելի կարևոր էր հայրենասիրական գործը, քան անուններու հիշատակությունը: Անշուշտ, այս ճշտումը պատմական իրողություն մը ճշտած ըլլալու համար է, որը ոչ մեկ անտեսում պիտի նշանակեր Տ. Մամբրե Արքեպիսկոպոսին հայրենասիրական վերաբերմունքին նկատմամբ:

«Սասունցի Դավիթ» Մարմնի հիմնական նպատակն էր հայրենական պատերազմին նյութապես օգնել մեր քաջարի կարմիր Բանակին և բանակայիններու ընտանիքներուն: Գիտնալով որ մեր օժանդակությունը բաղդատաբար անոնց անհուն զոհողություններուն աննշան և ոչ հաշվի առնելիք պարտականություն մըն էր, ատոր մեջ փառասիրություն փնտրել՝ և գործ մը տեսածի երևույթը տալ՝ մեր զգացումները փոքրցընել պիտի նշանակեր: Բայց սխալ պիտի ըլլար նաև այդ անկեղծ պարտականությունը կատարողներու գործը վերագրել ուրիշներու:

«Սասունցի Դավիթ Ֆոնտ» Մարմնի հիմնադրումը, ինչպես ըսինք, գործն է քանի մը հայրենասերներու, որոնք այժմ ևս կշարունակեն, այս անգամ հօգուտ նույնքան սիրելի նպատակի մը, որ է ներգաղթի օժանդակությունը: Այս առթիվ կու գանք մեր խորին հարգանքներն ու սիրալիր բարենները հայտնել Ձեզ և Ձեր աշխատակիցներուն:

Ի դիմաց Սասունցի Դավիթ Ներգաղթի Օժանդակ Մարմնի Վարչության

Ատեճապետ՝ Խ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Ատեճաղպիւ՝ Հ. ՄԵՔԵՐՅԱՆ

Հ. Գ.— Ներկա Վարչության մաս կկազմեն հետևյալ ընկերները.—

Խաչիկ Հովհաննիսյան
Շահեն Թյուրապյան
Մանվել Պեյլերյան
Երվանդ Մարյան
Հառուրդուն Մեքերյան

Զենոն Գառամանյան
Ասատուր Թորոսյան
Պերն Պաքմանյան
Վարդան Կյուրճյան

ՆՈՒՅՆՔ

23 հունիսի 1946 թ.

Գահիրե